

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

P- ISSN 2663–4414
E- ISSN 2709–0762

**MÜQAYİSƏLİ
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ**
BEYNƏLXALQ ELMİ JURNAL

ABAY KUNANBAYEVƏ HƏSR OLUNMUŞ XÜSUSİ BURAXILIŞ

2020, № 2

COMPARATIVE LITERATURE STUDIES
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL

SPECIAL EDITION DEDICATED TO ABAY KUNANBAYEV

BAKİ–2020

MÜQAYISƏLİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi jurnalı 2004-cü ildən 2018-ci ilə qədər “Ədəbi əlaqələr” adı ilə nəşr olunub. Jurnal 19 fevral 2019-cu ildə “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” adı ilə yenidən Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır.

Qeydiyyat № 4223. ISSN 2663-4414 (Print); ISSN 2709-0762 (Online)

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalında dünya, o cümlədən türk xalqlarının ədəbiyyatlarının qarşılıqlı müqayisəli təhlili istiqamətində elmi məqalələr çap olunur. Jurnalda Azərbaycan dili ilə yanaşı türk, rus, ingilis dillərində yerli və xarici müəlliflərin məqalələri yayımlanır. Jurnalın redaksiya heyətinə Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Çin, Özbəkistan, Bolqarıstan, Qırğızıstan, Macarıstan, Çexiya, Cənubi Koreya, Tatarıstan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Ukrayna və Polşa və digər ölkələrin alimləri daxildir. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlərin siyahısına daxildir.

© Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2020

COMPARATIVE LITERATURE STUDIES

Scientific journal of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of the Azerbaijan National Academy of Sciences was published from 2004 to 2018 under the title “Literary Relations”. The journal was registered on February 19, 2019 under the title “Comparative Literature Studies” at the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.

Registration № 4223. ISSN 2663-4414 (Print); ISSN 2709-0762 (Online)

In the journal “Comparative Literature Studies” of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS is published the scientific articles in accordance with mutual comparative analysis of literature of the world and Turkish people. In the journal is published the articles by local and foreign authors in Azerbaijani, Turkish, Russian and English languages. The editorial board of the journal includes the scholars of Azerbaijan, Turkey, Russia, China, Uzbekistan, Bulgaria, Kyrgyzstan, Hungary, Czech Republic, South Korea, Tatarstan, Kazakhstan, Turkmenistan, Ukraine, Poland and others. The journal is included in the list of scientific publications recommended by the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© Comparative literature studies, 2020

REDAKSİYA

Təsisçi	AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU
Baş redaktor	İsa Həbibbəyli – AMEA-nın həqiqi üzvü
Baş redaktorun müavinləri	Məmməd Əliyev – professor, filologiya elmləri doktoru Gülər Abdullabəyova – professor, filologiya elmləri doktoru Bədirxan Əhmədov – professor, filologiya elmləri doktoru
Məsul katib	Mehman Həsənli – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məsul redaktor	Maral Poladova
Redaksiya heyəti	Qəzənfər Paşayev – professor, filologiya elmləri doktoru (Azərbaycan) Almaz Ülvi Binnətova – filologiya elmləri doktoru (Azərbaycan) Yaşar Qasımbəyli – filologiya elmləri doktoru (Azərbaycan) Sara Osmanlı – filologiya elmləri doktoru (Azərbaycan) Orxan Söyləməz – professor, filologiya elmləri doktoru (Türkiyə) Kazbek Sultanov – akademik (Rusiya) Huanq Zhonqianq – professor (Çin) Şöhrət Siracəddinov – professor (Özbəkistan) Elka Traykova – professor (Bolqarıstan) Abdildacan Akmataliyev – akademik (Qırğızıstan) Mariya Kenneşi – Dr.dosent (Macarıstan) İvan Meznik – professor (Çexiya) Alfis Qayazov – müxbir üzv (Başqırdıstan) Kim Minnullin – müxbir üzv (Tatarıstan) Oh Eunkyunq – professor (Cənubi Koreya) Serik Pirəliyev – professor (Qazaxıstan) Davut Orazsəhədov – Dr.dosent (Türkmənistan) Vaskiv Mikola Stepanoviç – professor (Ukrayna) Yaroslav Lavski – professor (Polşa)

EDITORIAL

Founder	AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES INSTITUTE OF LITERATURE NAMED AFTER NIZAMI GANJAVI
Editor-in-Chief	Isa Habibbayli – academician of ANAS
Deputy Editor-in-Chief	Mamed Aliyev – professor, doctor of philological sciences Gular Abdullabeyova – professor, doctor of philological sciences Badirkhan Akhmedov – professor, doctor of philological sciences
Executive Editor	Mehman Hasanli – Doctor of Philosophy in Philology
Editor	Maral Poladova
Editorial Board	Gazanfar Pashayev – professor, doctor of philological sciences (Azerbaijan) Almaz Ulvi Binnatova – doctor of philological sciences (Azerbaijan) Yashar Gasimbeyli – doctor of philological sciences (Azerbaijan) Sara Osmanli – doctor of philological sciences (Azerbaijan) Orkhan Soylemez – professor, doctor of philological sciences (Turkey) Kazbek Sultanov – academician (Russia) Huang Zhonghiang – professor (China) Shukhrat Surojiddinov – professor (Uzbekistan) Elka Traikova – professor (Bulgaria) Abdildazhan Akmataliev – academician (Kyrgyzstan) Maria Kenneshi – Dr.associate professor (Hungary) Ivan Meznik – professor (Czech Republic) Alfis Gayazov – corresponding member (Bashkortostan) Kim Minnullin – corresponding member (Tatarstan) Oh Eunkyung – professor (South Korea) Serik Piraliev – professor (Kazakhstan) Davut Orazsahadov –Dr.associate professor (Turkmenistan) Vaskiv Mikola Stepanovich – professor (Ukraine) Yaroslav Lavsky – professor (Poland)

РЕДАКЦИЯ

Учредитель	НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ
Главный редактор	Иса Габиббейли – действительный член НАНА
Заместители главного редактора	Мамед Алиев – профессор, доктор филологических наук Гюляр Абдуллабекова – профессор, доктор филологических наук Бадирхан Ахмедов – профессор, доктор филологических наук
Ответственный секретарь	Мехман Гасанли – доктор философских наук по филологии
Ответственный редактор	Марал Поладова
Редакционная коллегия	Газанфар Пашаев – профессор, доктор филологических наук (Азербайджан) Алмаз Ульви Биннатова – доктор филологических наук (Азербайджан) Яшар Гасымбейли – доктор филологических наук (Азербайджан) Сара Османлы – доктор филологических наук (Азербайджан) Орхан Сойлемез – профессор, доктор филологических наук (Турция) Казбек Султанов – академик (Россия) Хуангь Зхонгхианг – профессор (Китай) Шохрат Сираджаддинов – профессор (Узбекистан) Элька Трайкова – профессор (Болгария) Абдильдажан Акматалиев – академик (Кыргызстан) Мария Кеннеши – Др.доцент (Венгрия) Иван Мезник – профессор (Чешская Республика) Альфис Гаязов – член-корреспондент (Башкортостан) Ким Миннуллин – член-корреспондент (Татарстан) Ынгёнг О – профессор (Южная Корея) Серик Пиралиев – профессор (Казахстан) Давут Оразсахов – Др.доцент (Туркменистан) Васькив Микола Степанович – профессор (Украина) Ярослав Лавский – профессор (Польша)

Böyük Qazax mütəfəkkiri Abay və Azərbaycan

İsa Həbibbəyli

Akademik, AMEA-nın I vitse-prezidenti

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az

<https://orcid.org/0000-0003-1957-0778>

Annotasiya. Məqalədə Qazax ədəbiyyatının görkəmli klassiki, Qazax xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin böyük tərənnümçüsü, Qazax şairi və mütəfəkkiri Abay Kunanbayevin (1845-1904) keşməkeşli və şərəfli həyat yolu barədə ətraflı məlumat verilir. Qeyd olunur ki, Abay Kunanbayevin dünyagörüşünün formalaşmasında Semipalatinskədə keçən təhsil illəri xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Atasının tövsiyəsi ilə orada mədrəsə təhsili alan Abay, ərəb və fars dillərini öyrənsə də, sonra təhsilini yarımçıq qoymuş, Semipalatinskədəki rus məktəbində Rusiyanın zəngin ədəbiyyatı və mədəniyyətini də öyrənmək imkanı qazanmışdır. Xalq ruhunu tərənnüm edən şeirlər yazması onun hakim dairələr tərəfindən təqiblərə məruz qalmasına səbəb olmuşdur. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, o, xalqın nicat yolunu yalnız maariflənməkdə, milli-mənəvi özünüdərkə axtarmışdır.

Abayın 10 yaşında olarkən yazdığı ilk şeiri – “Dəvə qovan” onun böyük istedadından xəbər verir. Onun şeirlərində öz əksini tapmış ictimai mətləblər XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Abbasqulu ağa Bakıxanovdan Qasım bəy Zakirə və Seyid Əzim Şirvaniyədək ifadə olunan problemlərlə oxşardır. Abay Kunanbayevin yaradıcılığında ən uca zirvə, onun “Əqliyyə” romanı ilə fəth olunmuşdur. Bu roman Abayın əxlaq nəzəriyyəçiliyindən maarifçi realizmə doğru təkamül proseslərini bütün reallığı ilə əks etdirir.

Məqalədə Abay Kunanbayevin həyatı və yaradıcılığını Azərbaycanla bağlayan məqamlara da toxunulur. Qeyd olunur ki, onun dünyagörüşünün formalaşmasında Nizami Gəncəvi və Məhəmməd Füzuli əsərlərinin mühüm rolu olmuşdur. Çoxcəhətli yaradıcılıq fəaliyyətinə malik olan Abay Kunanbayev tərcüməçilik sahəsində də özünəməxsus yer tutur. O, Aleksandr Puşkinin “Yevgeni Onegin” romanını çox sevmiş və bu əsərin bir çox hissələrini əzbər söyləməklə qazax xalqı arasında yaymışdır. Azərbaycanda çap olunmuş kitablar və məqalələr Azərbaycan elminin və ədəbi-ictimai fikrinin dünya Abayşünaslığına əhəmiyyətli töhfələridir.

Açar sözlər: Abay Kunanbayev, böyük Qazax mütəfəkkiri, milli-mənəvi dəyərlər, milli birlik, “Əqliyyə” romanı, “Abay” romanı

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.001>

Məqaləyə istinad: Həbibbəyli İ. (2020). *Böyük Qazax mütəfəkkiri Abay və Azərbaycan*.

“Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”, № 2, səh. 6-14

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 07.07.2020; qəbul edilib – 14.07.2020

Great Kazakh thinker Abai and Azerbaijan

Isa Habibbayli

Academician, First Vice-President of ANAS

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi. Azerbaijan.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az

<https://orcid.org/0000-0003-1957-077>

Abstract. The article deals with hard and honourable way of life of an outstanding classic of the Kazakh literature, great Kazakh poet and thinker Abai Kunanbay (1845-1904) who reflected national-spiritual values of Kazakh people. It is mentioned that the years of study in Semipalatinsk were of special importance in the formation of Abai Kunanbayev's outlook. Abay, who studied at a

madrasa on his father's advice, learnt Arabic and Persian, but later dropped out and got an opportunity to study the rich Russian literature and culture at a Russian school in Semipalatinsk. Writing poems that glorify the people's spirit caused him to be persecuted by the authorities. However, in spite of all this, he sought the way of prosperity of the people only in enlightenment, in national-spiritual self-awareness. Abai's first poem, written when he was 10 years old – "Chasing a camel" – tells about his great talent. The social themes reflected in his poems are similar to the problems expressed in 19th century Azerbaijani literature from Abbasgulu agha Bakikhanov to Gasim bey Zakir and Seyid Azim Shirvani. The peak point of Abai Kunanbayev's creative work was considered his novel "Aqliyya" ("Black Words"). This novel reflects the whole evolution processes from Abai's moral theory to enlightened realism.

The article also touches on the points that connect the life and work of Abai Kunanbayev with Azerbaijan. It is also noted that Nizami Ganjavi and Mahammad Fuzuli has an important role in forming his worldview. Translation work in Abai Kunanbayev's activity who has a wide range of other creative activities also has a special place. He liked Alexander Pushkin's novel "Eugene Onegin" and popularized many parts of this work among the Kazakh people by repeating. Books and articles published in Azerbaijan are essential contributions of Azerbaijani science and literary and social thought to Abai studies.

Keywords: Abai Kunanbayev, great Kazakh thinker, national-spiritual values, national unity, the novel "Aqliyya", the novel "Abai"

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.001>

To cite this article: Habibbayli I. (2020) *Great Kazakh thinker Abai and Azerbaijan*.

"Comparative Literature Studies", Issue II, pp. 6-14

Article history: received – 07.07.2020; accepted – 14.07.2020

Giriş / Introduction

Abay Kunanbayev – qazax ədəbiyyatının görkəmli klassikidir.

Abay – Qazax xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin böyük tərənnümçüsüdür.

Qazaxıstanın müstəqillik və milli birlik idealları Abay Kunanbayevin yaradıcılığında qüvvətli şəkildə səsləndirilmişdir.

Abay Kunanbayev – Qazax xalqının böyük şairi və böyük mütəfəkkiridir.

Abay Kunanbayev – Qazax yazılı ədəbiyyatının banilərindən biridir.

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Abay Kunanbayev (1845-1904) keşməkeşli və şərəfli bir həyat və sənət yolu keçmişdir. Əsl adı İbrahim olan Abay Qazaxıstanın Semey vilayətində Tobıkdı aulundakı tayfa başçısı Kunanbay adlı sərt xarakterə malik bir feodalın ailəsində dünyaya gəlmişdir. Səmimi və yumşaq rəftarına görə, anası onu qazaxça təvazökar, mehriban mənasında işlədilən Abay adı ilə çağırırmışdır. Sonra o, cavan yaşlarından etibarən yazdığı şeirləri Abay təxəllüsü ilə təqdim etmişdir.

Abay Kunanbayevin dünyagörüşünün formalaşmasında Semipalatinskə keçən təhsil illəri xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Atasının tövsiyəsi ilə o, 1857-ci ildə Semipalatinskə mədrəsə təhsili almağa başlamışdır. Abay Əhməd Rza mədrəsəsində ərəb və fars dillərini öyrənmiş, Şərq ədəbiyyatı klassiklərinin əsərləri ilə əsaslı şəkildə tanış olmuşdur. Mədrəsə təhsilini axıra çatdırmadan Semipalatinskəki rus məktəbinə gedən İbrahim – Abay Kunanbayev, həm də Rusiyanın zəngin ədəbiyyatı və mədəniyyətini öyrənmək imkanı qazanmışdır. Təxminən 1862-ci ildə beş illik təhsilini yarımçıq qoyub doğma aula qayıtmışdır. Atasının onu tayfa başçısı kimi formalaşdırmaq, dövlət orqanlarında vəzifə sahibi etmək istəyi baş tutmamış, 1873-cü ildə ondan ayrılaraq, həyatını anası İlcan xanım və nənəsi Zərə xatun ilə birlikdə davam etdirmişdir. Abay Kunanbayev xalq ruhunu ifadə edən şeirlər yazsa da, varlı hakim təbəqələrdə bədii yaradıcılıqla, musiqi ilə məşğul

olmaq aşağılanmaq hesab edildiyi üçün, qırx yaşına qədər həmin şeirlərin müəllifi olduğunu gizli saxlamağa məcbur olmuşdur.

Həyatda və əsərlərində ictimai ədalətsizliklərə qarşı çıxmış Abay Kunanbayev xalqın nicat yolunu maariflənməkdə, milli-mənəvi özünüdərkdə axtarmışdır. Buna görə də hakim təbəqələr tərəfindən təqib olunmuş, hətta ona qarşı sui-qəsd təşkil edilmişdir. Sui-qəsddən xilas olmaq mümkün olsa da, ümumiyyətlə təzyiqlərdən yaxa qurtara bilməmişdir. Buna baxmayaraq, Abay Kunanbayev akın poeziyası, yəni xalq şeiri ruhunda şeirlər yazmaqla, ölkəsini və doğma xalqını cəmiyyətdə gedən prosesləri dərk etməyə və irəli aparmağa xidmət edən şeirləri ilə tanınmış və rəğbət qazanmışdır. Həyatı böyük çətinliklərlə keçən Abay Kunanbayev 1904-cü ildə dünyasını dəyişmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Gənc yaşlarından bədii yaradıcılığa başlayan Abay Kunanbayevin 1855-ci ildə, on yaşında ikən yazdığı “Dəvə qovan” adlı ilk şeiri onun böyük istedadından xəbər verirdi. Əlyazmaları əsasında müəyyən edilmişdir ki, o, 1886-cı ildə yazdığı “Yay” adlı şeirində birinci dəfə olaraq “Abay” təxəllüsünü işlətməmişdir. Sonralar bütün ömrü boyu bu təxəllüslə yazıb-yaradan şair, Abay kimi tanınıb məşhurlaşmışdır.

Qazax ədəbiyyatının əsas yaradıcılarından biri olan Abay Kunanbayev çoxcəhətli yaradıcılıq fəaliyyətinə malikdir. O, çoxsaylı lirik və satirik şeirlərin, bir sıra lירו-epik poemaların, maarifçi-realist şeirlərin müəllifidir. Dünyagörüşü etibarilə maarifçi olan Abay Kunanbayevin bütün əsərləri həyatdakı ictimai ədalətsizliklərin tənqid edilməsinə, nadanlıq və cəhalətin aradan qaldırılmasına, elm və maarifin təbliğinə həsr olunmuşdur.

Abay Kunanbayev ilk növbədə şair kimi şöhrət qazanmışdır. Qazax ədəbiyyatında XVIII əsrdən başlanmış xalq akın poeziyası ənənələrinin genişlənməsi və yazılı poeziyada xəlqiliyin qüvvətlənməsinə təsir göstərməsi proseslərin dalğasında ədəbiyyata gəlmiş Abay Kunanbayev, öz ölkəsində yeni ruhlu şeirin əsas yaradıcılarından biri kimi ədəbiyyat meydanına gəlmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, XIX əsr Qazax ədəbiyyatında, o cümlədən Abayın əsərlərində də maarifçiliklə xəlqilik üzvi surətdə biri-birini tamamlamış və qüvvətləndirmişdir. Abay Kunanbayevin qazax xalqı arasında “Qara göz” kimi tanınan şeirlər kitabı mənsub olduğu xalqı ağ günə çıxarmaq uğrunda mübarizəyə ruhlandıran mühüm maarifçi-didaktik çağırışlardan ibarətdir. Abayın bir mütəfəkkir şair kimi ən böyük dərdi ondan ibarət idi ki, yaşadığı mühitdə “qeyrətli az, nadan çoxdur, ...xalq dərdinə qalan yoxdur”, “bir yığın vəzifəlilər xalqa min cür zülm eləyir”, “o kəs ki, yuxarı şikayət verir, baxır ətrafına qəmli, mükəddər”, “kim haqlı, kim yayır zülmü-zilləti?”, “düşmənlər kinlidir, dostlar dönükdür” və sair:

*Bilinmir bu dünyada
Yalan harda, düz harda?
Nədi zülmət, nədi nur?
Güclü güclünü didər.
...Yazıq xalq parçalanıb,
Ümidlər haçalanıb.
...Zalimdir hökmdarlar,*

*Eh, Allah da xəbərdar.
... Xalq talanıb, soyulub,
Tor ağzına qoyulub.
...Nəymiş mənim yanmağım,
Xalqı belə anmağım.
İnam, inad, bu səbir?
Xalq yerində dayanıb,*

*Xalq ayılıb-oyanıb
Bir hərəkət işləmir [2, s.89-90].*

Göründüyü kimi, Abayın şeirlərində öz əksini tapmış ictimai mətləblər XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Abbasqulu ağa Bakıxanovdan Qasım bəy Zakirə və Seyid Əzim Şirvaniyədək ifadə olunan problemlərlə oxşardır. Bu şeirlərdə didaktikadan maarifçi realizmə doğru ciddi bir yolun ibrətamiz dərsləri ifadə olunmuşdur. Abayın xalqa xitabları inkişaf edərək, çağırış və müraciət fonunda milli-mənəvi özünüdərkini zəruriliyini əks etdirən tənqiddə çevrilir.

Qazax tayfalarının parçalanması haqqındakı şair-vətəndaş narahatlığı əsərlərində aparıcı xətlərdən birini təşkil edir.

Bu məqamda Abay xalqının dərdlərini dərinədən başa düşən, birləşmək üçün ona çarə axtaran və yol göstərən mütəfəkkir şair kimi çıxış edir. Dünyanın bütün maarifçi yazıçıları, o cümlədən Azərbaycan maarifçiləri kimi geriliyin və haqsızlığın bütün təzahürlərini dərinədən görən Abay da nicat yolunu xalqa ağıllı yol göstərənlərin olmasında görmüşdür:

*Ey mənim qazaxlarım, məzlum zavallı xalqım!
Cod bığınla örtülüb ağzın xeyli zamandır.
Sol üzündə piylə yağ, yazıq məlallı xalqım.
Nə zamandan bəridir sağ yanağımda qandır.
Həqiqət hardadır bəs, nə üçün gülməyirsən
Onu tapa bilməyir, dərk edə bilməyirsən.*

*...Hakim ola bilmirsən nə üçün öz malına.
Həyəcanlı yatırsan, durursan həyəcanlı,
Gah təkəbbür, gah qonur bir inciklik halına
Sakitlik baxır sənə arabir qanlı-qanlı.
Lovğa, cılız, bir də ki, alçaq tör-töküntülər
Ey xalqım, səni salmış lap eybəcər bir hala.
Düzəlməyinə yoxdur ümidim zərrə qədər,
Bir halda ki bu sayaq biganəsən iqbala.
...Qızgın dava-dalaşdır mənəşlə şöhrət üçün
Cənablar çəkişirlər, acizlər yenə darda.
Sən bu çirkabı hərgah yumasan bil ki, bir gün
Ömrün məhv olacaqdır çılğın fırtınalarda.
İradən, dözümin yox, sənə neyləyib həyat
Özündən bir gün belə azca razı olmağı.
Olsa yol göstərən, bilirəm sən ki, varsan.
Onu da bir ağılsız nifrətinlə damğalarsan [2, s.25-26].*

Abayın poemalarında da çətin və məşəqqətli həyatın ağır səhnələri göz önünə gətirilmiş, xalqın əzabdan xilas olmasının zəruriliyi fikri irəli sürülmüşdür. “İsgəndər”, “Maqsud” və “Əzim haqqında nağıl” poemaları XIX əsrdə qazax ədəbiyyatında meydana çıxmış mənzum hekayətçiliyin poemaya doğru inkişafını əks etdirən yeni tipli bədii əsərlərdir. Şeirlərində cəhaləti və ədalətsizliyi poetik cəhətdən ümumiləşdirilmiş şəkildə mənalandıran Abay, poemalarında həmin motivləri canlı və ibrətamiz həyat hadisələri vasitəsi ilə təsvir etmişdir. Bu poemalar qazax ədəbiyyatını didaktik maarifçilik səviyyəsindən maarifçi-realist ədəbiyyat mərtəbəsinə qaldırmağın bariz nümunələridir. Bu, XIX əsrdə türk xalqları ədəbiyyatının, o cümlədən qazax ədəbi fikrinin gəlib çatdığı mühüm bir mərhələ idi.

Abay Kunanbayevin yaradıcılığında ən uca zirvə “Əqliyyə” romanı ilə fəth olunmuşdur. “Əqliyyə” romanında məşhur hind ədəbi abidəsi “Kəlilə və Dimnə” müdrikliyi ilə Mirzə Fətəli Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” fəlsəfi traktatındakı tənqidi pafos vəhdətdə ifadə

olunmuşdur. “Əqliyyə” romanı Abayın əxlaq nəzəriyyəçiliyindən maarifçi realizmə doğru təkamül proseslərini bütün reallığı ilə əks etdirir. Bu, ümumi nəsihətçilikdən uzaq olub, cəmiyyətdə baş verən hadisələrdən, ictimai münasibətlərdən çıxarılan ümumiləşdirilmiş nəticələri meydana qoyan, çıxış yollarını diqqətə çatdıran mükəmməl sənət nümunəsidir. Bu mənada XIX əsr qazax nəsrinin şah əsəri olan “Əqliyyə” romanı dünya maarifçi-realist ədəbiyyatının mühüm və əhəmiyyətli nümunələrindən biri sayılmağa layiqdir. “Əqliyyə” romanından nümunə kimi göstərdiyimiz aşağıdakı parça Abay Kunanbayevin maarifçi görüşlərinin özünəməxsusluğunu nümayiş etdirir:

“Yer üzündə iki milyarddan artıq adam yaşayır, qazaxlar isə cəmiyi iki milyona yaxındır.

Qazaxlar özünəməxsus tərzdə var-dövlətə, sənət və biliyə yiyələnməyə can atır, özünəməxsus tərzdə dostluq və düşmənçilik edirlər. Lovğalıq və güc haqqında onların öz təsəvvürləri var.

Qazaxlar hər şeydə başqa xalqlardan seçilir: bir-birini gözədən qoymur, gecə-gündüz bir-biri ilə düşmənçilik edir, özləri özlərini talayırlar.

Amma dünyada əhalisi üç milyondan artıq olan şəhərlər var. Yeri başdan-başa üç dəfə dolanmış adamlar da az deyil.

Nə üçün başqa xalqların həyatı bizi maraqlandırmır?

Doğrudanmı biz ömür boyu bir-birimizə düşmən kəsilməliyik? Bütün dünyanın gözündə gülünc olmalıyıq? Yəni elə bir zaman gələcək ki, qazaxlar oğurluq, yalan, qeybət və düşmənçiliyin daşını birdəfəlik atacaq, sürülərinin sayını halal yolla artırmağı öyrənəcək, başqa xalqların incəsənətini və sənətlərini mənimsəyəcək, biliklərə yiyələnəcəklər?

İki yüz adamın yüz baş mal-qaraya göz dikdiyini görəndə və onların bir-birini məhv etməyincəyə qədər sakitləşməyəcəyini biləndə, buna inanmağım gəlmir” [2, s.193].

Deməli, doğrudan da Abay Kunanbayevin “Qara göz” adlandırdığı “Əqliyyə” romanı böyük və müdrik söz kimi qazax xalqını ağ günə çıxarmağın ibrətamiz dərsləri və çağırışlarıdır. Bunlar bir daha sübut edir ki, Abay qazax maarifçilik hərəkatının ən böyük ideoloqu olmuşdur. O, cəmiyyətin inkişafını sosial ədalətin təmin olunmasında ağılda və elmə yiyələnərkən axtarmışdır. Əsərlərindəki didaktik-maarifçi ideyalar böyük mütəfəkkirin əsas qayəsini və məramını ifadə edən baxışların təəcəssümüdür.

Bütün bunlara görə, Abay Kunanbayev indiyədək ədəbiyyatşünaslıq əsərlərində qeyd edildiyi kimi, heç də tənqidi realizmin yox, qazax ədəbiyyatındakı maarifçi realizmin görkəmli nümayəndəsi və əsas yaradıcılarından biridir.

Abay Kunanbayevin həyatı və yaradıcılığını Azərbaycanla bağlayan məqamlar da vardır. Belə ki, Abayın ədəbi dünyagörüşünün formalaşmasında Nizami Gəncəvinin və Məhəmməd Füzulinin əsərlərinin mühüm rolu olmuşdur. Heç şübhəsiz, Abay XIX əsrin yetmiş-səksəninci illərində Orta Asiyada geniş yayılmış Mirzə Fətəli Axundzadənin dram əsərləri və fəlsəfi baxışlarını əks etdirən “Kəmalüddövlə məktubları” fəlsəfi traktatı ilə də tanış olmamış deyildi. Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, Qazax ədəbiyyatında da tənqidi realizm maarifçi realizmdən, yəni Abay Kunanbayevdən sonrakı inkişaf mərhələsidir.

Tərcümeyi-halından görünür ki, Abayın dünyagörüşünün formalaşmasında Qərb mədəniyyəti və Şərq ədəbiyyatı ilə yanaşı, zəngin ənənələrə malik rus ədəbiyyatının böyük rolu olmuşdur. “Əqliyyə” romanından görünür ki, Abay tarix baxımından və coğrafi ərazi etibarilə Qazaxıstanla yaxın olan Rusiya ilə əlaqələrə, rus dili və mədəniyyətini öyrənməyi öz dövrü üçün faydalı hesab etmişdir. Digər xalqların maarifçiləri kimi, Abay da rus dili və maarifçiliyinə yiyələnəməyi o zamankı Şərq feodal geriliyindən inkişafa doğru mühüm addım kimi dəyərləndirmişdir: “Rus dilini öyrənmək, rus məktəblərində oxumaq, rus elminə yiyələnək bu xalqın ən yaxşı keyfiyyətlərini mənimsəməyə və onun nöqsanlarından uzaq olmağa imkan yaradır. Rus dilini bilmək – gözə açılan dünyanı görməkdir. ...Rus elmi və mədəniyyəti dünyanı dərk etməyin açarıdır. Onlara yiyələnəklə xalqımızın həyatını xeyli yüngülləşdirmək olar. Məsələn: biz çörək qazanmağın müxtəlif, amma halal yollarını öyrənə bilərik, aullarımızı çarın ədalətsiz qanunlarından müdafiə edərik, xalqımızın dünyanın böyük xalqları arasında bərabər hüquqlu olması uğrunda mübarizə apararıq”.

Çoxcəhətli yaradıcılıq fəaliyyətinə malik olan Abay Kunanbayevin fəaliyyətində tərcüməçilik də özünəməxsus yer tutur. O, rus ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərini qazax dilinə tərcümə etməklə,

həm öz xalqını Aleksandr Puşkin və Mixail Lermantov kimi böyük sənətkarların əsərləri ilə tanış etmək istəmiş, həm də onların əsərlərindəki ibrətamiz, tərbiyəvi, maarifçi fikirləri cəmiyyətin diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Abayın rus ədəbiyyatından tərcümə üçün müraciət etdiyi bədii nümunələr maarifçi-didaktik fikirlərin və vətənpərvərlik duyğularının geniş üstünlük təşkil etdiyi əsərlərdir. Abay Aleksandr Puşkinin “Yevgeni Onegin” poemasını çox sevmiş, bu əsərin bir çox hissələrini əzbər söyləməklə qazax xalqı arasında yaymışdır. O, “Yevgeni Onegin” poeməsindəki Tatyananın məktublarından seçilmiş parçalardan mahnı mətni tərtib etmiş və onun əsasında musiqi əsəri bəstələnmişdir.

Ümumiyyətlə, Abayın musiqiyə, mahnı yaradıcılığına diqqət yetirməsi də maarifçilik fəaliyyəti ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Abay musiqi və nəğmənin böyük təsir gücündən maarifçi məqsədlərini xalqa çatdırmaq üçün bacarıqla istifadə etmişdir. O, məşhur qazax akın Cəmbül Cabayevlə dostluq edərək onun oxuduğu mahnıları dinləmiş və yüksək qiymətləndirmişdir. Abayın şeirlərində musiqi və nəğmənin insan həyatındakı əvəzsiz rolu düzgün şərh olunmuşdur:

*Dünyaya qapılar açar nəğmələr,
Həyata nəşələr saçar nəğmələr,
Sənin qanadların olar, sanarsan,
Səninlə səmaya uçar nəğmələr.*

*Nəğmədir ən dadlı məhəbbət, ay dost,
Nəğməylə əkidir səadət, ay dost!
Nəğmə nə deməkdir, sevənlər bilər,
Olmayaq nəğməyə biz həsrət, ey dost!*

*...Nəğməkar vicdanı səsləsin gərək,
İnsanda bir ümid bəsləsin gərək.
Onların eşqiylə coşsun cavanlar,
Qəlbləri sabaha səsləsin gərək [2].*

Abayın bəstələdiyi mahnılar el-akın nəğmələri kimi səslənir və xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılanır. Onun mahnıları bu gün də milli-mənəvi özünüdərk baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Abay Kunanbayevin sözlərinə bəstələnmiş mahnılar da doğma xalqını yeni sabahlara səsləyir.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev Qazax ədəbiyyatının görkəmli klassiki Abay Kunanbayevin anadan olmasının 125 və 150 illik yubileylərində iştirak və çıxış etmişdir. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev Abayın yaradıcılığına aşağıdakı kimi yüksək qiymət vermişdir: “Abay, onun yaradıcılığı... qazax xalqının fəxri, qazax xalqının xoşbəxtliyidir. Çünki onun belə görkəmli övladı, alimi, maarifçisi var və o öz xalqının xoşbəxtliyinə və firavanlığına aparan düzgün yol göstərmişdir. Bununla yanaşı, o, bütün bəşəriyyətə, eyni zamanda, Azərbaycan xalqına məxsusdur. Biz Azərbaycanda Abayın yaradıcılığının əhəmiyyətini yüksək qiymətləndiririk” [1, s.280-281]

Abay Kunanbayevin əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və bir neçə dəfə kitab halında nəşr olunmuşdur. Qazax ədəbiyyatının görkəmli klassikinə əsərlərini Azərbaycanın ən yaxşı şair və yazıçıları dilimizə çevirmişdir. Azərbaycanın xalq şairləri Süleyman Rüstəm və Məmməd Rahimin, tanınmış şairlərimizdən Məmməd Araz, Mirvarid Dərbəzi, Atif Zeynallı, Əliağa Kürçaylı, Adil Babayev, Əhməd Cəmil, Fikrət Sadıq, Eyvaz Borçalı və başqalarının tərcüməsində Abay Kunanbayevin şeirləri Azərbaycan dilində orijinala çox yaxın bir səviyyədə səslənir. Abayın “Əqliyyə” romanındakı hadisələr və ideyalar Azərbaycan maarifçi realizminin görkəmli nümayəndələri olan Marağalı Zeynalabdinin və Mirzə Əbdürrəhim Talibovun əsərlərindəki motivlərlə oxşardır. Bu, mahiyyət etibarilə xalqlarımızın arasındakı tale ortalığının, doğmalığ və həmrəyliyin bariz ifadəsidir.

Abay Kunanbayevin haqqında yazılmış ən yaxşı bədii əsər olan Muxtar Auezovun “Abay” romanı ilk dəfə 1954-cü ildə Əliabbas Abbasovun tərcüməsində Bakıda Azərbaycan dilində nəşr edilmiş və rəğbətlə qarşılanmışdır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Muxtar Auezov 1942-1947-ci illərdə, əvvəlcə “Abay” adı ilə roman kimi yazıb nəşr etdirdiyi bu əsər üzərində yenidən işləyərək daha da genişləndirmiş və 1952-ci ilə onu “Abay yolu” epopeyası şəklində oxuculara təqdim etmişdir. Muxtar Auezovun “Abay yolu” qazax xalqının milli oyanış və dirçəlişinin mükəmməl epopeyasıdır. Təsadüfi deyildir ki, dünya şöhrətli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov “Abay yolu” epopeyasını “türk xalqlarının, ortaq estetik və sosial ensiklopediyası adlandırmışdır. Qazax xalqının taleyində oynadığı mühüm rola, dərin ictimai məzmununa və yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə, Muxtar Auezovun “Abay yolu” epopeyasını görkəmli rus yazıçısı Mixail Şoloxovun “Sakit Don” trilogiyası ilə müqayisə etmək olar. Obrazlı şəkildə belə demək olar ki, Muxtar Auezovun “Abay yolu” epopeyası qazax ədəbiyyatının “Sakit Donudur”. Mixail Şoloxovun “Sakit Don” trilogiyası Nobel Mükafatına, Muxtar Auezovun “Abay yolu” epopeyası isə Lenin Mükafatına layiq görülmüşdür.

Azərbaycanda Abay Kunanbayevin həyatı və yaradıcılığına dair əhəmiyyətli tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun “Xalqın böyük ədibi” məqaləsi (1977) Abay Kunanbayevin xidmətlərinə Azərbaycandan mütəfəkkir yazıçı baxışının ifadəsidir. Xalq yazıçısı Anar Abayın mükəmməl elmi-ədəbi portretini yaratmışdır (2020).

Abayın 175 illiyi münasibətilə Anarın yazdığı məqalədə “nadanlıqla, cəhalətlə, anlaşılmazlıqla, ...müstəmləkəçi siyasətlə qarşı-qarşıya gələn” böyük qazax şairinin apardığı mübarizənin mahiyyəti dərinlən açıqlanmışdır. Anar eyni zamanda, Abayın yaradıcılığında Azərbaycan klassik ədəbiyyatı və müasiri olmuş azərbaycanlı şair və yazıçıların yaradıcılıq ideallarının səsləşən şeirlərini təhlil edən Anar doğru olaraq belə qənaətə gəlmişdir ki: “Azərbaycan türkləriylə qazaxların dərdləri, bəlaları da dilləri və taleləri kimi yaxın idi. Odur ki, bu xalqların şeirləri də eyni ona yaxındılar” [3]. Həqiqətən, Abayın qazax xalqının oyanışı və dirçəlişi uğrunda apardığı mübarizə Azərbaycan ədəbiyyatında Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlanan və molla-nəsrəddinçilərə qədər davam edən maarifçi-demokratik hərəkatı təmsil edən görkəmli şair və yazıçıların baxışları və fəaliyyəti ilə səsləşir, eyni oda yanmağın fəlsəfəsi ilə doğmalığı təşkil edirdi.

XX əsr ərzində aparılmış elmi-tədqiqatlar, çap olunmuş məqalə və kitablar əsasında Azərbaycan Abayşünaslığını formalaşdırmışdır.

Tanınmış Azərbaycan alimlərindən filologiya elmləri doktorları, professorlar Pənah Xəlilov, Məmməd Əliyev, Elman Quliyev, Nizami Tağısoy, Firuzə Ağayeva, Yaşar Qasimbəyli, Salidə Şərifova, Xuraman Hümətova, filologiya üzrə fəlsəfə doktorları Qulamhüseyn Əliyev, Arif Əmrahovlu, Turan Teymurov, Eşqanə Babayeva, Fəridə Vəliyeva, Ağahüseyn Şükürov, Mehman Həsənlı, Pərvanə Məmmədova və başqalarının tədqiqatlarında Abay Kunanbayevin həyat yolu və ədəbi irsi müxtəlif mövqelərdən təhlil edilib dəyərləndirilmiş, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisələr aparılmışdır.

Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyi dövründə Abay Kunanbayevin həyat və yaradıcılığı ilə filologiya elmləri doktoru Firuzə Ağayevanın 2010-cu ildə Bakıda çap edilmiş “Abay: şəxsiyyəti və ədəbi irsi” monoqrafiyası vasitəsilə daha əsaslı şəkildə tanış olmaq imkanı qazanmışdır. Monoqrafiyada Abayın həyatı, mühiti, şəxsiyyəti və zəngin yaradıcılığı dərinlən və sistemli surətdə tədqiq edilərək yüksək qiymətləndirilmişdir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Turan Teymurovun “Muxtar Auezovun “Abay” romanında sənətkarlıq məsələləri” monoqrafiyası isə qazax ədəbiyyatının böyük klassiki Abay Kunanbayevin mənsub olduğu xalqın daha bir mütəfəkkir şəxsiyyətinin gözü ilə təqdim olunmasına uğurla xidmət edir.

Tədqiqatçı Turan Teymurovun sözləri ilə desək, “Komanda (M.Auezovun “Abay” romanında – İ.H.) Abayla xalq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir, amma bütövlükdə Abay xalqın simvoludur, onun ideallarının carçısıdır. ...Muxtar Auezov bir tərəfdən Abayın, digər tərəfdən isə xalqın ümumiləşdirilmiş obrazını yaratmışdır, nəticədə əsərinə abayçılıq – yəni, şüurlu ömrünü xalqa xidmətə həsr etmək anlayışını gətirmişdir” [6, s.37].

Cavan Azərbaycan alimi Turan Teymurovun elmi əsərinin Qazaxıstanın paytaxtı Nur-Sultan şəhərində Beynəlxalq Türk Akademiyası tərəfindən kitab halında nəşr edilməsi Azərbaycan və qazax xalqlarının, böyük şair və mütəfəkkir Abayın zəngin və mənalı həyatına və ədəbi irsinə ortaq qardaşlıq münasibətinin əyani təcəssümüdür.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalının 2020-ci ildə çap olunan 2-ci sayı Xüsusi buraxılış kimi, bütünlüklə Abayın anadan olmasının 175 illiyinə həsr olunmuşdur.

Abay Kunanbayevəvin əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Abay Kunanbayev “qazax ədəbiyyatının dan ulduzu” (Pənah Xəlilov) [5] və “bədi söz nəhəngi” (Xəlil Rza) [4] kimi yüksək qiymətləndirilmişdir.

Nəticə / Conclusion

Ölkəmizdə çap olunmuş kitablar və məqalələr Azərbaycan elminin və ədəbi-ictimai fikrinin dünya Abayşünaslığına əhəmiyyətli töhfələridir.

Böyük qazax mütəfəkkiri və şairi Abayın əsərləri dünyanı ədalətə, insanlığa, bərabərliyə, dostluğa, həmrəyliyə çağırır. Abayın yolu – milli-mənəvi birlik və müstəqillik uğrunda mübarizə aparan xalqların ortaq tale yollarının bədii ifadəsidir. Bütün bunlara görə Abay Kunanbayevəvin yaradıcılığı ortaq taleyə malik olan Azərbaycan üçün, müstəqillik dövrü və daha böyük gələcək üçün də aktual və müasirdir.

Abayın yolu – müstəqillik və həmrəyliyin çətin, məsuliyyətli, şərəfli və əbədi yoludur.

Ədəbiyyat / References

1. Heydər Əliyev. Ədəbiyyatın böyük borcu və amalı. (tərtib edən V.Quliyev). Bakı: Ozan, 1999.
2. Abay. Əsərləri (tərtib edən Fatimə Dursunova). Bakı: Mütərcim, 2017.
3. Anar. “Ağaclar quruyub qocalar kimi”... “Ədəbiyyat qəzeti”.
4. Xəlil Rza. Bədii söz nəhəngi. “Kommunist” qəzeti, 28 sentyabr, 1977.
5. Pənah Xəlilov. Ön söz. Bax: Abay. Əsərləri. Bakı: Mütərcim, 2017.
6. Turan Teymur. Muxtar Auezovun “Abay” romanında sənətkarlıq məsələləri. Qazaxıstan: Nur-Sultan, BTA, 2020.

Великий казахский мыслитель Абай и Азербайджан

Иса Габиббейли

Академик, первый вице-президент НАНА

Директор Института литературы им. Низами Гянджеви. Азербайджан.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az

Резюме. В статье даются обстоятельные сведения о многотрудном и славном жизненном пути выдающегося классика казахской литературы, могучем выразителе национально-духовных ценностей казахского народа, казахском поэте и мыслителе Абая Кунанбаева (1845–1904). Отмечается, что в формировании мировоззрения Абая Кунанбаева особое значение имели годы учёбы в Семипалатинске, где Абай по настоянию отца обучался в медресе, изучил арабский и фарсидский языки, но затем, не закончив учёбу, перешёл в семипалатинскую русскую школу для изучения богатой русской литературы и культуры.

Сочинение стихов, выражающих народный дух, стало причиной его гонений со стороны властей. Невзирая на это, он искал причины спасения народа исключительно в просветительстве, национально-духовном самопознании.

Уже первое стихотворение под названием "Погонщик верблюдов", написанное Абаем в 10-летнем возрасте, говорит о несомненном таланте. Общественная сущность его стихов перекликается с высказываниями Аббасгулуага Бакиханова, Гасым бека Закира и Саид Азима Ширвани о существующих проблемах азербайджанской литературы XIX века.

Вершиной творчества Абая Кунанбаева стал его роман "Книга мудрости". В романе со всей реальностью выражены процессы эволюции от теории духовности к просветительскому реализму.

При изучении жизни и творчества Абая Кунанбаева автор статьи касается также вопросов, связанных с Азербайджаном. Отмечается, что при формировании мировоззрения Абая неоценимую роль сыграли произведения Низами Гянджеви и Мохаммеда Физули.

В многогранном творчестве Абая значительное место занимают мастерски сделанные им переводы. Он очень любил поэму А.С.Пушкина "Евгений Онегин" и декламировал наизусть её многочисленные части среди казахского народа.

Изданные в Азербайджане книги и статьи составляют ценный вклад азербайджанской науки и литературно-общественной мысли в мировое абаеведение.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, великий казахский мыслитель, национально-духовные ценности, национальное единство, роман "Книга мудрости", роман "Абай"

Xalqın böyük sənətkarı

Mirzə İbrahimov

Xalq yazıçısı, akademik

Xalqın müəyyən dövr mənəvi həyatının, arzu və istəklərinin güzgüsü, xalqın həyatının ensiklopediyası sayılan ədəbi əsər yaratmaq sənətkar üçün böyük səadət və uğurlu müvəffəqiyyətdir. Çünki belə əsərlərdə insanların lirik duyğuları, gözəllik eşqi, məhəbbət ilə yanaşı, xalqın taleyini, gələcəyini müəyyən edən böyük ictimai mübarizə və problemlər də bədii ifadəsini tapır. Həm ideya-fəlsəfi, həm də bədii-estetik çərçivəsi çox geniş olan bu əsərlər ədəbi yaradıcılığa və vətəndaşlara güclü də təsir göstərir; milyon ürəklərdə oyatdığı sevinc və minnətdarlıq duyğusu isə yazıçı üçün əvəzi olmayan zövq mənbəyi və xoşbəxtlikdir.

Belə yüksək mənəvi həzz və səadət qazax xalqının böyük yazıçısı, çoxmillətli sovet ədəbiyyatının dünya şöhrəti qazanmış parlaq istedadlı yaradıcılarından Muxtar Auezova qismət olmuşdur. O, həqiqi ilham və istedadla yazılmış parlaq, qiymətli “Abay” (birinci kitab) və “Abayın yolu” (ikinci kitab) epopeyası ilə bədii yaradıcılığın olimp zirvəsinə qalxmış, doğma xalqının XIX əsrin ikinci yarısındakı və XX əsrin əvvəllərindəki həyatının, mübarizələrini yaratmış əsrlərin dərinliyinə kök atmış köhnə feodal-patriarxal həyat tərzini və tənəkkürü ilə yeni, mütərəqqi meyillər arasındakı çarpışmaları çox parlaq boyalarla əks etdirmişdir.

Köçəri həyatın ucsuz-bucaqsız Qazaxıstan səhralarının fəsildən-fəsilə, aydan-aya dəyişən gah maraqlı, gah sönük, gah oynaq, gah yeknəsəq mənzərələri: bəzən romantik cazibə ilə cəlbələnən, eyni zamanda, ağır, üzücü zəhmətlə dolu olan yay və payız axşamları romanda geniş təsvir olunur. Biz soyuq küləklər vıyıldayan, dərdi-səri əskik olmayan qışın şaxtasını hiss edir, səhralara yaşıl xalça sərən ilk baharın ətrini duyuruq; ömrünü qoyun sürülərinə və mal-heyvana baxmaqda keçirən zəhmətkeş kəndlilərin il boyu necə ağır vəziyyətə qatlaşdığını da görürük.

Bəli böyük sənətkarın realist qədəmi o dövrdəki xalq həyatının həm romantik cizgilərini, həm gözəlliyi və çirəkabını, həm də az-çox sevinc anlarını və bitməz-tükənməz əzablarını gözümüz önündə canlandırır...

Bu parlaq epopeyanın ən böyük və qiymətli cəhəti xalq həyatının dərin məzmununu, xalqın adət və ənənələrini, mənəvi aləmini, tayfa və müxtəlif ictimai təbəqələr arasındakı ziddiyyətləri, ədavət və çarpışmaları son dərəcə müxtəlif və parlaq insanların surətində canlandırmasıdır. Oxucu xalqın ağır həyatının, feodal çəkişmələrinin və geriliyinin, dini mövhumatın xalqa vurduğu ziyanları gözü ilə görər kimi olur.

Məlumdur ki, bu münasibətlər əsrlər uzununu minlərlə nəcib və təmizürəkli insanların səadətini pozmuş, həyatını alt-üst etmiş, arasıkəsilməz müsibətlər törətmişdir. Lakin Muxtar Auezovun qüdrətli bədii tənəkkürünün sayəsində oxucu o qaranlaq və ağır güzəran içində də xalq mənəvi aləminin gözəlliyini görür, qazax xalqının gücünü hiss edir, gözəllik duyğusunun dərinliyini duyur. Oxucu romanın qabağa baxan, sabahkı günü düşünən, gələcəyi üçün çırpınan, yanan, alovlanan mütərəqqi, mübariz qəhrəmanlarına ürəkdən vurulur, həyatın oyanan, yenicə zoğ verən qabaqcıl meyillərinin köhnəliklə, zülüm və ədalətsizlik rəmzi olan qara qüvvələrlə barışmaz mübarizəsinin şahidi olur.

“Abay” epopeyası lirik, dramatik, satirik hadisələrlə doludur: onların cərəyan etdiyi coğrafi yerlər tez-tez dəyişir, mübarizə aparan, düşünən və çarpışan istər əsas, istərsə də epizodik qəhrəmanlar az deyil, rəngarəngdir, daim hərəkətdədir, mübarizədədir. Əsərin süjet xətti müxtəlif istiqamətlərə haçalanır, qəhrəmanların taleyi çox mühərrikdir, gözlənilməz dönüşləri, eniş və yoxuşları var. Buna baxmayaraq, əsərdə qərribə bir bütövlük, bədii vəhdət hiss olunur. Sanki yazıçı onu bir nəfəsə yazmışdır. Əsərin yazıldığı iyirmi il ərzində ürəyinin hərəkətini, fikrinin işığını sönməyə azalmağa qoymamışdır. Hadisələr arasında soyuq boşluqlar yaranmasına, onları bir-biri ilə bağlayan iplərin birinin də boşalmasına, qırılmasına yol verməmişdir. Sənətkarlıq cəhətdən bu, nadir məharət və qələbədir.

Əsərin bədii xüsusiyyətlərindən birini də qeyd etmək istərdim: onun əsas qəhrəmanı Abaydır. O, qazax xalqının keçən əsrdə yazıb-yaratmış böyük şair və ictimai xadimi olmuş, xalqının həyatında, mütərəqqi ictimai idealları uğrunda mübarizə üçün ilk oyanışında, taleyinin işıqlı gələcəyini müəyyən etmiş amillərin yaranmasında böyük rol oynamışdır. Muxtar öz qəhrəmanını mütərəqqi fikir və idealların yalnız carçısı kimi deyil, bu ideallar yolunda namuslu, dönməz bir mübariz və canlı insan kimi təsvir edir: Abayı inkişafda, fikrən, mənən daim axtarışda, mürəkkəb vəziyyətlər daxilində göçtərir. Biz onun mənsub olduğu xalqın həyatı və gələcəyi barədə, dövr barədə, insanlar və müxtəlif əqidələr barədə təsəvvürlərinin, anlayışlarının necə dəyişdiyini diqqətlə izləyir və aydın təsəvvür əldə edirik. Onun bəzən ibtidai və bəsit, bəzən yanlış və birtərəfli fikirlərdən, aldanışlardan, dar məhdud tayfa mənafeyi çərçivələrindən geniş aləmə, xalqın azadlıq və səadət ideyalarına, ümümbəşəri fikir və hisslərə yüksəliş yolu hamar deyil, ağır mübarizələrlə bağlıdır, o cümlədən öz qohumları, ən yaxın adamları ilə çarpışmalı olur. Bu həm şərəfli, həm də əzablı yoldur. Belə yol keçmiş adam çox həqiqətləri kəşf edir, çox sirlərə aşınır, gözü açılır, təcrübə qazanır, müdrikləşir. Lakin çox şey də itirir–ürəyinin rahatlığını, iztirabsız, şirin yuxuları, şəxsi səadətini...

Yox, şəxsi səadətini yox, Xalqının azadlığına, tərəqqisinə az da olsa, fayda vermiş adamın səadət duyğusu xırda məişət rahatlığından çox-çox ucadır, böyükdür. Abay da səadəti, xoşbəxtliyi bunda, bu mübarizədə tapmış tarixi şəxsiyyətlərdən idi. Muxtar Auezov qəhrəmanını istər nisbətən dar ailə mühitində, gündəlik məişətin dolanbac döngələrində, istərsə ictimai həyatın Qazaxıstan səhraları kimi geniş vadilərində gəzdirir, olduqca müxtəlif adamlarla, ictimai təbəqələrlə üz-üzə gətirir, bəzən çox güclü və kobud, bəzən çox xırda və riyakar düşmənlərlə görüşdürür; gərgin, dramatik kolliziyalara salıb çıxarır. Nəhayət, püxtələşmiş böyük bir mübarizin, qüdrətli bir mütəfəkkirin parlaq surətini yaradır.

Tarixdən yazan sənətkarların qarşısında həmişə böyük bir vəzifə durmuş və duracaq: o da qələmə alınan dövrün və insanların ruhunu, psixoloji həyatını duya bilmək, onları nə üçün məhz bu hərəkətə məcbur edən daxili psixoloji motivləri tapmaq və göstərməkdir. Sənətkarın qarşısında duran ikinci böyük yaradıcılıq vəzifəsi və mən deyərdim ki, vətəndaşlıq borcu ondan ibarətdir ki, o, tarixi inkişafın elə motivlərini seçib, qabartsın ki, onlar bu günün adamlarına kömək edir, müasirlərimizin ən qabaqcıl, işıqlı arzu və meyilləri ilə səsleşir. “Abay” epopeyası bu cəhətdən ən gözəl nümayəndələrlə bir cərgədə durur. Müəllif böyük ustalıqla təsvir etdiyi əsərin ruhunu, ictimai mübarizələrin mənasını, mahiyyətini açıb göstərir, qəhrəmanların daxilini, ürəyinin çırpıntısını, fikir və hisslərini, mübarizəsini, tərəddüdlərini, qətiyyətini inandırıcı təsvir edir. Onları məlum olan faktları və hadisələr çərçivəsində saxlıyıb qurulaşdırmır, olmuş hadisə və əhvalatlardan ancaq öz bədii konsepsiyasının kamilliyinə, xarakterlərinə tamlığına kömək edən hadisələr, epizodlar, kolliziyalar yaradır. Çünki heç bir tarixi, müasirlərin heç bir xatirəsi və arxiv sənədləri nəinki böyük, hətta adi insanların da həyatının bütün hadisələrini əhatə edə bilmir, psixoloji motivləri çox zaman açmağa belə cəhd göstərmir. Yaradıcının “yaratmaq” ixtiyarə, tarixi süjetlərdə daza zəruri və lazımdır ki, bunu “Abay” romanı çox yaxşı nümayiş etdirir.

Romanın müasir dövrlə, bizim zəmənin mübarizələri və qabaqcıl fikirləri ilə səsleşməsi, demək olar ki, onun haqqındakı bütün məqalələrdə qeyd olunmuşdur. Mirzə Fətəli Axundov, Abovyan, Çavçavadze kimi, Abayın da mütərəqqi firiklərinin formalaşmasına qabaqcıl rus ədəbiyyatı və mədəniyyətinin böyük müsbət təsiri məlumdur. Muxtar Auezov bu tarixi həqiqətdən istifadə edərək Abayın qabaqcıl rus ziyalıları ilə əlaqə və yaxınlığı iki xalq arasında dostluq rəmzinə çevirir. O, qazax xalqını istismarçı, zülmkar təbəqələrlə eyniləşdirmədiyi, zəhmətkeş xalq kütlələri ilə yerli ağalar arasında barışmaz mübarizəni köstərdiyi kimi, rus xalqını da amansız, qanlı çar istibdadından və onun qansız çinovnikləri ordusundan ayırır. Abayın “bütün Semipalatinskə ən ağıllı və ən bilikli adam” olan qabaqcıl rus ziyalı Mixaylovla dostluğu bu cəhətdən diqqətəlayiqdir. M. Auezov Mixaylovu məhəbbətlə qələmə alır. Onun öz həyatını ictimai fəaliyyətə həsr etdiyini, hələ çox gənc ikən çar hökumətinin təqibinə məruz qaldığını zindanlarda və sürgünlərdə olduğunu yazır. Mixaylov açıq fikirli, açıq ürəkli, nəcib təbiətli insandır, yazıçı onu Koşkin kimi qansız və amansız çinovniklərə qarşı qoyur, tamamilə bir-birinə zidd siyasi və ictimai əqidələrin nümayəndələri kimi təsvir edir:

Koşkin kimi qansız və amansız çinovniklərə qarşı qoyur, tamamilə bir-birinə zidd siyasi və ictimai əqidələrin nümayəndələri kimi təsvir edir: Koşkin o cür çinovniklərdəndir ki, “idarə etdiyi xalqın necə xalq olduğunu öyrənmək belə istəmirdi”. Mixaylov isə əsl insandır, yüksək insanlıq hissləri ilə yaşayır. İstibdadın, ictimai və milli zülmün düşmənidir. O, Abayı böyük istedadına, vətənpərvərliyinə, humanist insan olduğuna görə sevir, onun inkişafına səmimiyyətlə və ürəkdən çalışır, kömək edir. Abay dedikdə ki, Losovski kimi “yaxşı çinovnik” də var, Mixaylov böyük bir inamla ona anladır ki, “yaxşı çinovnik” dediyin adamlar xalqa Koşkin kimi yaramazlardan heç də az zərər vurmurlar. Onlar xırda, əhəmiyyətsiz məsələlərdə ədalətli olurlar. Xalqın həyatı ilə əlaqədar olan ciddi məsələlərdə isə onların ədalətindən iz-ələmət görünür. Mixaylov, təmiz ürəkli və hələ bir qədər sadələvh gənc Abayı çinovniklərə qarşı sadədil olmaqdan çəkindirir, onlarla əlaqədə həmişə ayıq tərpənməyə çağırır. Losovski kimi çinovniklər öz yarım ədaləti və şübhəli xeyirxahlığı ilə ancaq faydasız və mənasız ümid oyadırlar: “Sizə elə gəlir ki, məsələ siyasi quruluşda deyil, adamlardadır. Belə “yaxşı çinovniklər” ancaq xalqa mane olurlar, qoymurlar çar çinovniki adlanan qarğa sürüsünün təbiətini və çirkin əməllərini dərk etsin”.

Bir yazıçı, bir şəxsiyyət olaraq Muxtar Auezov haqqında düşünəndə “Abay” romanı bütün monumentallığı və siqləti ilə xəyalımda çanlanır. “Abay”ı əlimə alanda isə canlı Muxtar gəlib durur gözümlün qabağında. O öz ölməz əsəri kimi sanballı, ağır, möhkəm idi. Mən onunla yaxından tanış idim: görmüş və inanmışdım ki, Səməd Vurğunla, Fədayevlə onu böyük ədəbiyyat eşqi, həqiqi və dərin mənalı yaradıcılıq, qüdrətli vətəndaşlıq duyğuları dost etmişdi, birləşdirmişdi. Onların bir-birini necə hərarətlə, neçə dərin dostluq duyğuları ilə sevdini yaşadlarının çoxu bilir və qibtə edirdi.

Muxtar poladdan tökülmüş kimi möhkəm idi, işıqlı ayna kimi fikirlərini gözümdən oxumaq olurdu. Altmış dörd il torpağın üstündə mətin addımlarla irəliləmiş, bəzən yanılmış, bəzən büdrəmiş, lakin heç vaxt ruhən, mənən sarsılmamış, qələmi əlindən yerə qoymamışdır. Uzun ədəbi axtarışlardan, çoxlu orjinal əsərlərdən, bədii tərcümələrdən, sovet və dünya xalqlarının ədəbiyyatını ardıcıl, dərin mütaliə və tədqiqdən sonra o, “Abay” epopeyasını yaratmışdı. Bəli, bu böyük əsər, bu qiymətli sənət nümunəsi yorulmaz, isdedadlı, həyatın mənasını arasıkəsilməz işdə, əməkdə görən bir insanın zəngin, çoxcəhətli mənalı ömrünün və yaradıcılığının yekunu idi. “Abay”a qədər o iyirmidən artıq pyes, çoxlu hekayə, povest, elmi əsərlər, tənqidi məqalələr yazmışdı. Bütün bu əsərlər xalqın həyatının, gündəlik mübarizələrinin ən canlı, ən aktual, siyasi, ictimai, fəlsəfi, etik və estetik məsələlərinə toxunurdu. Bəli, ilk gəncliyindən yazmağa başlamış Muxtar həmişə “kürədən od” götürməyə cəhd göstərmişdi, həyatın burulğanlarında vuruşanlara meyil göstərmişdi, onları öyrənməyə, onları düşündürən suallara cavab tapmağa çalışmışdı. O, xalqının səadətini, gələcəyini sosializmə taparaq, hər cür əksinqilabi fikirləri, burjua ideologiyasını, imperializmin qanlı əməllərini, müstəmləkəçiliyi, müharibə qızıqıranları ağıllı, mənalı məqalə, hekayə və pyeslərində ifşa etmişdi...

Bir sözlə, Muxtar Auezov “Abay” epopeyasını yazmağa bütün həyatı və ədəbi inkişafı ilə, xalqının mübarizələri və yüksəlişi ilə hazırlamışdı. Buna görə də onun epopeyası yalnız qazax xalqının deyil, bütün çoxmillətli sovet ədəbiyyatının xəzinəsini zənginləşdirdi, o cümlədən Azərbaycan dilinə tərcümə olundu, oxucularımızın dərin məhəbbətini qazandı; sovet ədəbiyyatının dünya mədəniyyəti xəzinəsinə verdiyi qiymətli töhfələrdən biri oldu. Onun müəllifi sovet ədəbiyyatının fəxri sayılan simalar içərisində özünə şərəfli yer tutur.

“Ağaclar quruyub qocalar kimi, göylərə yalvarır budaqlarıyla”

Anar

Xalq yazıçısı, akademik
Azərbaycan.

Ədəbiyyat qəzeti.- 2020.- 8 fevral. s.3.

Yazıma başlıq kimi qoyduğum beyt böyük qazax şairi Abayın (1845-1904) “Payız” şeirindəndir. Bütün başqa gözəl şeirləri bir yana, tək elə bu beyt Abay rübabının nə qədər incə, təşbehlərinin nə qədər orijinal olduğunu göstərmək üçün yetərlidir.

*Yenə payız gəlir dumanlanaraq
Yenə də soyuyub su, hava, torpaq.
Titrəyə-titrəyə dırnaqlarıyla
Şumu eşələyən qatıra bir bax.*

*Çöllər dalğalanır otlaqlarıyla,
Güllər çırpınmayır yarpaqlarıyla.
Ağaclar quruyub qocalar kimi
Göylərə yalvarır budaqlarıyla.*

Bəstəkarlardan Vivaldinin, Çaykovskinin ilin dörd fəslinə həsr olunmuş musiqi əsərləri olduğu kimi, Abayın da Yaz, Yay, Payız, Qış şeirləri var. Axı Abayın özü də həm şair, həm bəstəkar idi.

Bir çox xalqların necə-neçə dahi sənətkarları var. Amma hər xalqın bir sənətkarı olur ki, o xalqın ədəbiyyatından söz düşəndə, ilk olaraq onun adı çəkilir. Rusiya - Puşkin, İngiltərə - Şekspir, Almaniya - Höte, İspaniya - Servantes, İtaliya - Dante, Yunanıstan - Homer, İran - Firdovsi...

Qazax ədəbiyyatı deyəndə ilk yada düşən ad Abay Kunanbaydır.

Kunanbay atasının adıdır. Atası böyük bir tayfanın başçısı, ağsaqqalı, rəhbəridir. Eyni zamanda Abayın ən böyük antipodu, əqidəsi, düşüncəsi, rəftarı etibarıyla oğluyula daban-dabana zidd olan bir feodaldır.

Abay yaradıcılığı qazax poeziyasının zirvəsidirsə, Muxtar Auezovun “Abay” və “Abayın yolu” romanları qazax nəsrinin şah əsərləridir. Böyük şairin həyatından, mühitindən, dövründən, dostlarından və düşmənlərindən bəhs edən bu romanlarda əsas müsbət qəhrəman Abay, əsas mənfi personaj Kunanbaydır. Bu, roman müəllifinin uydurması deyil, konkret sənədlərə, faktlara, şəhadətlərə əsaslanan qənaətidir. Atasıyla qarşıdurma Abayın çocuqluğundan başlayır. Kunanbayın dörd zövcəsi və onlardan olan çoxsaylı övladları bir-birilə yola getmir, bir-birinə düşmən kəsiliblər. Belə bir şəraitdə təbiətə çox mülayim, şəfqətli və oğlunu dəlicəsinə sevən anası Ülcan övladına atası tərəfindən verilmiş İbrahim adını Abay adıyla əvəz edərkən, sanki uşağın gələcək taleyini duyubmuş. Abay - müdrik deməkdir. Qazax xalq ədəbiyyatının nümunələrini - şeirləri, nağılları, əfsanələri də Abay ilk olaraq anasından və nənəsi Zərədən eşidir. Abayın tədqiqatçıların fikrincə, böyük şair üç qaynaq əsasında formalaşmışdır. Birinci qaynaq - qazax xalq ədəbiyyatı, folklor nümunələri... İkinci qaynaq molla məktəbində mənimsədiyi ərəb və fars dilləri vasitəsilə tanış olduğu və orijinalda oxuduğu fars, Azərbaycan, özbək şairləri - Firdovsi, Nizami, Hafiz, Sədi, Nəvai, Füzuli... Üçüncü qaynaq atasından gizli təhsil aldığı rus məktəbində öyrəndiyi rus dili vasitəsilə mənimsədiyi rus və dünya klassikləri - Puşkin, Lermontov, Krılovun şeirləri, Belinski, Çernişevskinin məqalələri, Hötenin, Bayronun əsərləri, Dümanın “Üç müşkəyor”, Lesajın “Topal şeytan” romanları mütaliə etdikləridir. Rus dilindən tərcümələri də var - Lermontovdan, Krılovdan. Puşkinin “Yevgeni Onegin” poeməsindən bir parçanı qazax dilinə çevirməkdən başqa, Tatyananın məktubuna mahnı da bəstələyib. Abay yazılı qazax ədəbiyyatının böyük klassiki olmaqla bərabər, qazax musiqisinin parlaq simalarından biri hesab olunur.

*Nəğmələr odur ki, doğsun üfüdən
Gündüz günəş kimi, gecə Ay kimi.*

Abayla yanaşı, qazax xalqının döyük mütəfəkkirləri və alimləri Çokan Velixanov, İbray Altınsarın arxaik feodal qanunlarıyla və ənənələriylə, yaxud sxolostik dini ehkamlarla yaşayan bozqırlara (çöllərə) mütərəqqi dünya düşüncəsini yeritməyə çalışırdılar.

Muxtar Auezov Abaya həsr olunmuş məqaləsində yazır: “Qazaxıstan bozqırlarını saran cahilliyyənin qaranlığında o, parlayan şeir məşəlini daşıyırdı və öz xalqına günəşlər doğacaq yeni üfüqləri göstərirdi”.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edim ki, M.Auezovun “Abay” romanı o vaxt SSRİ-nin ən nüfuzlu ədəbi mükafatına - Lenin mükafatına layiq görülmüş, Nazim Hikmət, Lüi Araqon, Anna Zeqers kimi məşhur yazıçılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Abay yaradıcılığında məhəbbət lirikası müəyyən yer tutsa da (“Birdən-birə məst olub dumanlanır gözləri, Saçları qara çaytək sinəsinə axanda”), əsərlərinin əsas mövzusu sosial problemlərdir.

Özü haqqında:

*Sanmayın pərvazlanıb uçmaqda nakam oldum
Qazaxlar arasında birinci adam oldum
Nitqimlə, düz sözümlə,
Uzaq görən gözümlə*

– yazan Abayın bu sözləri deməyə tam haqqı vardı.

Öz dövrünün ixtiyar sahiblərini, rüşvətxor rus məmurlarını, varlanıb harınlamış acgöz feodalları damğalayan Abay: “Ey mənim qazaxlarım, məzlum, zavallı xalqım” müraciətilə başlayan şeirində yazırdı:

*Tamahı çox itidir, başqasından alır pay
Heç doyan görmüsənmi varlıların gözünü?
Təqib eləmək üçün namuslu adamları
Quduz bir it saxlayır qapısında hərəsi.*

Abayın ən çox nifrət etdiyi cəhət – riyakarlıqdır:

*Özgə yerdən, özgə eldən
Seçdiyin dost, sevdiyin dost.
Ürəyini tapşırdığın
Sirlərini dediyin dost.
Bir gün səni dar ayaqda atıb qaçar
Keçənləri unudaraq
Sənin bakir sirlərini
Faş eləyər, yada açar
Sonra, sonra səni görüb
Məhəbbətdən,
Sədaqətdən vuracaq dəm.*

Eyni mövzuda başqa şeirindən misralar:

*İşlər bir az düzələntək
Hər tərəfə əsən külək
Öz səmtini tez dəyişər
Sənə yaxın bir dost olar*

*Gah yalmanar, gah irişər,
Külək bir az bərk əsəndə
O, üz tutar həmin səmtə
külək kəsib, çöksə sükut
Dönüb olar bir əjdaha
İndi belə qəhrəmanlar
yetişdirir bu zamanə.
Ev-eşikdə cəngavərdir
basıb kəsər, coşub-daşar
Çətin anda
qorxusundan
ağzındakı sözü çaşar.*

Bu misraları oxuyanda bizim böyük Sabirimiz yada düşür:

*İnanma çox da qövlünə mənəm-mənəm deyənlərin
Gərəkli gündə onların qıçındakı fərarı gör.*

Yaxud Abayın:

*Nə olaydı,
Nə olaydı,
Bircə təmiz,
sadiq adam tapılaydı.
Məhkəmədə udur ancaq
Baylar ilə yaxın olan
Rüşvət verən, rüşvət alan*

– misralarını oxuyanda Füzuli yada düşür:

“Dərd çox, həmdərd yox”, ya da “Salam verdim, rüşvət deyil deyə, almadılar”.

Abay yazır:

*Adam var ki, ağıllı sözlərə qulaq asmaz,
Adam var ki, doğruluq haqqında kəlmə yazmaz
Adam var ki, dəridən çıxır bu yer üzündə
Təki tamahkarlığı işıqlansın gözündə.*

Aşıq Abbası xatırlamadınız mı? Abayın elə şeirləri də var ki, Qasım bəy Zakiri yada salır. Əlbəttə, Nizamiyə, Füzuliyə yaxşı bələd olan Abay, Aşıq Abbası, Zakiri, hətta müasiri Sabiri tanımağa da bilərdi. Amma qardaş xalqların – Azərbaycan türkləriylə qazaxların dərdləri, bəlaları da dilləri və taleləri kimi yaxın idi. Odur ki, bu xalqların şairləri də eyni oda yanırıdılar.

*Bəs nicat nədəydi:
“Əlimdən gəlmir” demə
Oxu, yiyələn elmə.
Başqa şeirində də bu barədə yazır:
Ay insanlar, insançün ömr eləyin cahanda
Cahanda ən bilikli insanlara inanın!
Heyranıyam cahanda genişqəlbli insanın,
Günəşin, həqiqətin, ədalətin, vicdanın.
Əsl insanın bərişmədiyi nədir?
Qorxaqlar həqiqəti*

*Qutuda ilan bilir.
Eşitdiyi hər sözü,
Doğrunu yalan bilir.*

Ən böyük sənətkarların da adi insanlar kimi ümitsizləşdiyi, bədbinləşdiyi anlar olur. Aşağıdakı misralar məhz belə ovqatın bəhrələridir:

*Məni başa düşən yox, çox da ki, hey yazıram.
Nə çarə, bu dünyadan köçməyə də hazıram.*

İctimai həyatda ömrü boyu nadanlıqla, cəhalətlə, anlaşılmazlıqla, Rusiyanın müstəmləkəçi siyasətiylə qarşı-qarşıya gələn Abayın şəxsi taleyi də faciəvidir. Peterburqda təhsil almış oğlu Əbdürrəhman 27 yaşında vərəmdən vəfat edir. Bir neçə ildən sonra o biri oğlu da vərəm xəstəliyinə tutularaq dünyasını dəyişir. Bu oğlunun ölümündən 40 gün sonra Abay da dünyayla vidalaşır.

Ömrünün hansı məqamında yazıldığını bilməsəm də, bu nostalji misralar itkilərin kədəriylə səslənir:

*Xatirimdə yaşar mənim
Keçən günlər, keçən illər
O vaxt necə əlbir idi,
Dilbir idi bizim ellər
İndi isə qeyrətli az, nadan çoxdur
Bir dost kimi, oğul kimi
Xalq dərdinə qalan yoxdur.*

Böyük şair xalqının və öz taleyinin bütün ağrı-acılarını yaşamış, amma ümidini itirməmiş, mübarizədən geri çəkilməmiş, sonacan İlahidən gələn missiyasını ləyaqətlə yerinə yetirmişdir. Qardaş xalqın böyük şairi Abay haqqında bu kiçik qeydlərimi onun şeiriylə başladığım kimi, başqa bir şeirindən misralarla tamamlamaq istəyirəm:

*Necə ki döyüşdə sən
Bir yol yenilməmişən
Əlindəki bayrağı
Vurub salmayıb yağı
Lalə rəngli mayaktək
Yanır sinəndə ürək*

Абай Кунанбаев – великий творец

Мухтар Ауэзов

С такими словами обратился Абай к будущему поколению. Такими сердечными строками говорил с грядущим поэт, прокладывая тропу от мрачных веков минувшего к иному, светлому будущему.

Он нес во мраке невежества, окутывавшем казахские степи, яркий факел поэзии, указывал своему народу новые горизонты, откуда взойдет его солнце.

Для своего века, для среды невежд он был загадкой. Но для нас он совершенно ясен – светило казахской литературы, солнце казахской поэзии. Ныне, когда казахский народ обрел свою настоящую родину, поэт обрел свой родной, просвещенный народ. Ныне Абай стал близок всем народам нашей великой социалистической родины

“Не обессудь” – обращался Абай к потомку. Но советские потомки не судят, не винят поэта, а чтут его память, чтут сердцами тысяч и миллионов.

Исполнилось сто девять лет со дня рождения поэта. Прошло пятьдесят лет как умер Абай. Но если путь поэта сливается с путем народа, – для него нет смерти.

Крылатый конь древних сказаний пронесся над равнинами и холмами, перелетел с вершин Алтая на вершины Алатау. Не так ли Абай, свершив многое, чтоб проложить потомкам дорогу, стал рядом с нашим веком, близкий и сегодняшний?

И вот наша история, объективная и справедливая, воздает должное памяти поэта, избравшего себе в удел тревоги и думы, борьбу и муки – судьбу, общую с судьбою своего народа.

Великий поэт казахского народа Абай родился в 1845 году, в Чингисских горах Семипалатинской области, в кочевьях рода Тобыкты.

Отец Абая, самовластный, суровый степной правитель Кунанбай, был старшиной тобыктинского рода, незадолго до присоединения того к России.

Ранние детские годы Абая прошли в гнетущей обстановке разлада, царившего внутри полигамной семьи (Кунанбай имел четырех жен). Этот уклад феодальной семьи влиял на психику, нравы и личную судьбу жен-соперниц и детей, соперничавших и враждовавших между собою, как и их матери. Но, по счастью для Абая, его родная мать Улжан была женщиной замечательных качеств. Ее природная гуманность, сдержанная рассудительность и исключительная любовь к сыну создавали для Абая редкий в таких семьях уют родного гнезда. Улжан всегда выделяла его из числа остальных своих детей, и имя его – Ибрагим, данное отцом, она заменила ласкательным Абай (осмотрительный, вдумчивый). Это имя так и осталось за ее сыном на всю его жизнь.

Живя в молчаливой отчужденности от Кунанбая, Абай и его мать. нашли свою духовную опору в лице бабушки – Зере. Многоопытная, мягкосердечная и мудрая женщина, сама познавшая за долгую жизнь горечь несправедливого положения жены, перенесла все надежды и любовь на внука. Заботы, наставления и ласки этих двух женщин резко отличались от всех поступков, привычек и установлений отца они смягчали суровый холод жизни, в котором была обречена расти детская душа Абая.

Дав мальчику первоначальное образование дома, у наемного МУЛЛЫ, Кунанбай послал затем Абая в медресе семипалатинского имама Ахмет Ризы.

За пять лет учения в этом медресе прилежный и необычайно даровитый мальчик сумел получить многое. Дни и ночи проводили великовозрастные воспитанники духовной школы в бессмысленном научивании непонятного текста корана, в пятикратной молитве, в изнуряющем посте и в иссушающих рассудок бесплодных спорах над буквой шариата. Преодолевая премудрости арабского богословско-схоластического учения о догмах ислама, Абай в то же время расширяет круг своих интересов. Уже к этому времени им овладела рано пробудившаяся любовь к поэзии. Она зародилась в нем еще тогда, когда он слушал рассказы и

воспоминания бабушки Зере, хранительницы живой старины, когда он заучивал наизусть слышанные в ауле сказки, легенды, богатырские былины, исторические песни – все многообразное богатство творений акынов, певцов его родных степей. Позднее, попав в медресе, Абай стал увлекаться чтением восточных поэтов. Из удушливой атмосферы медресе, из среды богомольных буквоедов и темных фанатиков он, как к благодатному оазису из мрачной пустыни, рвется к народной и классической литературе Востока. Вместе с тягой к изучению восточных языков в нем пробуждается интерес и к русскому языку, к русской культуре. Нарушая суровый устав медресе, Абай самовольно стал посещать русскую школу, одновременно продолжая обучаться и в мусульманском духовном училище.

В школьные годы Абай не только изучал поэзию, но и сам начал писать стихи. Среди сохранившихся ранних стихов Абая встречаются лирические отрывки, послания, любовные стихи, написанные под влиянием восточной классической поэзии, и одновременно — стихи-экспромты, созданные в стиле народной поэзии, в духе творчества акынов-импровизаторов того времени.

Вдумчивый юноша, старательный ученик и начинающий поэт, Абай мог бы извлечь много важного и полезного для своего будущего даже и в условиях скудной науки медресе. Но воля отца определила дальнейшую судьбу сына иначе.

В той непрерывной борьбе за власть над родом, которую вела степная знать, Кунанбай нажил себе много врагов среди соперников, и ему нужно было готовить к этой борьбе своих детей и близких родственников. Поэтому, не дав Абаю закончить учение в городе, отец вернул его в аул и начал постепенно приучать к разбирательству тяжёлых дел, к будущей административной деятельности главы рода.

Наделенный от природы недюжинными способностями, юноша очень рано попал в самую гущу сложных интриг. Вращаясь в кругу изощренных вдохновителей межродовой степной борьбы, Абай постигает тончайшие приемы ведения словесных турниров, где оружием служило отточенное красноречие, остроумие и изворотливость. Так как тяжбы решались не царским судом, а на основе веками существовавшего обычного права казахов, Абай должен был обратиться к сокровищам казахской народно-речевой культуры. Еще в юношеском возрасте он заслуженно стяжал себе славу красноречивого остроумного оратора, сумев стать мастером виртуозной ораторской речи, и научился высоко ценить значение полновесного поэтического слова. Если Кунанбай и люди его круга обращались к авторитету своих предков – родовых старейшин – и хранили в памяти только их речи, приговоры и афоризмы, то Абай, наперекор отцу тянувшийся к общению с народными певцами, знал почти всех своих предшественников – поэтов, акынов и участников “айтысов”, выступавших перед народом в борьбе за поэтическое первенство.

Рано пробудившийся интерес к классической поэзии Востока породил первые подражательные стихи Абая. Обращение к традиции казахской народной поэзии сделало его новые стихи оригинальными и индивидуально самобытными. В этих стихах уже наметился будущий самостоятельный облик поэта, творчество которого глубокими корнями уходит в народную почву.

По свидетельству многих его современников, Абай начал сочинять стихи (в виде импровизаций и писем-посланий) очень рано, с двенадцатилетнего возраста. Однако творчество этого первого периода дошло до нас далеко не полностью. Вместе с небольшим количеством юношеских стихов поэта мы находим только ряд упоминаний об отдельных забытых и утерянных произведениях. Так, известны лишь начальные строки стихов, посвященных любимой им девушке Тогжан. Только в устной прозаической передаче сохранился “айтыс” (песенное состязание) молодого Абая с девушкой-акыном Куандык.

Слабое развитие письменности в тогдашнем Казахстане обусловило и отсутствие писем, мемуаров, записей современников, которые помогли бы сохранить юношеские стихи Абая и осветить его биографию. Немалое значение при этом имело и отношение к поэту, вообще характерное для феодально-байской среды того времени. Если народ с глубоким уважением

относился к поэтическому творчеству и высоко чтит знание акына, то родовитые баи с самодовольной гордостью говорили: “Слава богу, из нашего племени не выходило ни одного баксы и акына”. Этим презрительным отношением знати к профессии поэта объясняется то, что в родных аулах Абая не сохранилось ни его ранних произведений, ни даже рассказов о его поэтической деятельности ранней поры. И сам Абай, под влиянием таких взглядов на поэта, часто выдавал свои стихи того времени за стихи своих молодых друзей.

Втянутый насильно в тягостные дела родовых распрей. Абай не мог примириться с несправедливостью и жестокостью отца, часто шел вразрез интересам и стремлениям Кунанбая, вынося справедливые и беспристрастные решения многих дел. Кунанбаю были глубоко не по душе новые повадки сына: и то, что друзей и советников Абай искал себе в народе, среди мудрых и честных людей, и то, что Абай уже многие годы тяготел к русской культуре. Между хитрым, властным отцом и правдивым, непокорным сыном все чаще происходили серьезные споры и стычки, готовые со временем вылиться в прямой разрыв.

Этот разрыв и совершился окончательно, когда Абаю было двадцать восемь лет.

Теперь Абай мог определить дальнейшую свою деятельность по велениям собственного разума, своей воли. И прежде всего он вернулся к изучению русского языка, прерванному в детстве.

Новыми его друзьями стали акыны, певцы-импровизаторы, талантливая степная молодежь, по преимуществу незнатного рода, и лучшие представители русской интеллигенции того времени, с которыми он встречался в Семипалатинске. На тридцать пятом году жизни Абай вновь возвращается к поэзии. Но и стихи этого же периода он все еще распространяет от имени своих молодых друзей. В течение десяти-двадцати лет Абай, уже зрелый и культурный человек, изучает народное поэтическое творчество, восточных поэтов и главным образом русскую классическую литературу. И только летом 1886 года, когда ему минуло уже сорок лет, Абай, написав прекрасное стихотворение “Лето”, впервые решился поставить под ним свое имя.

Начиная с этого дня, все остальные двадцать лет его жизни прошли в необычайно содержательной, творческой поэтической деятельности

В это же время, окончательно разочаровавшись в нравах и во всем моральном облике социально разлагавшейся феодально-родовой среды, Абай всеми силами стремится порвать с ней. В юности невольный участник бесконечных межродовых раздоров и распрей, разжигаемых правителями родов, Абай теперь отчетливо увидел пагубность этой родовой борьбы, всю неимоверную ее тяжесть для народа, начал понимать истинный смысл этих раздоров, искусственно разжигаемых царизмом, проводившим свою политику по принципу “разделяй и властвуй”. Управители, бии (родовые судьи) и старшины превращаются в его глазах в ставленников колонизаторской власти. Часто задумывается Абай над судьбами своего народа, терзается мыслями об участи темной, угнетаемой и бесправной народной массы. Стихи зрелых лет Абая выражают глубокую скорбь поэта о злосчастной доле отсталого народа.

Искренний поэт и верный сын своего народа, Абай ищет выхода для него. В первые же годы своей новой, зрелой поэтической деятельности Абай пытается открыть народу глаза на причины его страданий. В правдивых, резких стихах он громогласно обличает и беспощадно бичует пороки феодально-родовой чиновничьей знати, призывая народные массы к просвещению, которое одно может указать им путь к иной жизни.

В это время счастливый случай свел Абая с русскими ссыльными революционерами семидесятых-восьмидесятых годов. Это были представители русской интеллигенции, воспитанные в духе революционно-демократических идей Чернышевского и Добролюбова. Один из них, Е.П.Михаэлис, являлся ближайшим и активным сотрудником известного русского революционера-публициста Шелгунова и даже был связан с ним родством. Как Михаэлис, так и позднее сосланные в Семипалатинск Леонтьев и другие прибыли “туда сравнительно молодыми людьми.”

Знакомство Абая с этими людьми вскоре перешло в большую дружбу. На лето они выезжали в гости в аул Абая, зимой поддерживали с ним постоянную переписку. С исключительным вниманием и отзывчивостью русские друзья помогали самообразованию Абая, подбирая для него книги, отвечая на его вопросы.

В условиях ссылки они росли как публицисты и ученые-общественники, изучая быт, естественно-географические условия края, их новой родины. Постепенно они становились первыми распространителями культуры в отсталой окраине, ревнителями интересов просвещения, преобразования жизни, быта, истории народов края. В результате этой деятельности мы имеем много трудов по различным отраслям знания, написанных Михаэлисом, объемистое исследование Леонтьева “Обычное право у киргизов”. Эти представители русской демократической интеллигенции придавали большое значение просветительской деятельности. Отличаясь от обычного круга степных, провинциальных чиновников из канцелярий губернаторов и уездных начальников хотя бы своей оппозицией царизму, они в той или иной степени считали просвещение важным средством борьбы с царизмом. Знакомить таких людей, как Абай, с наследием русских классиков и других передовых носителей русской культуры было, конечно, их ближайшей целью. Они это и делали повседневно.

Абай в свою очередь в сближении казахской и русской культуры видел единственно верный путь спасения казахского народа от вековой темноты. Великий поэт-просветитель стал последователем идеи братства и дружбы народов. В своих стихах он стремился внушить казахскому народу, что нужно уметь отделять русский народ от царских колонизаторов:

“Прямодушному злобно кричим: “Урус!”. Знать, мил нам лицемерный трус. Заглушив человечность в наших сердцах, Рвем своим недовеином дружбы союз... Нет для подлинной дружбы нигде межи, Плещут волны любви чрез все рубежи.

(“Бестолково учась, я жизнь прозевал...”)

Дав многое Абаю в его поисках знания, друзья Абая и сами многое почерпнули у него, пользуясь его глубокими и обширными сведениями по истории, обычному праву, поэзии и искусству, экономике и социальному быту многих народов, родственных казахам.

Для этих друзей Абая естественным было стремление донести до широких народных масс казахского края правду о русском народе, воплощенную в трудах и думах великих русских классиков и передовых общественно-политических деятелей. Высокий гуманизм, глубокая революционность русской классической литературы XIX века, проникнутой освободительными идеями, ее оппозиционность царизму, ее неумолчный голос заступничества за угнетенные массы русского народа пробуждали к жизни и воспитывали общественную мысль в Сибири и в Казахстане

Имена и творения Пушкина, Лермонтова, Салтыкова-Щедрина, Льва Толстого, Белинского, Чернышевского, Добролюбова и других играли здесь огромную общественно-политическую роль.

Абай рано проникся чувством глубокого уважения к великому наследию русской культуры, жил сознанием общности идеалов, общности задач духовного раскрепощения народов России от многовекового гнета и темноты.

Необыкновенно широко раздвинулся горизонт Абая, когда он познал подлинные ценности духовной культуры русского народа.

Абай становится страстным почитателем Пушкина, Лермонтова, Крылова, Салтыкова-Щедрина, Льва Толстого. С того самого памятного лета 1886 года – с начала своей открытой поэтической деятельности – Абай стал переводить на казахский язык произведения Крылова, Пушкина, Лермонтова, впервые делая их доступными и понятными для своего народа.

Будучи не только поэтом, но и композитором, глубоким знатоком и тонким ценителем казахской народной музыки, Абай создает ряд мелодий, главным образом для тех своих стихов, которые вводили в казахскую поэзию новые, не известные ей до этого формы (восьмистишия, шестистишия и т. д.). Он создал мелодии и к своим переводам отрывков из

“Евгения Онегина”. В 1887-1889 гг. имя Пушкина и имена его героев Онегина и Татьяны, пролетев над степями на крыльях этих песен, стали такими же родными для казахского народа, как имена казахских акынов и героев казахских эпических поэм.

К этому времени имя самого Абая – поэта, мыслителя и композитора – становится одним из самых популярных и чтимых народом. К нему идут акыны, композиторы, певцы из дальних районов. Знаменитый Биржан, слепая женщина-акын Ажар, женщины-акыны Куандык, Сара и другие разносят по широкой степи его стихи.

Вокруг Абая группируются молодые таланты – поэты, певцы, такие как Муха, Акылбай, Какитай, младший сын Абая Магавья. Некоторые из них по примеру самого Абая усиленно занимаются самообразованием, изучают русскую литературу, пишут поэмы исторические, романтические, бытовые.

Популярность Абая привлекает к нему не только казахов, но и многих свободомыслящих людей Востока (по преимуществу татарскую молодежь), принужденных покинуть города из-за преследования властей, или репрессированных царским правительством пришельцев с Кавказа. Так, в ауле Абая месяцами гостили кавказцы, бежавшие из сибирской ссылки и пробиравшиеся по казахским степям к себе на родину. Аул Абая постепенно становился центром притяжения для прогрессивно настроенных, передовых людей того времени.

Длительная и прочная дружба Абая и ссыльных революционеров глубоко тревожила администрацию края. Сведения об Абаяе, как об опасном для царизма человеке, доходят до семипалатинского военного губернатора и до генерал-губернатора Степного края. За аулом Абая и за всем, что происходит там, устанавливается негласный надзор. Абай, как авторитетная в казахской степи личность и как опасный и смелый провозвестник правды, избобличитель пороков существующего порядка, становится предметом постоянного и бдительного внимания приставов, урядников, волостных управителей.

Между тем культурная среда почитателей таланта Абая все увеличивается с каждым годом. Его влияние широко распространяется и на город. Поются, переписываются и заучиваются не только его собственные стихи, но и произведения его друзей. В форме устного сказа распространяются по степи романы западных и русских писателей, прочитанные Абаяем и пересказанные им своим слушателям-сказочникам. Так проникли в степь в устной передаче популярные среди абаевских слушателей “Три мушкетера”, “Генрих Наваррский” Дюма, русский народный сказ о Петре Великом, романы из времен инквизиции, “Хромой бес” Лесажа (под названием “Хромой француз”). Со слов Абая пересказывались романы о пионерах-переселенцах американских прерий, поэмы Лермонтова, множество восточных поэм, как “Шахнаме”, “Лейли и Меджнун”, “КёрОглы” и т. д. Распространению таких произведений способствовали, по примеру Абая, многие европейски образованные его друзья.

Сам поэт обучал своих детей в русских школах. Его дочь Гуль-бадан и сыновья Абдрахман и Магавья с малых лет были посланы им в город, в русскую школу. Впоследствии Абдрахман получил солидное образование, окончив Михайловское артиллерийское училище в Петербурге, а дочь и другой сын, Магавья, вернулись в аул только из-за слабости здоровья. Однако и здесь Магавья становится одним из самых ревностных и старательных последователей своего отца.

И Магавья и старший сын Абая Акылбай были поэтами. Лучшим произведением Магавьи считается написанная по совету Абая поэма “Мегдаг-Касым” – о борьбе раба с хозяином-плантатором, действие которой происходит на берегах Нила. Акылбай создал романтическую поэму “Дагестан”.

Все эти произведения, как и произведения самого Абая, распространялись среди народа и в рукописях и, главным образом, в пересказе акынов-певцов. Так же доходили до широких масс казахских слушателей произведения Пушкина и Лермонтова.

Разносторонняя поэтическая, просветительная и общественная деятельность Абая и его друзей всей силой своего воздействия была направлена против отсталых устоев феодального

аула, против конкретных носителей этого зла – родовитых интриганов, невежественных угнетателей парода, против опирающейся на них всей системы царизма.

Труды и усилия Абая, его светлая и ясная общественная программа, ориентированная на русскую культуру, его презрение ко всем властям имущим вызвали по отношению к нему лютую ненависть степных феодалов, верных слуг царизма. Они повели непрерывную, грязную и коварную борьбу против Абая, против идей, которые служили знаменем просвещенному и непримиримому поэту. Эти враги Абая действовали заодно с чиновничьей знатью, с властями, с продажной мелкочиновной интеллигенцией.

Однако эти темные силы страшились народной любви к Абаю и потому не могли действовать против него открыто. Они избрали самые коварные и вероломные методы борьбы. Один из старейшин, непримиримый и злобный враг Абая – Оразбай сплотил вокруг себя недовольных Абаем представителей степной и городской знати. Они стали преследовать абаевских друзей, клеветать на Абая и, наконец, в 1897 году, при явном попустительстве властей, организовали предательское покушение на его жизнь. Канцелярии губернаторов, уездных начальников, царских судов были завалены всевозможными доносами на Абая со стороны управителей и родовых старшин, которые называли Абая “врагом белого царя”, “смутьяном народа”, “неугомонным нарушителем обычаев, прав и установлений отцов и дедов”. В результате этих доносов в аул Абая нагрянули с обысками чины семипалатинской полиции. Однажды явился сюда с целым отрядом жандармов и сам полицмейстер города Семипалатинска, учинивший обыск во всем ауле.

Неоднократно пытался убрать Абая и семипалатинский губернатор. Но, зная исключительную популярность поэта среди казахского народа, опасаясь возмущения масс, он вынужден был ограничиться только изоляцией Абая от его ссыльных друзей. Это прервало тесную связь их с Абаем. Всякую переписку поэта с его друзьями и читателями из отдаленных районов власти контролировали или просто задерживали в своих ведомствах.

Но все эти меры не смогли отгородить поэта от народа. Непримиримый, прямолинейный и беспощадный обличитель управителей, бнев, родовых старшин и всяческих властей, Абай стал мудрым советником народа во всех невзгодах и бедах. За разумными советами Абая, к его бескорыстному и справедливому суду в спорах начали обращаться целые племена и роды, и не только из ближайших районов. Даже казахи отдаленных уездов – Каркаралинского, Павлодарского, Устькаменогорского, Зайсанского и Лепсинского – приезжали к Абаю за разрешением их давних крупных споров по земельным и иным тяжбы делам. Нередко к нему обращались и с просьбами решить сложные междоуездные дела о убийствах, в которых чины и власти не могли разобраться. Эти дела разбирались на особых многочисленных собраниях, называемых “чрезвычайными съездами” по разбирательству тяжбы дел между населением различных уездов: о возмещении убытков безвинно пострадавших народных бедняцких масс; о наказании родовых правителей-феодалов, своими бесконечными интригами навлекавших на народ тяготы и бедствия.

Таковыми “чрезвычайными съездами”, на которых выступал, защищая интересы народных масс, Абай, явились: съезд на урочище Кок-Тума, разбиравший тяжбы между казахскими волостями Семипалатинской и Семиреченской областей; съезд на ярмарке Кара Мола; съезд на джайляу Балкибек. Эти последние съезды разбирали тяжбы дела между казахскими волостями Семипалатинской области.

Абай, ни в какой мере не являясь официальным лицом, порой должен был решать спорные дела, как избранный третейский судья. Он брался за них только для того, чтобы избавить от раздоров и спасти от новых набегов безвинные массы народа, чтобы заставить присмиреть разжигателей этой борьбы.

По свидетельству современников мы можем судить, насколько проникновенным, справедливым и бескорыстным был суд Абая в решении таких дел. О его беспристрастности говорит тот факт, что порой к Абаю обращались даже враждовавшие с его сородичами родовые старейшины, посылавшие в областные канцелярии доносы и ложные показания на

Абая и все-таки в своей личной тяжбе по бытовым и обычным делам искавшие решения самого справедливого и неподкупного судьи того времени Абая.

Общественная деятельность и поэтические творения Абая были особенно популярны среди казахской молодежи. На многих народных сборищах, поминках, торжественных тоях (пирах), на свадебных празднествах певцами и акынами пелись его песни. Юноши объяснялись в своих любовных чувствах строками стихов Абая. Девушки из родных аулов Абая, выходя замуж, увозили среди своего приданого рукописные сборники стихов, поэм и наставлений Абая. Так, сохранились до наших дней сборники, принадлежащие девушкам Асие, Василе, Рахиле и другим.

Но завистливая, коварная и невежественная среда степных правителей не могла мириться с той невиданной славой, которой народ окружил имя ненавистного ей Абая, и они отравляли ему и его друзьям дни труда и кипучей творческой деятельности.

Дело доходило до самых безобразных, грязных выходов, глубоко ранивших сердце поэта. Против Абая восстанавливали его племянников, даже его родного брата Такежана, клеветой и угрозами отталкивали от Абая его близких.

В этой мрачной атмосфере злобы и ненависти тяжелой и непоправимой утратой явилась для Абая смерть его сына Абдрахмана, наследника дел его, образованного и талантливого человека. Страдавший туберкулезом еще в годы учебы в Петербурге, Абдрахман недолго прослужил в качестве поручика полевой артиллерии и скончался в городе Верном в 1895 году, двадцати семи лет от роду. Его смерти Абай посвятил много душевных, печальных строк. В них же воплощены сердечные признания об угасших надеждах и сокровенных думах печальника народа, хотевшего видеть надежного борца за народ в молодом человеке, воспитанном на лучших традициях русской народно-демократической, передовой общественной мысли. Одиноким борец за правду, за счастливую жизнь народа, надломленный тягостной борьбой и горестной, трудной жизнью, преследуемый тупой, злобной толпой феодалов и чиновников, Абай терпит последний удар судьбы: умирает в чахотке другой его сын, талантливый поэт Магавья.

Раздавленный этим несчастьем и упавший духом, Абай, отвергнув всякое лечение своего недуга, умирает в родных степях на шестидесятом году своей жизни, пережив сына только на сорок дней.

Абай похоронен около своей зимовки – в долине Жидебай, “близ Чингисских гор”.

Литературное наследие Абая в последнем издании на казахском языке составляет два объемистых тома. Сюда входят стихи, поэмы, беседы с читателем (“Назидания”) и многочисленные переводы. Это драгоценный результат многолетних дум, волнений и благородных душевных порывов поэта. В настоящее русское собрание сочинений Абая, естественно, переводы не вошли.

Три великих источника питают своими соками творчество мудрого поэта.

Один из них – древнеказахская культура, запечатленная в письменных памятниках прошлого, созданных самим народом. В процессе глубокого и тесного общения с поэтическим наследием родного народа Абай сумел впить все лучшее и ценное из этогоклада, обогатить свою поэзию. Другой источник – это лучшие образцы восточной культуры: таджикская, азербайджанская классическая поэзия. Это обращение к культуре соседних народов, которое мы наблюдаем с начала XIX века, было, несомненно, положительным явлением для казахской культуры. Третий источник – это русская, а через нее и мировая культура. Для эпохи Абая самое обращение к этому источнику – главным образом к наследию великих русских классиков, до него совершенно не известных казахскому народу, – явилось фактом огромного прогрессивного значения. Это двигало вперед казахскую культуру того времени и было залогом будущего ее расцвета.

Исключительная самобытность, большой талант Абая сказывались в том, что, обратившись к упомянутым трем источникам, он не исказил своего таланта ни фальшью, ни подражательностью. Абай, как художник большого дыхания, органически впитывает в себя

новую культуру. Однако при этом он сохраняет полностью свою яркую индивидуальность художника и мыслителя.

Обратившись к этим культурам – далеким и не освоенным еще казахским народом, – Абай не только обогатился новыми средствами художественной выразительности. Он обогатил и свой духовный мир новыми идеями. Подобно Пушкину, Абай в самой сущности своего идейного и творческого богатства интернационален, но вместе с тем национален и, бесспорно, народен.

Присмотримся ближе к влиянию трех названных нами основных источников творчества Абая. Эти струи часто находятся у него в органическом слиянии, во взаимопроникновении, что естественно для творчества зрелого мастера. Поэтому, касаясь различных этапов творчества Абая, мы можем говорить об этих элементах, только как о преобладающих признаках.

Большинство стихов Абая, относящихся к восьмидесятым годам, посвящено своему образному укладу и быту казахского аула и исторической судьбе современного ему общества. Вместе с тем поэт производит глубокий художественно-критический пересмотр духовных ценностей своего народа и провозглашает свою новую поэтическую программу, проникнутую стремлением к преобразованию общества. В этих произведениях Абай близко соприкасается с народным наследием. Но именно здесь мы особенно ясно видим, как резко отличается его поэзия от народного творчества.

Поэт не воспроизводит речевой и поэтической культуры народного творчества в канонизированном, традиционном виде. И словарь, и образная система, и стилистические приемы устного творчества углублены Абаем, наполнены новыми мыслями и чувствами, характеризующими его мироощущение. Иные идеи, иные порывы духа запечатлены в его стихах. И прежде всего в них резко сказалось непримиримое отношение поэта к общественному укладу тогдашнего аула с его архаическими пережитками, с мракобесием и раздорами развращенной феодальной верхушки, с бедственным и безысходным положением трудовых масс. Огромное количество стихов Абая, начиная с “Вот и старость...”, “О казахи мои...”, “Наконец, волостным я стал...”, “Коль у тебя в чужом роду...”, беспощадно бичует невежество, сутяжничество, взяточничество, паразитизм, духовную нищету вершителей судеб казахского народа. Впервые в казахской литературе так отчетливо и на такой моральной высоте высказано новое отношение к семье, к родительскому долгу, к воспитанию молодого поколения и, главное, к женщине.

Безотрадная, злосчастная доля восточной женщины, изображенная в народных поэмах и бытовых песнях, приобретает в творчестве Абая новый смысл. В своей поэзии Абай раскрывает самую душу женщины и девушки, ее сокровенные мысли и чувства, о которых так мало было рассказано до него в поэмах, и песнях, отражавших главным образом внешнюю сторону ее трагической судьбы. Абай показывает, как трогательна, искренна и глубока ее любовь, когда она сама выбирает себе возлюбленного, как сильна и непоколебима ее воля в борьбе за вырванное с таким трудом счастье. Абай воспекает казахскую женщину и мать, как опору разумной семьи. Воспекает готовность ее к самопожертвованию, мудрость и стойкость ее в преданной дружбе, цельность ее прекрасной и верной души. Страстно отрицая позорный институт калыма, многоженства и порабощения, Абай в своих стихах борется за равноправие женщины в обществе.

Язвительно нападая на вековые устои старого аула, на косность, лень, Абай в то же время воспекает деятельную волю и любовь к труду, как необходимые качества разумного и жизнеспособного человека. Со всей силой своих обличительных стихов он разрушает каноны господствовавшей до него дидактической, наставительной поэзии. В своей поэтической программе, выраженной в стихотворениях “Не для забавы я слагаю стих...”, “Поэзия – властитель языка...”, “Если умер близкий...”, он резко критикует носителей ханско-феодальной, реакционной идеологии живших до него акынов – Бухар-жирау, Шартанбая, Дулата, называет их творчество “лоскутной поэзией”, где нет ни слова о решительной борьбе с вековой косностью и отсталостью. Он осуждает их за то, что они, не давая никакой духовной

пищи новому поколению, вредят борьбе народа за преобразование общества. Сам же Абай провозглашает высокой целью, историческим призванием новой поэзии – служение народу, призыв ко всему новому, что должно перевоспитать, преобразовать общество. Только труд и борьба за свои права принесут независимость степной бедноте, только упорное стремление к знанию принесет лучшую жизнь подрастающему поколению. Этот призыв к просвещению выражен не в сухой проповеди. Вся система поэтического мышления и художественных образов Абая ориентирует казахское общество на русскую и через нее на мировую культуру, высмеивая схоластику и фанатизм мусульманских медресе, питомцы которых лишь углубляют невежество и усиливают бедственное положение аульных масс. В этих стихах Абая произведена радикальная переоценка основ степного общества, дедовских традиций, обычных прав и общественной морали; жизненный путь человека определяет разумная воля, искренность, благородство чувств и полезная деятельность, а не тупое освоение обветшалых обычаев и традиций.

Такую же остроту и глубокую содержательность приобретает в творчестве Абая вопрос об отношении человека к природе, к труду, к борьбе за преобразование жизни. Смысл человеческого существования осознан по-новому.

Большой цикл стихов Абая посвящен коренному пересмотру всех основ современной ему общественной морали, построенной на традициях и обычаях прошлого. Абай, затрагивающий все животрепещущие вопросы и проблемы, которые волновали народ, предстает перед нами в этих стихах как выразитель его мыслей, его чаяний. Но в этих стихах Абай самобытен и неповторим как поэт, провозглашающий новые идеи, прямолинейно и резко проводящий свою действенную социальную программу.

Одной из ярчайших черт всей деятельности Абая является его проповедь просвещения через сближение с русской и общечеловеческой культурой. Ни языковые, ни религиозные различия между народами, ни исторические дали, разделяющие народы на протяжении веков, не признаются Абаем за препятствия на пути прогрессивного роста своего народа. Учиться, учиться у всех народов, “имеющих накопленную веками культуру! Во имя этой великой исторической задачи просвещения своей родной страны он объявляет беспощадную борьбу всем устоям прошлого, бичует всех носителей отсталой, отживающей свой век идеологии. Но он не щадит в своей сатире и недоучившуюся молодежь, превращающуюся в чиновников, не щадит туенядцев, сутяг и интриганов, отравляющих раздорами жизнь мирного трудового народа.

У Абая было свое, особое отношение к восточной поэзии, ко всей прошлой и современной ему культуре Ближнего Востока.

Еще в молодости сказалось на Абае влияние Востока. Он знал в оригинале (частично в переводе на так называемый чагатайский язык) весь арабо-персидский героический эпос и великих классиков Востока: Фирдоуси, Низами, Саади, Хафиза, Навои, Физули. Тогда он и сам подражал этим поэтам, впервые введя в казахский стих размер “аруз” и множество арабо-персидских слов, заимствованных из поэтической лексики этих классиков. Впоследствии, найдя в народном творчестве более жизненные и прочные основы искусства, Абай отобрал из восточной литературы народные творения – “Тысячу и одну ночь”, персидские и тюркские народные сказки и народный эпос. В его пересказах стали популярными в степи поэмы: “Шахнаме”, “Лейли и Меджнун”, Кёр-Оглы”.

Изучая историю ближневосточной культуры, Абай знал исторические труды Табари, Рабгузи, Рашид-эддина, Бабура, Абулгази-Багадур-хана и других, знал также основы логики и мусульманского права в толковании ученых богословов Востока. Не только древняя история, но и современное состояние культуры Ближнего Востока было хорошо известно Абаю. Он знал и труды первых татарских просветителей. Абай еще в те годы правильно оценил значение “рождавшегося тогда глубоко реакционного, религиозно-политического течения панисламизма и пантуркизма, которое находило своих ревностных приверженцев среди казахских мулл, ходжей и степных феодалов. Сторонники этого течения имели свои газеты и

журналы. В противоположность этому направлению Абай решительно избрал путь культурного преобразования своего народа только через приобщение к великой культуре русского народа – и в этом он был последователен и упорен до самого конца своей жизни. Не поддаваясь влиянию панисламизма и пантуркизма, он проходит мимо них, отвергает их как ограниченное фанатическое течение, могущее только усугубить вековую изолированность, отсталость народов Востока.

Отрешившись от догм и устоев исламизма, Абай воспитывает в себе удивительно смелую независимость духа, необыкновенную широту взглядов, как истинно просвещенный борец и деятель культуры, воспитанный на классических образцах русской и европейской литературы с их общечеловеческими идеалами добра, долга и бескорыстного служения народу, родине, на благо угнетенного человечества.

В свете этих воззрений на мир Абай безошибочно постиг ограниченность и реакционную сущность мнимого пробуждения мусульманского Востока. Проницательный, мудрый художник уже тогда предвидел вредоносное влияние этих идей.

Октябрьская революция, сорвавшая идеалистические покровы с панисламизма, пантуркизма и прочих видов буржуазно-реакционного национализма, показала во всей наготе их антинародную сущность.

В своем творчестве Абай ни шагу не сделал вместе с этим восточным “новаторством”. В поэтическом наследии Абая чувствуются лучшие традиции древневосточной классической поэзии. В песнях любви, в лирических раздумьях, в философско-моралистической поэме “Масгуд” видно несомненное влияние восточных классиков. Но это только внешние признаки. Новое идейно-художественное содержание, правдивость чувств, глубоко проникновенное ощущение жизни, конкретное, “земное” осознание мира вещей и человеческих отношений у Абая бесспорно оригинальны и не зависимы от восточных образцов.

Даже те стихи его, которые касаются религиозных верований и внутренних убеждений поэта, не имеют ничего общего с книжным учением мусульманской религии. Абай, поклонник ясного критического разума, часто прямо отрицает официально проповедуемые догмы ислама. Религии для него – только условность, только повод для личного совершенствования человека. В цикле стихов, посвященных муллам, фанатикам, распространителям ислама или схоластике, толкователям корана, Абай едко высмеивает их корыстную притворную набожность и не стесняется называть их “прожорливыми паразитами с широкой глоткой коршуна, раздирающего падаль”.

Таким образом, арабо-мусульманский Восток находит свое место в творчестве Абая критически переоцененным, воспринятым самостоятельным мировоззрением поэта. Однако надо отметить, что Абай не всегда был последовательным на этом пути. Осуждая и бичуя фанатических мулл, ишанов как ханжей-стяжателей, Абай в ряде своих поэтических и особенно прозаических высказываний оставался приверженцем религии. Часть своих наставлений в разделе моралистической, дидактической поэзии Абай обосновывает догмами ислама. Он не смог подняться до философско-критического отрицания основ религии. Изобличая бесчеловечную феодальную эксплуатацию народных масс, Абай не до конца раскрывает в своем творчестве классовую природу этой эксплуатации.

Сами условия кочевого быта небольшого степного района, где он прожил всю свою жизнь, не давали ему возможности уделить внимание факторам культурно-экономического порядка, вопросам перехода казахов к оседлости или иным формам хозяйства! ..ого устройства жизни трудового народа. Исторические проблемы подобного порядка Абай мало затрагивал в своем творчестве, он возлагал все надежды на будущее, на скорейшее приобщение казахского народа к великой русской культуре.

Абай прошел длительный путь самообразования, изучая русскую и западную культуру. Начав с Пушкина, Лермонтова, Крылова, он обращался и к литературе шестидесятых-восьмидесятых годов, причем любимыми его авторами стали не только поэты, но и великие русские прозаики — Лев Толстой, Салтыков-Щедрин. По русским переводам Абай узнал Гете,

Байрона и других великих западноевропейских классиков. Он был достаточно знаком и с античной литературой.

Пользуясь лермонтовскими переводами, Абай перевел на казахский язык некоторые стихотворения Байрона и Гете.

По свидетельству ссыльных его друзей (Леонтьева и др.), Абай систематически занимался западной философией, в частности философией Спенсера, Спинозы, интересовался учением Дарвина.

Творческий подход Абая к русской классике отличался новыми чертами в каждую новую пору его деятельности. Переводя Крылова, Абай порою изменял дидактическую часть, мораль басен, перерабатывая их в новые сентенции, применительно к представлениям и понятиям казахов. С огромной тщательностью и особой любовью переводил Абай стихи Лермонтова. Из них “Кинжал”, “Выхожу один я на дорогу”, “Дары Терека”, “Парус”, отрывки из “Демона” до сих пор остаются непревзойденными по мастерству среди переводов русских классиков на казахский язык.

Совсем особое отношение было у Абая к Пушкину. Переведенные им отрывки “Евгения Онегина” скорее не перевод, а вдохновенный пересказ пушкинского романа. Пораженный правдивостью и высокой поэтичностью образов Татьяны и Онегина, Абай переиначил их историю, подчеркнув поучительность цельного чувства любви и приблизив эту любовь к пониманию казахской молодежи. При этом Абай следовал узаконенной в восточной поэзии древней традиции “назира”, в силу которой поэт по-новому раскрывает сюжет и темы своих предшественников. Так, мы знаем “перепевы” сюжетов “Лейли и Меджнун”, “Фархад и Ширин”, поэм об Искандере у поэтов таджикской, азербайджанской и узбекской старины. Сам Абай в плане такого перепева говорит в своей поэме “Искандер” об Искандере и Аристотеле, следуя в этом примеру азербайджанского классика Низами и узбекского – Навои. Эту манеру вольного поэтического пересказа великого наследия прошлого Абай применил и к “Евгению Онегину”. При этом Абай не изменил образа Татьяны в тончайших проявлениях ее русской души. “Евгений Онегин” Пушкина в абаевской версии принял форму эпистолярного романа. Сложив мелодии на “письма” – объяснения Татьяны и Онегина, Абай ввел в репертуар акынов чудесные излияния душ влюбленной пары, и их имена стали настолько популярными, что эти “письма-объяснения” не только пелись, по порою их же словами начинались любовные послания и объяснения самой казахской молодежи.

Переводческая работа Абая, имевшая огромное значение для развития казахской литературы, показывает, однако, лишь непосредственную связь его с русской и европейской литературами. Глубокое же и органическое влияние этой культуры и художественных традиций надо искать в собственном творчестве Абая. Несомненным итогом благотворного влияния русской поэтической культуры было смелое обогащение Абаем казахской поэзии новыми формами (Абай ввел одиннадцать не существовавших до него стихотворных форм), новой тематикой, новым социальным содержанием. Это резко повысило качественный уровень казахской поэзии. Хотя Пушкина Абай переводил реже, чем других русских классиков, общение с великим русским поэтом глубоко и ярко сказывалось в собственном его творчестве: в нем очень много пушкинских черт – и в лирических раздумьях, и в описаниях природы с пушкинским реалистическим пейзажем, и в проникновенном понимании любящего женского сердца, и в общечеловеческом звучании социальных мотивов.

Только глубокая внутренняя связь с пушкинской и мировой поэтической культурой дала Абаю возможность создать его песни о четырех временах года, его лирические стихи и поэтические размышления, его стихи о назначении поэта, поэму об Александре Македонском и Аристотеле.

В 15 стихах о четырех временах года Абай дает казахский пейзаж и быт кочевого казахского аула. Но в восприятии природы, во взгляде на этот своеобразный бытовой уклад, в пронизывающем их поэтическом настроении сказывается новое качество мыслей и чувств поэта, до него небывалое в казахской литературе

В стихотворении, посвященном поэту, Абай противопоставляет низменной и косной среде, окружающей поэта, его независимость, правдивость, гордость и взлет его вдохновенной мысли. Здесь Абай в своих взглядах перекликается с Пушкиным.

Замечательно также сходство мотивов в творчестве Абая и Салтыкова Щедрина. Абай не писал художественной прозы, но в сатирических стихах, с убийственной меткостью осмеивающих степных управителей, чиновников, биев, родовых старейшин, Абай художественно и политически близок к Салтыкову-Щедрину. В одном своих обращений к учащимся Абай называет имя Салтыкова как писателя, давшего верные портреты чиновников, угнетателей народа. Не отдельными, случайными высказываниями, всем содержанием своей поэзии Абай отрицает политический строй того времени, и поэтому его одобрение и сочувствие русским классикам, выразившим оппозицию правительству, сказались в беспощадном изобличении местных властей – представителей царского аппарата.

Абай воспринял эстетические принципы Белинского и обратил силу своего дара на служение обществу. Он так же глубоко постиг основы мировоззрения Чернышевского и, следуя ему, не только воспроизводит всю неприглядную правду современной ему действительности, но и выносит беспощадный приговор этим уродливым явлениям казахской действительности своего времени.

Поэтому и ясно, что в дружбе Абая с последователями Белинского, Герцена и Чернышевского есть глубочайший смысл. И в совместных устремлениях в отношении казахского народа, отразившихся в творчестве Абая, и в трудах русских революционеров-демократов много неисследованного и поныне.

Этой проблемой следует заниматься не только ученым Казахстана, но и историкам России, заниматься хотя бы с точки зрения ими, как борьба русской революционно-демократической интеллигенции отразилась на национальной окраине, в думах национальных поэтов царской колонии. Только ли переводы Крылова, Пушкина, Лермонтова составляли задачу Абая? Не было ли им осуществлением части программы шестидесятников, осуществлением мыслей Чернышевского о просвещении народных масс исторически плодотворными, истинно спасительными знаниями? Не прокладывали разве в тот суровый век эти первенцы, выразители народного духа, пути-дороги по сердцам народов через кордон полицейско-жандармского, ханско-феодалного темного царства?

Абай оставил нам не только свою поэзию.

В его философско-критических и моралистических “Назиданиях” мы находим большое количество афоризмов. Мудрые и лаконичные. Эти афоризмы давно уже вошли в обиход казахского литературного языка. Трудно назвать жанр, к которому можно было бы отнести “Назидания”. Здесь и философско-моралистические, и общественно-публицистические, и изобличительно-сатирические высказывания поэта. Нося в целом характер то мирной, то иронически-желчной, то глубоко грустной, даже удрученной беседы со своим читателем, эти “слова” прежде всего отличаются исключительно тщательной стилистической отделанностью. Если это рассуждения – то рассуждения поэта, высказанные мастерским, выразительным, образным языком. Адресованные порою к слушателю-собеседнику непосредственно, они иногда носят форму прямого и изустного обращения к нему с глазу на глаз. И тут Абай становится часто гневным судьей или печальником народа, и в таких случаях часто его “слова” превращаются в скорбную исповедь человека, обреченного на одиночество в мрачный век господства беспроектной тьмы.

В ту пору, когда сочинения поэта распространялись еще в рукописных списках, его “Назидания” входили в каждую новую книгу. Особенно зачитывались ими люди старшего поколения, которые украшали свою речь вставками из “Назиданий”, подолгу толкуя о смысле и поучительных выводах этих рассуждений. Видимо, и сам поэт, понимая большую доступность прозаической формы высказываний своих разнообразных, острых и глубоких мыслей и заранее зная круг читателей этого вида его творчества, нередко старается говорить их языком, пользуется их моральными оценками. В этих случаях он и ссылается иногда на

моралистические догмы ислама. При этом апологетику ислама он истолковывает в духе идеалистической морали.

Абай был также талантливым и оригинальным композитором. Помимо многих стихов, посвященных песне и музыке, Абай создал около двух десятков мелодий. Такой же новатор в музыке, как и в поэзии, Абай вложил в свои мелодии новое содержание и создал стиль, отличный от существовавших до него народных мелодий. И здесь проявилась вся многогранность творческой натуры Абая.

Поклонник критического разума, просвещенный и пламенный борец за культуру, трагический одиночка в мрачной среде ханжей, стяжателей, косных седобородых старшин-феодалов, Абай был выдающейся фигурой не только в истории своего народа, но и в истории всего Ближнего Востока.

Отыскивая свою “каабу” не на развалинах ислама, как его современники панисламисты и пантуркисты всего Ближнего Востока, – Абай смотрел на Россию. Он шел вперед своим путем сквозь мрак эпохи. Он обрел свет и счастье, когда этот путь вывел его на зарастающую народную тропу к памятнику великого гения русского народа – Александра Сергеевича Пушкина. Нашему поколению Абай, с его бессмертными творениями, впоенными соками народной казахской и русской классической поэзии, представляется явлением поразительным. Горным тенистым кедром высится он в истории своего народа. Он взял все лучшее от многовековой культуры казахского народа и обогатил эти сокровища благотворным влиянием русской культуры.

Своим обращением к великому наследию духовной культуры русского народа Абай возглавил самое прогрессивное движение в истории общественной мысли своего народа. Одним из первых просвещенных деятелей казахского народа он последовательно разрушал преграды, мешавшие скорейшему приобщению казахского общества к передовой русской культуре. Тем самым он способствовал влиянию русского и казахского народов в общей борьбе за светлое будущее против реакционного строя, разобщавшего эти народы. Поэтому так дорого нам имя Абая и потому так свежо, по-современному звучали стихи поэта на фронте в среде казахов, защитников родины, в годы Великой Отечественной войны скрепивших кровью братское содружество народов великого Советского Союза.

Пройдя вместе с лучшими сынами и дочерьми своей родины годы боевого испытания, Абай стал еще более дорог и близок нашей социалистической счастливой современности. В этом высшее свидетельство неувядаемой славы Абая как подлинного основоположника новой казахской культуры, сияющей вершины казахской классической поэзии.

TƏNQİD VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Abayın tarixi-bədii obrazı

Məmməd Əliyev

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: turk_xalqlari_edebiyati@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1424-6963>

Annotasiya. M.Auezov “Abay” romanında tarixi-realist metod əsasında Abayın tarixi-bədii obrazını yaradaraq Böyük Köç mədəniyyəti fonunda onun şair və mütəfəkkir kimi yetişməsini təsvir etmişdir. Romanın birinci hissəsində Abayın gənclik illərindən, onun poeziyaya, sevgi macaralarından danışılırsa, ikinci hissəsində onu kamil ictimai xadim kimi xalqının mariflənməsi, qabaqcıl xalqlar cərgəsinə çıxmaq üçün demokratik fikirli rus ziyalıları ilə birlikdəki fəaliyyətindən danışılır.

Açar sözlər: Qazax xalqı, tarixi-realist üslub, Çöl mədəniyyəti, milli-etnik şüur, akın, maarifçilik, inqilabi-demokratik ideyalar, ictimai xadim

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.002>

Məqaləyə istinad: Əliyev M. (2020). *Abayın tarixi-bədii obrazı*. “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”, № 2, səh. 35-42

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 17.07.2020; qəbul edilib – 25.07.2020

Historical and artistic image of Abai

Mammad Aliyev

Doctor of philological sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: turk_xalqlari_edebiyati@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1424-6963>

Abstract. M.Auezov portrayed the character of Abai, which was created in the historical-realistic style in his novel “Abai”, with his artistic completeness and described his formation as a great poet and thinker in the background of the Great Nomadic Culture. While the first part of the novel deals with the talented young man’s love for poetry, his enthusiasm to writing poems, his amorous youth and romantic adventures, in the second part we see him as a mature public figure, his struggle for the enlightenment and civilization of his people and moreover, amid all of these we witness his mastering the freedom-loving ideology of Russian revolutionary democrats.

Keywords: Kazakh people, historical-realistic style, Nomadic culture, national-ethnic consciousness, akin (poet), enlightenment, revolutionary-democratic ideas, public figure

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.002>

To cite this article: Aliyev M. (2020) *Historical and artistic image of Abai*. “Comparative Literature Studies”, Issue II, pp. 35-42

Article history: received – 17.07.2020; accepted – 25.07.2020

Giriş / Introduction

Muxtar Auezovun böyük sənətkarlıqla XIX əsr qazax xalqının həyatından qələmə aldığı “Abay” romanı hadisələrin tarixi-realist üslubla təsviri, Çöl mədəniyyəti fonunda yazıçının həssaslıqla işlədiyi “sosial ensiklopediya (Ç.Aytmatov) olmaqla, dünya romançılıq mədəniyyətinə layiqli töhfə oldu. Yazıçı Abayın şəxsinə qazax milli psixologiyasının, qazax sosial həyatında etnik-milli şüurunun olduqca ziddiyyətli, mürəkkəb şəraitdə, tayfa-qəbilə münasibətlərinin bir an da olsa səngimək bilməyən mühitində formalaşmasını, dinamik inkişafını real boyalarla göstərə bilmişdi.

Əsas hissə / Main Part

“Abay” romanını yazmaqla Muxtar Auezov xalqı qarşısında ən müqəddəs vəzifəni yerinə yetirdi. Məqsəd təkcə xalqın tarixini, adət-ənənələrini, əski Çöl qanunları ilə yaşayan insanların məişətini əks etdirmək deyil, başlıcası yeni yaranmaqda olan ictimai münasibətlər burulğanında xalqını irəli çıxarmaq, onu savadlı, inkişaf etmiş xalqlar cərgəsinə qoşmaq idi.

O dövrdə yazıçı nicat yolunu maarifçilikdə, yeni təhsil sisteminə yiyələnməkdə, demokratik düşüncəli rus və Avropa ziyalılarının istimai-siyasi görüşlərini əxz etməkdə görürdü.

Müəllif ömrünün 13 illini sərf etdiyi roman üzərində necə işlədiyi barədə danışarkən məlum olur ki, o, hələ kiçik yaşlarında olarkən əsərləri ilə tanış olduğu, bəzi şeirlərindən parçaları əzbər etmiş, 1924-cü ildə vəfat etmiş birinci arvadı Dilda, 1918-ci ildə 60 yaşında vəfat etmiş sevimli arvadı Aykərimlə görüşmüş, onu yaxından tanıyan, dostluq edən xeyli insanla söhbət etmişdir [3, s.14].

Abay obrazı əslində müəllifin ideali idi, bu obrazın arxasında onun özünün şəxsi portretinin cizgilərini, düşüncələrini, arzu və istəklərini görmək çətin deyildi. O da Abay kimi xalqının ziyalanmasını, elm və maarifə yiyələnməsini arzu edirdi. Abay Auez babasının qohumu və dostu olmuşdu. Köçəri qazax ailəsi olmasına baxmayaraq, babası övladlarının savadlanmasını istəyirdi, onun şeirlərini nəvələrinə əzbərlədirdi. Bir çox hadisələrin, köçərlik həyatının bütün əzablı və sevincli günlərinin şahidi olan yazıçı onları bədiiləşdirərək romanda unudulmaz parlaq obrazlar yaratmışdır. Uşaqlıq və ilk gənclik illərində şahidi olduğu hadisələri Abay dövrü ilə bağlayıb canlı, real bədii lövhələr yaratmışdı [6, s.76].

XIX əsr özünün ziddiyyətləri, təzadları ilə kifayət qədər bəlli idi. Bir tərəfdən orta Asiyanın Rusiyaya ilhaq edilməsi ilə bağlı yaranan yeni istimai münasibətlər, digər tərəfdən feodal-patriarxal münasibətlərin kifayət qədər hökm sürdüyü bir şərait üz-üzə dayanmışdı. Qəbilə-tayfa münasibətləri, torpaq çəkişmələri səngirmirdi. Hər tayfanın başçısı bir dövlət başçısı qədər özünü əlçatmaz zirvədə hiss edirdi.

Əsərin mənfi qəhrəmanı Kunanbay Tobıktı tayfasının İrgizbay qəbiləsindən olmaqla özünü hakimi-mütləq kimi aparırdı. Onun düşməninə çevrilmiş Bojey Jigitek tayfasından, Baysal Böyük Kotibak, Suyindik-Bokenşi tayfasından idilər. Ehtiyatsız bir hərəkət və ya laqeydlilik uzun illər davam edən düşmənçiliyə, müharibəyə çevrilə bilərdi. Onlardan birinin sözü digərlərinin boğazından keçmirdi. Bütövlükdə qazax xalqı tayfa-qəbilə mənəfəsindən qurtula bilmirdi. Millətə “örnek” olan din xadimlərinin fəaliyyəti daha biabırçı idi. Zahirdə allah, peyğəmbər yoluna “xidmət” edən, batində ən mənfur əməllərə rəvac verən nahiyyə axundu Kunanbaydan bir at rüşvət alaraq günahsız Kodarın edam edilməsinə fitva verir...

Rus imperiyasının gəlişi, yeni üsul-idarənin çətinliklə də olsa qurulması ölkədə yeni ictimai münasibətlər sisteminin yaranması və inkişafına ümid verir. Rus idarəçilik üsul-idarəsinin bərqərar olunması köhnə feodal-patriarxal münasibətlər sistemini kənara sıxışdırır, insanı sıxan, əzən boğucu mühitdə ümid işığı yandırır.

Bütün Tobıktı qəbiləsinin geniş, suyu bol və otlaqları çox olan yaylaqları Çingiz sıra dağlarının o taylarında idi... Abay xəstə olmasaydı, Köç günləri onun üçün böyük bir zövq, şadlıq və cıdır günlərinə çevrilərdi. Çingizin çətin aşırımlarından keçmək çobanlar, ilxıçılar və “qonşular” (aşağı,

yoxsul təbəqədən olan muzdurlar) üçün çətin idi. Uşaqlar və yeniyetmələr üçün isə bu, maraqlı bir əyləncə idi”.

Muxtar Auezov tarixi-etnoqrafik cəhətdən xeyli zəngin olan bu əsəri işləyərəkən keçmiş məişət həyatındakı ən kiçik təfərrüatları, detalları nəzərdən qaçırmamışdı. Yazıçı həmin təfərrüatlarından istifadə edərək, Abay obrazının daha dolğun işlənməsi, onun xarakter və davranışındakı səciyyəvi cəhətləri üzə çıxarmaqla əsərini maraqlı etmişdi.

Köçərilik həyatı, aul məişəti yazıcının yaddaşında, hafizəsində zəngin izlər salmış, onda təsərrüfat həyatı, məişət mədəniyyəti haqqında tam təsəvvür yaratmışdı.

Abayın bədii düşüncəsi, təxəyyülündəki zənginlik, nənəsi Zəridən qalmışdı. Nənə – müdrik qarı Zəri qulaq asanların diqqətini cəlb edərək gözəl nağıllar danışardı. Nağıla başlamazdan əvvəl isə aşağıdakı misraları hökmən deməli idi.

Əsrləri örtmüşdür qalın duman, soyuq çən...

Orda nələr gizlənib bildirən yox, bilən yox [4, s.32].

Bununla o, dinləyicilərinin diqqətini nağılda qeyri-adi varlıqlardan, qorxunc hadisələrdən danışılacağına eyham vururdu.

Zəri “Edil-Jaik”, “Jupar-Korıqa”, “Kula-Mərgen” və xeyli əfsanələri əzbərdən bilirdi”.

Zəri həmin nağılları dəfələrlə danışsa da, Abay onları təkrar-təkrar dinləməkdən yorulmurdu. Qoca nənəsi Zəri yorulanda Abay anası Uljanın yanına gedib ondan yeni nağıllar danışmağı xahiş edirdi...

Atası Kunanbayın nadanlığı və cahilliyi, məğrur və əyilməz Kodarın məhv edilməsi üçün hər cür alçaq yola əl atması gənc, həssas qəlbli və romantik arzularla yaşayan yeniyetmənin mənəvi aləminə ölümcül zərbə vurur. O, ağır xəstəliyə düşər olur, böyük çətinliklə ölümdən qurtarır. Xəstə olduğu zaman qoca Zərinin nağılları ona ümid verir, yaşadırdı. Bu zaman Zəri ona qəbilələr arasında gedən çəkişmələrdən bir neçə gün danışmışdı. Otuz il bundan əvvəl Nayman tayfası bu yerlərə basqın edibmiş. Basqın zamanı Zərinin oğulluğu Bostanbay həlak olmuş, tobiqtı mühafizəçiləri Nayman tayfasının akını Kojamberdini əsir götürüb bir il yarım onu qandalda saxlamışdılar. Halbuki, bu, Çöl qanunlarına zidd idi. Çöl insanının inancına görə akın və şairlər müqəddəs insanlar idilər. Zəri əsirlikdə saxlanılan akının bütün oxuduğu mahnıları əzbərdən bilirdi.

O, Abaya “Kalmakan və Mamor”, “Enlik və Kebekin” qəmli sərgüzəştlərini danışmışdı. Bəzən də Abay şəhərdən gətirdiyi “Yusif və Züleyxa” dastanını qadınlar üçün oxuyardı.

Böyük Çöldə başdan-başa nağıllar, əfsanələr, şeir və mahnılar tüğyan edir, onlar gənc oğlanı ağışuna alıb romantik, əsrarəngiz bir aləmə aparırlı.

Ən çox sevdiyi məşhur akınlarla görüşmək, onların dərin mənalı şeirlərini, mahnılarını dinləmək Abay üçün hər şeydən artıq idi. Akın Sabırbayla görüş Abayın yaddaşında böyük iz buraxır. Sabırbayın Böyük Çöl fəlsəfəsindən doğan həyat haqqındakı –

*Gördüyün çiçəkli, meyvəli bağlar
Payız gələn kimi solacaq, əlbət
Səndə də nə güc var, nə də ixtiyar
Gül kimi solacaq bir gün bu surət*

– şeiri gənc Abayı düşüncələrə qərq edirdi. Sabırbayı dinlədikdən sonra sinəsi sözlə, nəğmə ilə dolu gənclər şeir müsabiqəsi keçirirlər. “Sabırbayın akın qızı, bədahətən gözəl şeirlər qoşan Kuandık aytısla (deyişmə) Abayı yarışa dəvət edir. Sonra o Termeyə (deklamasiya ilə oxunan şeir) keçir, Abay da ona cavablar verir, bəzən sevgi və sevgili sözlərini də şeirə qatıb oxuyurdu”. Kuandık isə təmkinlə cavab verirdi: “Hörmətli qonaq, hörmətə layiq igid, sənin gəlişini alqışlayıram, sənin nəslin gözəldir, sənin özün də gözəlsən, sevimli, istedadlısan, ancaq qarşılıqlı hörmət hər ikimizə layiq bir hissidir”.

Kuandık Sabırbay kimi müdrik bir akının gözəl bir qızı idi. Mükəmməl tərbiyə almış, nəcib, əxlaqlı davranışı və məlahətli səsi ilə hamını heyran edən bir gözəl idi. Onların arasındakı səmimiyyət sevgiyə çevrilə bilmir, Toqjanın surəti bir an da olsa Abayın gözləri önündən çəkilmir...

Bu sözlərdə bir tərəfdən Əski Çöl mədəniyyətinin qalıqlarını, digər tərəfdən Çöl aristokratiyasının ilkin işartılarını aydın görmək olurdu.

Bütün bunlar Böyük Çöl insanının zəngin mənəvi aləmindən, ondakı dərin yaradıcılıq ehtirasının genişliyindən xəbər verirdi.

Beləliklə, akınları dinləmək, onlara maraqla qulaq asmaq bir neçə gün davam edirdi. Bu Çöl ədəbi mühitinin kiçik bir mənzərəsi idi. Abayın yaddaşında silinməz izlər buraxan, onu hələ gənc yaşlarından yazıb-yaratmağa sövq edən ədəbi-romantik mühit. Tanınmış akınlar Baykokşə və nağıllar, mahnılar xəzinəsi sayılan, eldə-obada tanınan Dulat akın onların aulunun qonağı olur. Akınlar “Kazı-Körpəş və Bayan Sulu”, “Koblandı-Batır” dastanlarını ifa edirlər. Onların hafizələrinin gücü, ifaçılıq məharətləri Abayı valeh edir.

O, yaxşı başa düşür ki, Nizami, Nəsimi, Nəvai və Füzulini təkcə kitablardan oxumaqla iş bitmir. Xalqın saysız-hesabsız dastan və nağıllarını sinələrində gəzdirən müdrik akınlardan daha çox şey öyrənmək olar. Anası Uljan, nənəsi Zəri gənc oğlanın akınların ifasına sonsuz maraq göstərdiyini görüb onları bir neçə gün aulda qonaq saxlayırlar. Bu vaxtlar qazax çöllərində məşhur akınlardan, Dulat, Şortanbay, Şoje, Sabirbay, Sivanbay, Balta, Altıs və başqalarının saysız-hesabsız mahnıları dillər əzbəri olmuşdu. Akınların gəlişindən onların ifaçılığına vurğunluqdan Abayın xəstəliyi “sağalır”, anası Uljan hər akına bir at bağışlayır.

Bu dövr akın yaradıcılığında təkcə əfsanəvi qəhrəmanlar haqqında, sevgi və məhəbbətdən bəhs edən mahnılar deyil, bay, rəislər, varlılar haqqında ilk satirik şeir nümunələri də yaranırdı.

Atası Kunanbayın hökmü ilə hələ uşaqlıqdan Abay başqa bir qəbilə başçısı – Alşınbayın qızı Dilda ilə nişanlanmışdı. Yenə atasının göstərişi ilə adaxlı oğlan qız evinə getməli, nişanlısı ilə “əl-ələ verib” görüşməli, sonra toy olmalıdır. Düzdür, Abay bu görüşə böyük ürək ağrısı ilə, vicdan əzabı çəkə-çəkə gedirdi, çünki o Toqjanı sevirdi. Lakin o, atanın əmrindən çıxma bilməzdi. Adətə görə yaşlı elçilər Uljanla birlikdə otuz igidin və bir dəstə qadının müşayiəti ilə nişanlı oğlandan yarım gün əvvəl qız evinə getməli idilər. Onlarla birlikdə ağsaqqallar, xanəndələr, igidlər, atlara baxmaq üçün ilxıçılar olmalı idi. Abayı izrgizbay tayfasından on igid müşayiət etməli idi.

Səhra adlı məkan özünün ölməz məhəbbət əfsanəsi “Leyli və Məcnun” dastanını yaradaraq onu hər “iki cahana” həkk etdi. Böyük Çöl alp ərənlərin, igid oğulların sevgi macərələrinin beşiyi oldu. M.Aeuzovun yaratdığı “Abay Toqjan” dastanı isə Böyük Çölün əfsanəyə çevrilmiş sevgi macərəsinə döndü. Sənətkar böyük həssaslıqla Abay və Toqjanın uğursuz sevgi macərəsini lirik-psixoloji müstəvidə əks etdirməklə sentimental lövhələr, təkrarolunmaz təsvirlər vermişdir. İki gəncin ülvə məhəbbəti oxucunu da özünə sonsuz maraqla cəlb edir [2, s.10, 12, 15].

Toqjana romanın bir neçə epizodunda rast gəlsək də o, tez parlayıb, tez sönən ulduz kimi yoxa çıxır, oxucu böyük intizarla onu görəcəyinə ümid etsə də, bir daha görünməz olur. Hiss edirsən ki, onun ruhu, xəyalı Abayın yanındadır, Abay onun eşqilə yaşayır və nəfəs alır... təkcə son salami Abayın şüuruna, qəlbinə hakim kəsilir: “O bir ay işığında parıldadı və söndü. Mən zülmət içində qaldım. Ancaq ona uğur olsun, qoy şad və xoşbəxt olsun, ona mənim salamım budur”. Bu “salam” təkcə kinayə deyil, uğursuz eşqin, nakam məhəbbətin, hicranın, yoxluğun, fəryadın acı ifadəsi idi. Toqjan onlara düşmən qəbilənin başçısı Suyundukun qızı idi. Xeyli gözəl olan Toqjanın qəlbi mahnılarla, şeirlə doludur; o da təmiz və həssas qəlbi ilə Abayı sevir. Bu vaxt Abay Dildaya, Toqjan isə başqa birisinə nişanlanmışdı. Buna baxmayaraq onlar böyük çətinliklə görüşsələr də, Abay qətiyyətli addım atmağa cəsarət etmir. Toqjanı götürüb toysuz aparmaq yenidən tayfalar arasında düşmənçiliyi, qırğın və qarətləri davam etdirmək demək idi. Odur ki, son görüşdə Abay ilk dəfə sevdiyi Toqjanı göz yaşları içərisində qoyub gedir, bir daha bir-birilərini görə bilmirlər. Lakin bu uğursuz məhəbbəti ömürlərinin sonuna kimi heç biri unuda bilmir. Yazıçı böyük məharət və həssaslıqla iki gəncin yaz gecəsi görüşlərini təkrarolunmaz peyzajlarla vermiş, yaddaqalan təsvirlərlə bəzəmişdi: Ay öz seyrində idi. O, yavaş-yavaş ən yüksək pilləyə, ənginliklərə doğru süzürdü, o yüksəldikcə ürəkləri də özü ilə bərabər aydın və buludsuz göylərə çəkib aparırdı. Ayın bu işığı düz ürəyə soxulur, insanın qəlbini sevinc və kədərlə doldururdu... Ay işığında gümüşü rəngdə qalan qart dağlar mürgüləyirmiş kimi donub qalmışdı...Ağ alaçıqlar parlaq ay işığında mürgüləyirdi...Yaz gecəsinin tərəvəti içərisində Abay yalnız onun üçün açılmalı olan qeyri-adi, gözəl bir sübhün

yaxınlaşdığını hiss edirdi. Toqjan bütün gözəlliyi ilə, məlahətli mahnıları ilə onun qəlbinə hakim kəsilmişdi. Onun qəlbində, düşüncələrində bir boşluq yaranmışdı”.

Bu sevgidirmi? Odurmu? ...Əgər bu sevgidirsə, onda həmin sevginin beşiyi də gecə sakitliylə əhatə olunmuş bu aləmdir..., – deyə həyəcana gəlmiş qəlb öz özünə pıçıldaırdı. Aylı gecə sanki süd gölündə üzürdü. Hisslərin qüdrətli axını Abayın sinəsinə sığmırdı. Onun qəlbi gah döyünür, gah da dayanırdı.

“Bu nə deməkdir? Bunu necə başa düşməli? Mənə nə olmuşdur? Toqjanın ağ əlləri, incə boynu Abayın gözünün qarşısında canlanmışdı. Onun sübhü Toqjan idi.

“Sən məhəbbət sübhü tək könlümə nur saçırısan”...

Bunu onun ürəyi oxyurdu. İlk sevginin nəğməsi ona, Toqjana həsr edilirdi... Toqjana vurulması onun şairlik istedadını daha da gücləndirirdi, yeni sevgi mahnıları qoşulurdu... Abay daşlaşmış feodal qanunları qarşısında gücsüz idi. Toqjanın mahnılarını heç kim onun kimi Abay üçün oxuya bilməzdi. Lakin bir gecə Toqjanın səsinə lap yaxınlığındakı auldan eşidən Abay dostu Erbolu götürüb ora gedir. Ona elə gəlir ki, o sevgilisini tapmışdır, səs də onun incə məlahətli səsi idi, başqa heç kimi bu mahnını onun kimi oxuya bilməz!.. Lakin yaxınlaşdıqda Abay Toqjan qədər son dərəcə gözəl bir qızın həmin mahnını ifa etdiyini görür... Nə yaxşı ki, o Aykərim adlı bu qızı tapır, yalnız Aykərim onun qəlbindəki boşluğu doldura bilər. Belə də olur. O ikinci dəfə Aykərimlə ailə qurur. Bu izdivac Abaya qüvvət verir. O, gecə-gündüz Aykərimin mahnılarını dinləməkdən doymur, bəzən özü də ona qoşulub oxuyur, bəzən də onun üçün yeni şeirlər yazır, bəstələr qoşurdu. Dildanın qısqanclığı, anası Uljanın əməllərinə baxmayaraq o, Aykərimə oxumağı qadağan etmir, əksinə onu ruhlandırır.

Dilda ilə sevgisiz həyat Abayı boğur, bezikdirirdi. Yalnız Aykərim, onun istedadı Abayın əzəbli həyatında bir ümid işığı, təsəlli idi. O, Aykərimin simasında Toqjanı tapmışdı... O, Aykərimi tək-cə mahnı oxumağına görə deyil, həm də mahnının, musiqinin möcüzəsi ilə yaşamağı bacaran qəlbinin olduğuna görə sevir. Aykərim olmasa da, Abay Dildanı sevməyəcək, “çünki onun içi yoxdur, quru bir qadındır, bir sözlə, “payızdır”.

Mövzu ilə bağlı yazıçı Kunanbayın ailəsindəki matəm mərasimini təsvir edir. Onun nəvəsi Makulbayın yas mərasiminə Abayla Aykərim də gedir. Adətə uyğun olaraq Aykərim yas keçirilən aləmdə ağı deyir və heç kəsin ağının müəllifinin Abay olduğunu bilmir. “Aykərim aləmə girib, Karajandan aşağıda oturdu və qollarını dizinə söykəyərək uca səslə ağı deməkdə davam etdi. Kunanbaydan tutmuş böyüklərin hamısı ona diqqətlə qulaq asmağa başladı. Açılmadan solmuş, bu dünyanı tərk etmiş bir uşağın ölümü haqqındakı acı sözlər, Aykərimin tapmış olduğu kədərli hava hamıya təsir etdi... Kişilər də göz yaşlarını saxlaya bilmədilər və dodaqlarının altında ağı deyib hamı ilə birlikdə ağlamağa başladılar. Aykərimin səsi Abayda yalnız Makulbay üçün yeni bir dərd deyil, həm də onun keçirdiyi bütün əzab, əziyyət və acılıqları, yalnız ona və cavan arvadına məlum olan acılıqları xatırladı, Abay da ağladı”.

Aykərimin mahnısı, musiqisi və səsi Kunanbay kimi daş qəlbli əzəzil insana da təsir göstərir. “Bununla da yazıçı bir neçə məqsədini bədii formada, patetikaya yol vermədən ifadə etməyi bacarmışdır. Birincisi, yazıçı Abayın, Aykərimin, Dildanın, Kunanbayın mənəvi dünyası haqqında koloritli və obyektiv təsvir yaratmasıdır. İkincisi, musiqinin insanlığını tam itirməmiş insanlarda belə emosional ovqat yaratdığını inandırıcı şəkildə təsvir etməsi, üçüncüsü isə ədibin qazax xalqının tarixən mahnı və musiqini dərinlən duyduğunu və bunları yaratdığını, nəticə etibarilə estetik zövqünün özünəməxsusluğunu əyani şəkildə göstərməsidir” [3].

Sənətkarın gücü Abay obrazını XIX əsr qazax həyatını bütün reallıqları fonunda göstərməsində idi. Bəzən onu ifrat etnoqrafizmə uymaqda təqsirləndirənlər də olmuşdur. Lakin mahiyyət etibarilə bu əsər köçəri sivilizasiyası haqqında yazılmış dünyada yeganə romandır ki, yer kürəsində bu həyat tərzini min illər davam edib, sonunda möhtəşəm romanda təcəssümünü tapıb. Bu əsərdə Qazax mentallığının bir hissəsinə çevrilmiş əski köçəri mədəniyyətini tapa bilir. Romanı türk xalqlarının ortaq sərvəti “estetik və sosial ensiklopediyası” adlandıran Ç.Aytmatov onu XIX əsrin ortalarında bütün insanların dünyagörüşünə, düşüncə tərzinə və milli sosial anlayışına möhtəşəm bir zənginlik gətirən əsər kimi qiymətləndirirdi.

Sovet dövlətçilik üsul-iradəsi zamanı, xüsusən 20-30-cu illər epoxasında əski Çöl sivilizasiyası qorxulu bir uçurum qarşısında qalmışdı, o qazax etnosu kimi həmişəlik məhv olub tarixin yaddaşından silinə bilərdi.

M.Auezovun milli təəssübkeşliyi sayəsində o mədəniyyət yaşadı və tarixin yaddaşına həkk olundu.

XIX əsrin ortalarında Böyük Çölə yeni bir mədəniyyətin gəlişi, onun sərhədlərinin gözümlə önündə genişlənməsinin şahidi oluruq. Bu mədəniyyət öz başlanğıcını tərəqqipərvər Avropa mədəniyyətindən götürüb Rusiyadan keçərək Orta Asiyaya irəliləyən maarifçilik mədəniyyəti – cədidizm idi. Əsərin müəllifi də həmin hərəkəta qoşularaq az müddət ərzində onun tanınmış nümayəndəsi oldu. Artıq bu vaxtdan etibarən yeni üsullu məktəblərin açılışı, rus və Avropa dillərində kitabların tərcümə edilərək yayılması, milli azadlıq düşüncəsinin yayılması, yeni qəzet və jurnalların nəşri bütövlükdə bu mədəniyyətin gəlişini təsdiqləyirdi. Onun “mədəni” hücumu yerlərdə maraq və rəğbətlə qarşılınır və qəbul edilirdi. İki sivilizasiyanın qarşılaşmasında yeninin qələbəsinin labüdlüyü heç kimdə şübhə doğurmurdu:

Əsərin ikinci – “Abay yolu” hissəsində romantik xəyallarla yaşayıb-yaradan, gözəl şeirlər yazıb nəğmələr bəstələyən Abayın əvəzinə, artıq yetkinləşmiş, xalqının qayğısına qalan, onun ağırlı, məşəqqətli həyatının əzablarına yanan, köməyini əsirgəməyən bir ictimai xadim kimi görürük.

“İkinci” Abayın roman müstəvisinə gətirilməsi yazıçının mütərəqqi ideyalarını gerçəkləşdirmək arzısı ilə bağlı idi. Uzun illər ərzində tayfa-qəbilə çəkişmələrindən cana doymuş Abay, artıq 28-30 yaşlarında atası Kunanbay və tayfasının digər ağsaqqalları ilə hər cür əlaqələrinə son qoyur. O, yaxşı başa düşür ki, yüz illər boyu davam edən bu qanlı çəkişmələr qazax xalqının faciəsidir və onu məhvə aparır. Abay çıxış yolunu xalqının maariflənməsində, qabaqcıl Avropa və rus mədəniyyətinə qovuşmasında görürdü.

Semipalatinskədə olarkən o, təsadüfən XIX əsrin 70-80-ci illərində Rusiyada inqilabi hərəkətdə iştirak edən, bu ölkənin maarifçi-demokratlarından olan E.N.Mixaylov kimi tanınmış şəxsiyyətlə tanış olur.

E.N.Mixaylov Çernışevski, Dobrolyubov kimi inqilabçı-demokratların qabaqcıl ideyalarını dərinlən mənimsəmiş, bir sıra siyasi tədbirlərdə, inqilabi hərəkətdə iştirak etdiyi üçün sürgün edilmişdi. Onunla görüşlərindən sonra Abayın həyatında dönüş başlayır, o, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, Saltıkov-Şedrin, L.Tolstoy, Belinski və başqalarının əsərlərini oxuyur. Rus dilini böyük həvəslə öyrənməyə başlayır. O, yaxşı başa düşür ki, qazax xalqının nicat yolu maarifdə, Avropa və rus mədəniyyətini mənimsəməkdədir. Abay böyük həvəslə Krılov, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontovdan tərcümələr edir. A.S.Puşkinin “Yevgeni Onegin” mənzum romanından Yevgeni və Oneginin məktublarını, onların bu məktublarda əks olunan ürək çırpıntılarını orijinalından heç də geri qalmayan tərcümələrini edir, onları bəstələyir; az keçmir ki, bu mahnılar qazax akınlarının ifasında dillər əzbəri olur, mahnılar qanadlanıb Böyük Çölü başdan-başa gəzir. Abay özünün şeirləri, bəstələri ilə böyük şöhrət qazanır. O həm də müdrik bir insan, mütəfəkkir kimi tanınır. Hamı ondan məsləhət və kömək alır. Abaya üz tutub kömək istəyənlər Qazaxıstanın bütün vilayətlərindən, o cümlədən Karkaralı, Pavlodar, Ustkamenoqorsk, Zaysan, Lepsinski nahiyyələrindən onun yanına gəlir, ondan məsləhət alır, məhkəmələrdəki mübahisəli məsələlərinin obyektiv həllinə nail olurlar. Bilavasitə Abayın təşəbbüsü ilə xalq yığıncaqları, qurultaylar çağırılır, ölkənin taleyüklü problemləri müzakirəyə qoyulur və həll edilir. Nahiyyə rəislərinin rüşvətlə kreslodə əyləşdirilməsi, xalqın soyulub talanması, aşağı təbəqədən olan insanların yerli-yersiz ağır cərimələrə cəlb olunması bilavasitə Abayın iştirakı ilə müzakirə olunur və qərarlar çıxarılırdı. Rus və Qərb klassiklərinin əsərlərini oxuyan Abay onların bütün Qazaxıstanda şifahi yolla yayılmasına nail olur. Bir sıra gənc, istedadlı şair və yazarlar onun ətrafına toplaşır. Sibirə sürgün edilən azad fikirli insanlar aylarla onun aulunda yaşayırdı, bütün bunlar isə çar hakimiyyətinin yerlərdəki məmurlarını narahat etməyə bilməzdi.

Abayın ictimai həyatı rus azadlıq hərəkətindən, bu hərəkəti çiynlərində aparən azadlıqsevər, mütərəqqi rus ziyalılarının fikir və ideyalarından qaynaqlanırdı. Abay başa düşür ki, işğalçı çar Rusiyası ilə, bu imperiyanın sinəsində yetişən mütərəqqi rus ziyalısı başqa-başqa şeylərdir. Onun aydın, işıqlı proqramı bu ideyalar üzərində köklənmişdi.

Nəticə / Conclusion

Abayın yaradıcılığı bir tərəfdən qədim abidələrdə, daş kitabələrdə yazılmış ümumtürk şeirindən, digər tərəfdən isə klassik Şərq şərinə, xüsusən Azərbaycan və fars-tacik ədəbiyyatından ilhamlanırdı. Üçüncü mənbə isə qabaqcıl rus və Avropa mədəniyyəti idi ki, ona qədər qazax xalqının ümumbəşəri dəyərləri özündə əks etdirən bu xəzinədən xəbəri yox idi.

Abay məhz bunların sayəsində qazax şeir dilini, onun obrazlar sistemini yeni ideyalar və hisslərlə zənginləşdirdi, xalqının çoxəsrlik milli dəyərlərini yeni yüksəkliklərə qaldırdı. Abayın ictimai fəaliyyəti və poetik yaradıcılığı qazax gəncləri arasında xüsusi populyarlıq qazanmışdı. Çoxsaylı xalq mərasimlərində, toylarda onun mahnıları repertuarda olur, gənclər sevgi hisslərini onun şeir misraları vasitəsilə dilə gətirirdilər. Ərə gedən qızlar onun şeirlərinin üzünü çıxartdırıb cəhizlərinin üstünə qoyub hər evinə aparırdılar. Yerlərdəki çar məmurları onun nüfuzundan səksəkəyə düşüb ona böhtan atdırır, üzünə adamlar durdurur, onu gözdən salmaq istəsələr də, onun xalq içindəki nüfuzu günü-gündən artırdı. Onun arxasında doğma xalq dayanırdı, o bununla iftixar edirdi, bu ümidlə də gələcək mübarizəsinə başlayacaqdı: “Abay təpə başından uzaq, qaralan üfüqlərə diqqətlə baxırdı, sanki arzu etdiyi bir səfərə çıxmış öz gəmisini xəyalən müşayiət edirdi... O, ömründə ilk dəfə olaraq, iftixar hissi duyurdu. İftixar etməyə isə onun haqqı vardı”.

... “Bu gün səhər yaylaqdan Abayın yanına çoxlu gənc akın gəlmişdi. Onlar deyirdilər:

–Bizim Çöllərdə yaxşı bir adam zahir olmuşdur. Onun adı Abaydır... O, müdrik bir adamdır, xalqın havadarı, bədbəxtlərin dostu, təcavüzkarların düşmənidir. O, Tobıktıda anadan olmuşdur, lakin tək-cə tobıktılılar üçün deyil, bütün xalqın oğludur. Onun sözlərinə qulaq asa, onun nəsihətlərini yadda saxlaya”.

Bu sözlər tək-tək insanların, insan qruplarının rəyi deyil, bütövlükdə qazax xalqının öz müdrik oğluna verdiyi qiymətin ifadəsi idi.

Bununla da ədib Abayı qüdrətli sənətkar, nüfuzlu ictimai xadimi kimi Əski Çöl mədəniyyəti müstəvisində dünya sivilizasiyası tarixinə qovuşdura bildi.

Ədəbiyyat / References

1. Abay Kunanbayev. Abay, B.: Mütərcim 2017.
2. M.Əliyev. Böyük Çölün Böyük oğlu Muxtar Auezov. “Kredo” qəzeti B., 11 aprel 2019.
3. T.Teymurov. M.Auezovun “Abay” pomanında sənətkarlıq məsələləri. “Nur-Sultan”, 2020.
4. M.Auezov. Abay, B.: Azərnəşr, 1954.
5. M.Ауезов. Абай Кунанбайев. <http://abai.kaznu.kz/rus/?p=30>
6. З.Кедрина. Из живого источника. Очерки казахской советской литературы. М.: Сов.Писатель, 1960.

Историко-художественный образ Абая в романе “Абай”

Мамед Алиев

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: turk_xalqlari_edebiyati@mail.ru

Резюме. М.Ауэзов в романе «Абай» на основе историко-реалистического метода изобразил историко-художественный образ Абая, становление его как поэта и просветителя на фоне культуры Великой Степи. Если в первой части романа повествуется о юных годах Абая, его поэтических, любовных приключениях, во второй части он предстаёт умудрённым обществен-

ным деятелем, стремящимся, опираясь на идеи мыслящих представителей русской демократической интеллигенции, привести свой народ к просвещению, в число передовых народов.

Ключевые слова: казахский народ, историко-реалистический метод, самобытная культура, национально-этническое сознание, акын, просветительство, революционно-демократические идеи, общественный деятель

Abay – ədəbiyyatın dan ulduzu

Pənah Xəlilov

Filologiya elmləri doktoru

Hər xalqın ədəbiyyatında elə böyük şəxsiyyətlər olur ki, onların yaradıcılığı ədəbi inkişaf tarixində xüsusi mərhələ təşkil edir. Belə şəxsiyyətlər yeni məktəb yaradır və bütöv bir nəslin yoluna işıq saçırlar. Abay Kunanbayev də qazax ədəbiyyatında parlayan belə qüdrətli sənətkardır. XIX əsrin ikinci yarısında qazax yazılı ədəbiyyatının başlıca nailiyyətləri onun adıyla bağlıdır. Abay poeziyaya təzə janrlar, demokratik ideyalar gətirmişdir. Qazax şeirini müasir həyat problemləri ilə üzvi şəkildə bağlayan, şeir dilini zənginləşdirən, tənqidi realizmin inkişafına təkan verən Abay olmuşdur. Klassik qazax ədəbiyyatı onun sayəsində dərin ictimai-siyasi və fəlsəfi məzmun kəsb etmişdir. Bu yüksəliş üçün, əlbəttə, Abay bir zəminəyə əsaslanmışdır. Abaydan əvvəl Çokan Vəlixanov (1883-1865) kimi bir maarifçi yaşamışdır. O, bəzi ictimai islahat aparılması fikrini irəli sürmüş və zəhmətkeşlərə humanist münasibət, qayğı göstərilməsini tələb etmişdir. Əsərlərini rus dilində yazan Ç.Vəlixanov “Rus ədəbi və elmi ictimaiyyəti ilə hərtərəfli və daimi əlaqədar” [1, s.243] olan ilk qazax maarifçisi kimi də şöhrətlənmişdi. İbray Altınсарin (1841–1889) öz sələfindən xeyli fərqləndi. Qismən rusca yazan bu ilk qazax pedaqoqu əsərlərinin əksəriyyətini doğma dildə yaratdı. Nədanlığı və tufeyliliyi tənqid, maarifi və zəhməti təbliğ edən, qoçaq, işgüzar, çətin anlarda səbr və təmkinli olan, yoxsul uşaqların surətini yaradan bu maarifçinin ədəbi irsi çox əhəmiyyətli bir hadisə idi. Fəqət İ.Altınсарin təlim-tərbiyə məqsədi ilə şeir və hekayələr yazır, müntəxəbat tərtib edir və pedaqoji fəaliyyət dairəsindən çox da kənara çıxmırdı. Belə məhdud cəhətlərinə baxmayaraq, Abay Kunanbayev özünün sələfi və müasiri olan maarifçilərə əsaslanmaya bilməzdi.

Abayın arxalandığı digər ədəbi mənbə qazax folkloru və akın poeziyası idi. Əlbəttə, o, xan və feodal məddahı olan akınlarla, kütlənin azadlıq duyğularını tərənnüm edən akınları bir-birindən ayırırdı. O, Şal Kulekə oğlunu, İsatay Taymanovun rəhbərlik etdiyi kəndli hərəkatının iştirakçısı və bu hərəkatın nəğməkarı Məhəmbət Ötemis oğlunu tanıyır və sevirdi. Abay ölkənin birinci akını səviyyəsinə yüksələn Suyunbay Aron oğlunun nəğmələrini eşitmişdi. Suyunbay öz dombrasını daha istedadlı sənətkara – şagirdi Cəmbul Cabayevə etibar etmişdi. Cəmbul isə Abayın yaşıdı idi. Abay bütün bu görkəmli akınların irsində gördüyü mütərəqqi motivlərdən qidalanmış, fəqət öz sələfləri və müasirlərindən heç kəsin qalxa bilmədiyi bir zirvəyə yüksəlmişdir. O, Parnasa, öz sözü ilə desək, “ilan tək sürünə-sürünə yox, qanad çalıb havalandıran qartal tək” qonmuşdu. Abay qazax ədəbiyyatı üfqlərində dan ulduzu kimi parlarmışdı. Əgər müasirləri də güclü şəfəq saçaraq bir-birini işıqlandıran kəhkəşan təşkil etsəydilər, o vaxt gecenin zülmət pərdəsini yırtmaq, qorxunc qara buludları parçalamaq Abay üçün xeyli asan olardı. Qarşıya çıxan çətinliyin öhdəsindən gəlmək üçün Abay özünü küllərdən başqa özgülərdən də güc-qüvvət almağı bacarırdı. O, Şərq və Qərbdə, öz vətəninə yaxın, yaxud, çox-çox uzaqlarda doğan səyyarələrin nurunu bir ahənə kimi çəkib Qazaxıstan torpağını ağıl və hikmət işığına qərq etmək istəyirdi. Bu işdə onun səyinə həddi-hüdudu yox idi. Gəncliyindən başlamış qələm əlindən düşənə qədər Abay Şərq və Qərb mədəniyyəti xəzinəsinin qapısına açar salmaqdan yorulmamışdı. Sanki Abayın qəlbinə girib onun könül aləmində sirli nöqtə qoymayan ağsaqqal bir ədibin dili ilə desək: “Yaxın Şərq poeziyasına, onun bütün keçmiş və müasir mədəniyyətinə Abayın xüsusi münasibəti vardı. Şərqin təsiri onun hələ gəncliyində özünü göstərirdi. O, bütün ərəb-fars qəhrəmanlıq eposunu və Şərqin böyük klassiklərini: Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz, Nəvai və Fizulini orijinalından, (qismən də cığatay deyilən dilə tərcüməsindən) bilirdi. Həmin vaxtlar o, “əruz” vəznini, klassiklərdən mənimsədiyi ərəb-fars sözlərini ilk dəfə qazax şeirinə gətirərək, eyni zamanda, oxuduğu şairləri təqlid edirdi. Sonralar incəsənətin daha həyatı və möhkəm dayaqlarını xalq yaradıcılığında tapan Abay, Şərq ədəbiyyatından da xalq yaradıcılığı nümunələrini – “Min bir gecə”, fars və türk xalq nağıl və eposlarını seçdi. Məzmununu nağıl etdiyi poemalar: “Şahnamə”, “Leyli və Məcnun”, “Koroğlu” onun sayəsində qazax ellərində yayılmışdı. Yaxın Şərq mədəniyyəti tarixini öyrənən Abay, Təbəri, Rəbguzi, Rəşidəddin, Babur, Əbülqazi Bahadurxan və başqalarının

tarixə dair əsərlərini, həmçinin məntiqin, Şərq üləmalarının şərqində islam hüququnun əsaslarını bilirdi. Yaxın Şərqin yalnız qədim tarixi deyil, müasir mədəniyyətinin vəziyyəti də Abaya çox yaxşı məlum idi. O, ilk tatar maarifçilərinin də əsərləri ilə tanış idi” [2, s. 26-27]. Bu sözlərin müəllifi Muxtar Auezov göstərir ki, Abay, “antik ədəbiyyatla kifayət qədər tanış idi” [2, s. 27]. Onun əsərlərində Sokrat, Aristotel, Ksenofont kimi antik filosof və tarixçilərin adına rast gəlirik. Abay Qərb fəlsəfəsi ilə müntəzəm məşğul olmuş, O, Spenser, Spinoza və Darvinin görüşləri ilə tanış imiş. Bayron və Götenin rus dilinə tərcümə edilmiş əsərlərini oxuyub onların bəzisini öz dilinə tərcümə etmişdir. “Üç müşketyor”, “Navarrlı Henrix”, “Axsaq şeytan” romanları, Böyük Pyotr haqqında rus xalq əfsanələrini Abay şifahi yolla geniş yaymışdır. Abayın rus ədəbiyyatına münasibəti daha hərarətli, ondan istifadə üsulları daha rəngarəng, aldığı fayda daha böyükdür. Puşkin, Lermontov, Krılov, Saltıkov-Şedrin, Lev Tolstoy, Belinski, Çernışevski, Pisarev və digər xadimlərin əsərlərini dərin maraqla oxuyan Abay Puşkin və Lermontovdan sərbəst tərcümələr etmişdir. Ona doğru uzanan bu xeyirxah əlləri sıxdıqca, Abay özünü güclü-qüdrətli hiss edirdi. Fəqət vətənin özündə Abayla bir səviyyədə duran, onunla birlikdə acgöz, cahil və intiqamçı bayların, hiyləgər və kinli məmurların, fitnəkar ruhanilərin ağır zərbələrinə eyni mətanətlə sinə gərən qazax şairi, demək olar ki, yox idi. Söz və sənət cəbhəsində Abayın həm sıravı döyüşçü, həm də sərkərdə kimi təkliyi ona baha başa gəlirdi. Tərif və təqdirəlayiq böyük sənətkar eyni zamanda təqibə, təhqirə, sui-qəsdə məruz qalırdı. Bu təzad şairin ən yetkin və məhsuldar dövründə daha kəskin şəkildə təzahür etsə də, onun kökü çox dərin idi. O, Abayın uşaqlıq və gənclik illərindən meydana çıxıb daima şiddətlənmişdi. 1845-ci ildə feodal ailəsində dünyaya gələn Abayı ən xoşbəxt adam hesab edənlər yəqin ki, az deyildi. Onun atası Kunanbay Tobıktı deyilən böyük və nüfuzlu bir qəbilənin başçısı idi. Ona yüksək rütbə verilmişdi. O, qəbilə ərazisində soltan idi. Nəinki çörək dərdi çəkənlər, naz-nemət içində dolanan varlı uşaqlarının da çoxu Kunanbayın oğluna həsəd aparırdı. Fəqət Abay özünü heç də başqalarının düşündüyü kimi xoşbəxt və rahat hiss etmirdi. Kunanbayın dörd arvadı vardı. Ailədəki dedı-qodu həssas və fəhmli uşağı mütəəssir edirdi. Abay anasının öz günlərindən çəkdiyi iztirabı görür, bu sakit və mülayim qadına acıyırdı. Atasının nəinki ailədə, qəbilədə də sərt və qəddar hərəkətinə şahid olan Abayın kövrək qəlbində narazılıq, pərişanlıq artırdı. O, anası və nənəsi ilə ülfət bağlayıb, onlara mehr salmışdı. Anası onu nəvazişlə “Abay” – deyə çağırırdı. “Abay” sözünün mənası nəzakətli, mehriban deməkdir. Xasiyyət və rəftarına uyğun olan bu ayama uşağa öz rəsmi adından daha xoş gəlirdi. (Onun əsl adı İbrahim idi). Kunanbay oğlu İbrahimi doğma yurddan ayıraraq Semipalatinskdəki mədrəsəyə göndərəndə yəqin ki, bu yeniyetmənin bəxtəvərliyinə həsəd aparırlar olmuşdu. Çünki mədrəsədə təhsil almaq hər kəsə müyəssər olmurdu. İbrahim özü də bu işə sevinməyə bilməzdi. Lakin mədrəsə təlimindəki sxolastika İbrahimi təmin etmədi. O, müdərrişin və atasının iradəsinə qarşı çıxaraq Semipalatinskdəki rus məktəbində məşğələlərə də davam etməyə, rus dili və ədəbiyyatını sonsuz maraqla öyrənməyə başladı. İbrahimdəki nəcib meyllər Semipalatinsk mühitinin təsiri ilə daha mütərəqqi xarakter aldı. Beş ildən sonra Kunanbay oğlunu təhsildən geri qaytarıb öz təcrübəsini ona öyrətmək, İbrahimi qəbilə başçılığına hazırlamaq niyyətinə düşəndə oğul atanın rəftar və siyasətinə uyuşa bilmirdi. Ənənəvi hörmət və nəzakət qaydalarına boyun əyən İbrahim istər-istəməz atasının iradəsinə tabe olur, onun fəaliyyətində iştirak edirdi, lakin bu itaətin bütün məhrumiyyətini də duyurdu. Yuxarı təbəqəyə mənsub olanların şairlik və akınlığı özünə peşə seçməsi nanəciblik, alçaqlıq sayılırdı. Bu pis nəzərdən çəkinən İbrahim şeirlərini açıq-aşkar meydana çıxara bilmirdi, onları dostlarının adı ilə yayırdı. Akın repertuarında mühüm yer tutan Abay nəğmələri Qazaxıstanda yayılsa da, onların əsl müəllifini bilən yox idi. Ata üzünə ağ olmağın qəbilə nəzərində günah sayıldığını görən İbrahim bu məcburi itaətin böyük faciəsini də yaşamışdı. Düşmən qəbilə ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq üçün İbrahim sevmədiyi bir qızla evlənməli olmuş və bu səhvin ağrısını bütün ömrü boyu çəkmişdi. Nəhayət, ata-oğul arasındakı ziddiyyət dözülməz həddə çatmış və iyirmi səkkiz yaşlı İbrahim atasından ayrılıb, özünə təzə yurd salmışdı. Onun yurdu Tobıktı qəbiləsində bir mədəniyyət ocağına, şeir-sənət mərkəzinə, haqq-ədalət məkanına, zülm əlindən qaçanların sığınacağına çevrilmişdi. İbrahim qabaqcıl rus ictimai xadimləri, bəzi rus inqilabçı demokratları ilə dostluq əlaqəsi yaradaraq onlarla tez-tez görüşürdü. Bu görüşlərin qarşılıqlı elmi-nəzəri faydası çox böyük idi. Gündən-günə şöhrət və nüfuzu artan İbrahim bir ictimai xadim kimi

məşhur olmuşdu. O, artıq hiss edirdi ki, özünün ilhamını boğmağa, bir şair kimi öz adını gizlətməyə ehtiyac yoxdur. Bunu gizli saxlamaq bəlkə də qəbahətdir. O, 1886-cı ildə yaratdığı “Yay” adlı əsərinə öz imzasını qoydu. İbrahim anasının ona verdiyi ayamanı təxəllüs seçdi: Abay! Abayın ictimai xadim, şair və maarifçi kimi şöhrətlənməsi ona rahatlıq, dinclik gətirmədi. Onun əleyhdarları çoxaldı, hətta bəzi doğma adamları da ona düşmən kəsildilər. Üz-üzə gəlmiş mürtəceləri rüsvay edən Abay onları bədii əsərləri vasitəsi ilə daha amansızcasına qamçılayırdı. Onun satirik qırmancı öz zərbəsini artırıqca mürtəce dairələrin düşmənçiliyi də dərinləşdi və bu düşmənçilik Abaya qarşı sui-qəsdə nəticələndi. Abaya əl qaldıranlar içərisində onun qardaşı da iştirak edirdi. Bu qəsd baş tutmadıqda siyasətə çar məmurları başqa vasitəyə əl atdılar – onun inqilabçı rus dostlarını Abaydan uzaqlaşdırdılar və böyük şairi təkləməyə çalışdılar. Abay nə qədər mətin dayansa belə, ağır mənəvi iztirablardan şikayət etməyə bilmirdi. Gümrah və nikbin şairin qəlbini qəm, kədər bürüyürdü. Ailə və məişətdə baş verən müsibətlər də tarım çəkilən şair əsəblərinə daha ağır zərbələr vururdu. O, əvvəlcə böyük oğlunu, sonra orijinal və zərif qələmlə şair olan kiçik oğlunu itirmişdi. Fiziki və mənəvi cəhətdən sarsılan şair bu şəxsi faciədən sonra qəddini düzəldə bilməyib 1904-cü ildə kiçik oğlunun ölümündən qırx gün sonra vəfat etmişdir.

Abay Kunanbayevin yaradıcılığı XIX əsrin ikinci yarısında hələ də qəbilə-tayfa quruluşu sistemini davam etdirən qazax həyatının güzgüsüdür. Burada milli həyatın özünəməxsus koloriti rəngarəng boyalarla təcəssüm edir. İlin dörd fəslində Qazaxıstan təbiətinin inikasından başlamış, köçərilərin məişətinə, təsərrüfatına, məşğələ və adətlərinə, etnoqrafiyasına, feodal təbəqələrin əxlaq və xarakterinə xas olan xüsusiyyətləri aydın görmək mümkündür. Nəsil və tayfa yaşayışı qaydalarının çürük ənənələrinə, feodal patriaxal düşüncə tərzinin bütün kobudluğu və məhdudluğuna qarşı demokratiya və maarifçilik cəbhəsindən gedən ictimai-siyasi, etik və estetik, ədəbi-bədii mübarizə də Abayın poeziyasında və nəsrində öz əksini tapmışdır. Nəhayət, burada ölkəsinin və xalqının vurğunu olan, onu mədəni həyata səsləyən, kütlənin rahatlığı və azadlığı naminə mübarizə meydanına atılan bir cəmiyyət xadiminin, bir mütəfəkkir-şairin həyat yolunu görürük. O, birinə öyüd nəsihət verib, digərinin bəd əməllərinə gülür, bəzən öz nailiyyətindən fərlənlənib xoş gələcəyə ümidlə baxır, bəzən səylərinin nəticəsiz qaldığını görərək pərişan olur, qəmlər yeyir. Şair və zaman, şair və cəmiyyət, şair və ailə Abayın ictimai-siyasi və əxlaqi görüşlərində xüsusi problemdir ki, qazax ədəbiyyatında bu barədə bəhs edənlər olmuşdur. Lakin həmin problemləri Abay yaradıcılığında gördüyümüz yüksək səviyyədə, o aydınlıq və ardıcılıqla həll etmək Abay müasirlərinin heç birinə müyəssər olmamışdır. Böyük mütəfəkkir, qazax həyatının iki mühüm qüsurlarını daha aşkar göstərir və onları qabarıq şəkildə fərqləndirirdi.

Bunların biri feodal pərakəndəliyi – qəbilələr arasındakı ziddiyyətdir. Şairin fikrincə, müsibətlərin çoxu buradan törəyir. Hər qəbilə öz mənafeyini güdür, özgələrin ərazisi hesabına özünün biçənəyini və öyrüş yerlərini artırmağa, xırda tayfaları özünün nüfuz dairəsinə salmağa çalışır. Bu məqsədlə tayfalar arasında çaxnaşma salır, tayfa başçılarını aldadır. Məqsədinə çatma bilmədikdə rütbə sahiblərinə, çar məmurlarına müraciət edir, rüşvət verir, çuğulluq edir, qonşularına böhtan atır, onları çara xəyanətdə təqsirləndirir. “Parçala və hökm sür” siyasəti yürüdən yüksək rütbəli məmurlar, ədliyyə orqanlarında oturub öz cibini güdən hakimlər feodal pərakəndəliyindən, qəbilə və tayfa başçılarından bu düşmənçiliyindən razı qalırdılar. Abay 1890-cı ildə yazdığı bir şeirində deyirdi: “Səmimi qəlbli insanların məskəni olan bir ölkədə bay vəhşiləşir, ölkə yoxsullaşır. Buranın hakimi nifrətamiz bir yalançıdır ki, doğma xalq onun əli ilə soyulur. Bilmək olmur ki, həqiqət haradadır, yalan hansıdır. Hər şey baş-ayaqdır. Hakim özümüzünkü olsa da, nəfəs çəkməyə imkan vermir. Rəisdən mükafat almaq üçün o, qudurmuş it kimi özümüzünkülərin boğazından yapışmağa hazırır”. Bu fikri daha başqa əsərlərində də inkişaf etdirən müəllif qəbilə ağsaqqalları məclisini tənqid edərək 1894-cü ildə yazırdı ki, “ağsaqqallar məclisə yığılanda səmimiyyətdən danışrlar, fəqət bir-birindən ayrılan kimi qonşu qonşunu satır. Xalqın aldadıldığı hamıya bəllidir. Bay aldığı geri qaytarmaz, qaytarsa da qoyun əvəzinə çəpiş verər... Hakim varlı ilə çəkişməz, çünki ona ədalət, haqq yox, dolanmaq lazımdır. Xalqımızı soymuşlar, onun əl-qolunu elə bağlamışlar ki, yazıq öz ayağı altında torpağı da hiss etmir”. 1896-cı ilə aid olan bir şeirində Abay bu tufeyliləri “çirkəbə batmış donuz” adlandırır. O, çar məmurlarına yalmanan bayları nəzərdə tutub deyirdi: “Sümük üçün əclafılara

sülənirlər". "Çirkaba batmış donuz"ların xudpəsənd aləmini açanda Abayın boyaları xeyli tündləşir. O, "donuzlar" barədə mühakiməyə, atmaca və satirik kinayəyə ara verib surətin özünü danışdırır, onun öz etirafını, kimə şırmanıb, kimləri qorxutmaq istədiyini qələmə alır. Məsələn, nahiyyə hakiminin etirafı belədir: "Dəvələrimin belində hörgüc, atlarımda yalman da qalmadı. Bütün sərvətimi rüşvətə verib, nəhayət, nəhayət, nahiyyə hakimi oldum. Amma deyilənə görə guya nahiyyəni idarə edə bilmirəm: "Syezd yaxınlaşır" sözünü eşidəndə elə bil ürəyim üzüldü düşür. Amma üzə vurmuram, yarımcan olsam da, özümü gülümsər göstərirəm. "Qəza naçanniki gəlir, ona çoxlu araba hazırlayın", – deyən carçının səsini eşidən kimi yenə ürəyim sıxılır. Bütün starşinaları və həkimləri toplayıb hazırlıq görməyi tapşırıram". Bu cür alçaq, yaltaq və qorxaq adamların hakimiyyət başına keçdiyini görən Abayda dərin təəssüf və qəzəb oyanırdı.

Sözündə, işində yarasız axmaq, Vəhşi iştahalı, ağıldan uzaq – Belə qəhrəmanı bizim günlərin Başçılıq eləyir sənə, ey qazax!

"Xalq öz taleyini öz əlinə almasa, mən onun düzləcəyinə inanmıram" – deyən şair elə düşünürdü ki, seçkilərdə kütlə fəal iştirak edib vətənpərvər, ağıllı, rus dilini yaxşı bilən mədəni adamları seçərsə, belə adamlar ədalətli olarlar, məmurlardan qorxub yaltaqlanmazlar. Onlar ölkəni feodal dağıntılığından xilas edib birləşdirirlər. Birlik sözünü isə Abay təkcə var-dövlətin ümumiliyində yox, "fikir-əqidə ümumiliyində, səy və məqsəd ümumiliyində" görürdü. Abayın xüsusi diqqət yetirdiyi ikinci mühüm bəla zəhmətkeşlərlə tüfeylilər arasındakı ziddiyyətdir. "Zəhmət çəkmədən sərvət axtarmaq ayıbdır!" şüarını irəli sürən müəllif hər kəsin faydalı ictimai işlə məşğul olmasını, maddi və mənəvi nemətlər istehsal etməsini məsləhət görürdü. Oğurluğun, tənbelliyin, düşkünlüyün Abay yaradıcılığında tənqidi və inkarı buradan irəli gəlirdi. Quldurluq və çapqınçılığa hünər və igidlik kimi bəraət qazandıranlar da bu baxımdan tənqid olunurdu. Abay məsləhət görürdü ki, qazaxlar qonşu millətlərin təsərrüfat və mədəni nailiyyətini mənimsəsinlər: oturaq həyata keçib əkinçiliklə məşğul olsunlar, ticarət vərdisi qazansınlar, başqa ölkələrə gedib-gəlsinlər, müxtəlif sənət öyrənsinlər, emalatxanalar açsınlar. Ancaq mal-qaranı çoxaltmaq, onu satıb lazım olan şeylər almaq ümidi qazaxları təsərrüfatın yalnız bir sahəsinə bağlayıb məhdudlaşdırır. Köçəri həyat şəhər salmağa, daşdan evlər tikməyə, sənayeni inkişaf etdirməyə, mədəni mərkəzlərin əmələ gəlməsinə imkan vermədiyi üçün Abay xalqı bu sahədə də səy göstərməyə çağırırdı. Bununla belə Abay mal-qaranı çoxaltmağın hər şeyə üstün gələn bir ehtirasa çevrildiyini, həmin ehtirasın digər vacib həyatı problemlərə üstün gəldiyini görür və bir vətəndaş kimi bundan qəzəblənirdi. Qəzəb satirik gülüş doğururdu: "Onların dini, imanı da mal-qaradır, vicdanları da mal-qara!". Milli birlik, mənafə ümumiliyi haqqında mülahizələrində bir maarifçi kimi çıxış edən Abay, əmək probleminə də maarifçi gözü ilə baxırdı. O, cəhalətə, nadanlığa, feodal-patriarxal adətlərə, tüfeyliliyə, ictimai münasibətlərdəki bütün mürtəce və məhdud cəhətlərə qarşı mübarizədə maarifi ən kəsərli silah sayır, ağılın, idrakın gücünə inanır və belə hesab edirdi ki, insan dünyanın sirlərini, cəmiyyətin inkişaf yollarını öyrənə bilər. Bunun üçün dünyəvi elmləri, bəşər mədəniyyətini öyrənmək lazımdır. "Hiylə ilə yaşamaq, yaxud ağlayıb yalvarmaq – yaşamaq deyil, gün keçirməkdir. Əgər ləyaqətli yaşamaq istəyirsənsə, o vaxt həyatda gözüaçıq ol, öz qüvvənə arxalan, zəhməti sev!" şüarı maarifin tərbiyə və təşkiləddici qüvvəsinə inamdan irəli gəlirdi. Bir maarifçi kimi Abay ən çox rus mədəniyyətinə bağlı idi, oradan nümunə götürür və onu təbliğ edirdi. O özünün poeziyasında, fəlsəfi məzmun daşıyan "Qəkliyyə"sində (nəsihətlərində) rus mədəniyyəti və rus dilinin öyrənilməsini, rus xalqı ilə əlaqələrin möhkəmlənməsini günün ən vacib məsələsi kimi qaldırırdı. "Qəkliyyə"lərinin birində deyir: "Elm, bilik, incəsənət ruslardadır. Qüsurlardan yaxa qurtarmaq və xeyrə çatmaq üçün rus mədəniyyətini bilmək lazımdır. Ruslar həyata açıq gözlə baxırlar. Əgər onların dilini bilsən, sən də gözlərin açıqlar, sən də həyatı dərk edərsən.

Rus mədəniyyəti və incəsənətini öyrən. Bu, yaşamaq üçün bir açardır. Əgər sən həmin açarı ələ keçirənsən həyatın yüngülləşər". Abay, rus dilinə münasibətdə qazaxlar içərisində iki meyil olduğunu görürdü. O, görürdü ki, bəzi ata-analar öz uşaqlarına rus dilini ona görə öyrədirlər ki, bu dil vasitəsi ilə onlar mədəniyyət xəzinəsinə daxil ola bilsinlər. Abay belə təşəbbüsü alqışlayır, bu məqsədi izləyən gəncliyin gələcəyinə böyük ümid bəsləyirdi. Bəzi feodallar isə öz uşaqlarını ona görə rus məktəbinə qoyurdular ki, bu dili yarı-yarımçıq öyrənib özlərinə rütbə qazansınlar. Abayın nəsihəti bu

idi: “Ruslardan yaxşılıq etməyi, yaşayış üçün vəsaiti öz namuslu əməyinlə necə əldə etməyi, necə işləməyi öyrən. Əgər sən buna nail olsan, onu öz xalqına da öyrədersən və xalqı zülmədən qoruyarsan”. İctimai-siyasi və fəlsəfi əsərlər müəllifi olan Abayın ədəbi irsində Şərq və Qərb klassiklərini xatırladan motivlər, hikmətli sözlər, fikirlər az deyildir. İnsan ləyaqətini onun mənəvi-zehni inkişafında görən filosof kimi, Abayla Nizami Gəncəvini bağlayan tellər vardır. “Ləyaqətli adamlara kömək əli uzat. Başı boş adama yardım etsən, sən özünə ziyan vurarsan” – deyən bir didaktik şair kimi o, Sədiyə yaxındır. Mühitin eybəcərliyini, əl-ələ vermiş baylar, məmurlar aləminin hərc-mərcliyini atəşə tutan bir satirik kimi onun əsərləri Qasım bəy Zakirin satiralarını da xatırladır: “Oğruların öhdəsindən gəlmək çətin deyil. Fəqət ara qarışdırırlar və oğrularla müttəfiq olan bayların öhdəsindən kim gəlsin?” Abayın bu bədii sualı Qasım bəy Zakirin:

Qardaş malı kimi ortadan bölər, Murovlar olublar oğruya ortağ–misraları ilə həmahəng səslənir. Qaçaq-quldurluğu hünər, işləməyi ar hesab edən quru bəylərin lovğalığını, “namus” və “qoçaqlıq” anlayışını lağa qoyan M.F.Axundov Heydər bəyin təmsalında özlərinin əvvəlki iqtisadi siyasi mövqeyini itirən XIX əsr Azərbaycan zadəganlarının tipik surətini yaratmışdır: “Mən Banazor ermənisi deyiləm ki, gərək gündüz axşamadakı kotan sürəm; ya lənbəranlıyam ki, qurd bəsliyəm və ya ləkəm ki, kəndlərdə çərçilik edəm! Ərz elədim ki, naçannik, heç vaxt Cavanşirdən kotançı və gumçu görünməyib! Mənim atam Qurban bəy onu etməyib, mən ki, onun oğlu Heydər bəyəm, mən də etməyəcəyəm!” – deyər qürrələnən Heydər bəy öz əməyi ilə dolanan zəhmətkeşlərə gülə də, tamaşaçı da onun çürük mühakiməsinə, boş və mənasız qururuna gülür. Heydər bəy vəziyyətində və onun qanacağı səviyyəsində olan qazax baylarının satirik tipini Abay geniş epik əsər, yaxud komediya boyaları ilə yox, aforizmləri ilə yaradırdı. Onun silsilə təşkil edən bədii suallarından biri belədir: “Budur, kasıblamış bir bay oğlu. O, işləməyə utanır, oğurluğa getməyə ar etmir. Görəsən bu nədəndir?” Bəlkə də bəzi oxşar fikir və motivlərdə ədəbi təsir tapmaq olar. Lakin bunlar Abay poeziyasının tam orijinallığına, onun dərin ictimai-fəlsəfi məzmununa, yüksək estetik dəyərinə, şeirin milli koloritinə, şairin canlı, həyatı müşahidəsindən gələn nəcib və yüksək qənaətə, Abay yaradıcılığının müasirliyinə xələl gətirmir. Əksinə, oxşar motivlər klassiklərin toxunduğu mövzuları Abayın necə müasirləşdirdiyini, müasir fikri ifadə etmək üçün həmin mövzulardan necə orijinal qidalandığını, eyni həyat probleminə münasibətdə tanıdığı və tanımadığı mütərəqqi müasirləri ilə onun bir mövqedə dayandığını göstərir. Deyilənə görə, Abayın əsərləri elə mənəvi sərvət olub ki, qazax qızları onu ən qiymətli cəhiz kimi ər evinə aparıblar. O vaxt əlyazmaları nadir tapılan nemət idi, buna görə də bəla idi. Yəqin ki, bahalıqına görə yox, məzmun, mündərəcə dəyərinə görə çox qiymətli olduğu üçün həmin əlyazmaları ən ləyaqətli cəhiz hesab edilmişdir. Bu gün Abayın ədəbi irsi min nüsxələrlə çap olunur, həm də yalnız orijinalında yox, başqa dillərə tərcüməsi ilə. Çap nüsxələrin qiyməti də indi çox ucuzdur. Qiymətdə ucuzlaşan, amma məzmun zənginliyini saxlayan həmin ədəbi irsi zəmanəmizin qızları cəhiz kimi ər evinə aparmasalar da, Abay nəsihətlərini, aforizmlərini və hikmətli sözlərini hafizələrində yaşadır, gündəlik həyatında onlardan faydalanırlar. Bu böyük sənətkar Azərbaycan oxucularına çoxdan tanışdır. Anadan olmasının yüz və yüz on illiyi, vəfatının 50 illiyi münasibətilə dövrü mətbuatda şairin həyat-yaradıcılığına dair məqalələr çap olunmuş, əsərlərindən tərcümələr edilmişdir. Görkəmli qazax yazıçısı Muxtar Auezovun öz sələfinə həsr etdiyi məşhur “Abay” romanının Azərbaycan dilinə tərcüməsi 1954-cü ildə Azərnəşr tərəfindən buraxılmışdır. Respublikamızın ali məktəbləri üçün yazılan dərslik və müntəxəbatda da Abaya layiqli yer ayrılmışdır. Abayın anadan olmasının yüz iyirmi beşilliyi yubileyi qarşısında əsərlərinin dilimizə tərcümə edilib Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı tərəfindən buraxılması şairin yaradıcılığı ilə geniş oxucu kütlələrinin daha ətraflı tanış olması üçün imkan yaradacaqdır.

Ədəbiyyat / References

1. Fetisov M.İ. Rusiya və Qazaxıstan ədəbi əlaqələri. Moskva, SSRİ EA Nəşriyyatı. 1956, (rus dilində).
2. Kunanbayev A. Seçilmiş əsərlərinin bir cildliyi. Moskva, Dövlət Bədii Ədəbiyyat Nəşriyyatı, 1954, (rus dilində).

Abay Kunanbayevin poetik taleyi və irsi

Yaşar Qasimbəyli

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: yashargasimov@mail.ru

<http://orcid.org/0000-0001-7442-3987>

Annotasiya. Məqalədə qazax xalqının böyük şairi və mütəfəkkiri Abay Kunanbayevin yaradıcılığından bəhs edilir. Müəllif qazax yazılı ədəbiyyatının banisi Abayın bədii fəaliyyətini maarifçi-realizm müstəvisində nəzərdən keçirir. Onun yaradıcılığında maarifçilik ideyalarına və problemlərinə geniş yer verildiyi üçün tədqiqatçı Abayı bir maarifçi sənətkar kimi dəyərləndirir. Abay poeziyasındakı bir sıra motiv və mövzuların XIX əsr maarifçi türkdilli şairlər yaradıcılığında mövcudluğu və onların müqayisəsi bu elmi qənaəti qüvvətləndirir. Abay da XIX yüzilin məşhur maarifçi şairləri Qasım bəy Zakir, Bababəy Şakir, Seyid Əzim Şirvani, Müqimi, Firqət, Abdulla Tokay və başqaları kimi öz millətinin milli mənəvi və mədəni yükəslilişində, haqq və hüquqları uğrunda mübarizəsində misilsiz rol oynadığı məqalədə xüsusi vurğulanır.

Açar sözlər: Abay, qazax milli ədəbiyyatının banisi, XIX yüzil ədəbiyyatı, maarifçilik hərəkatı, maarifçi-realizm, Qasım bəy Zakir, Müqimi, Abdulla Tokay

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.003>

Məqaləyə istinad: Qasimbəyli Y. (2020). *Abay Kunanbayevin poetik taleyi və irsi*. “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”, № 2, səh. 48-55

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.08.2020; qəbul edilib – 17.08.2020

Poetic fate and heritage of Abai Kunanbayev

Yashar Gasimbeyli

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: yashargasimov@mail.ru

<http://orcid.org/0000-0001-7442-3987>

Abstract. The article tells about the work of the great poet and philosopher of the Kazakh people Abay Kunanbayev. The author considers the poet's artistic activity on an educationally realistic plane. Since in his work a great place is given to the ideas and problems of enlightenment, the researcher considers Abay as an artist-enlightener. The presence in the works of Turkic-speaking poets of the 19th century of a number of motives and themes in the poetry of Abay and their comparison reinforce this scientific conclusion. The article, which separately mentions the invaluable role of the famous educational poets of the 19th century, Gasim Bek Zakir, Bababek Shakir, Seyid Azim Shirvani, Mugimi, Firgat, Abdulla Tokay and others in the national-spiritual and cultural development, the struggle for the rights of his nation.

Keywords: Abay, founder of Kazakh national literature, 19th century literature, enlightenment movement, enlightenment-realism, Gasim Bek Zakir, Mugimi, Abdulla Tokay

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.003>

To cite this article: Gasimbeyli Y. (2020) *Poetic fate and heritage of Abai Kunanbayev*. “Comparative Literature Studies”, Issue II, pp. 48-55

Article history: received – 10.08.2020; accepted – 17.08.2020

Giriş / Introduction

Qazax xalqının böyük şairi, mütəfəkkiri və maarifçisi, qazax yazılı ədəbiyyatının banisi Abay Kunanbayev XIX əsrin 40-cı illərinin ortalarında, 1845-ci ilin 10 avqustunda dünyaya gəlir. Onun poetik bioqrafiyasının və taleyinin özünəməxsusluğunu ilk öncə doğulduğu ailə və mühit, aldığı təlim-tərbiyə və təhsil müəyyənləşdirmişdir. O, Şərqi Qazaxıstanın (əvvəlki Semipalatinsk) Abay tımənindəki Çingizdağ ətəklərində yaşayan Tobikti uruğuna mənsub olub, Qaşqabulaq adlanan ovulda, varlı-dövlətli Qonanbayın ailəsində dünyaya göz açır. “Kunanbayev” soyadı Abayın atasının adından götürülüb, “Qonan bay”, yəni “oturaq bay” mənasını verir. Abayın şəcərəsi, tayfası erkən oturaq həyata keçmiş məşhur qazax uruqlarından sayılır. Abay doğulanda atası Qonanbayın 41 yaşı vardı. Qonanbayın atası Öskənbay da, onun atası İzğırbay da imkanlı şəxslər, var-dövlət sahibi olmuşlar. Qonanbayın ən ulu babası Ölçay bay isə həm böyük sərvət sahibi, həm də qorxmaz və cəsur bir şəxs kimi şöhrətlənib. Abayın tərcümeyi-halını, şəcərəsini və tarixi taleyini müqayisə edərkən, onun bir çox xüsusiyyətlərinə görə, XIX yüzilin zadəgan əsilli məşhur maarifçilərinə bənzədiyini müşahidə etmək çətin deyil. O, qonşu və qardaş ölkələrdəki cəsur və üsyankar maarifçi zamanadaşları kimi özünün ədəbi-ictimai fəaliyyəti və yaradıcılığı ilə sanki, öz şəcərəsinə və ictimai mənsubiyyətinə qarşı ömrüboyu mübarizə aparmışdır. Bu cəhətdən Abayın şəiyyəti və ictimai fəaliyyətini Azərbaycan maarifçiliyinin patriarxı Qasım bəy Zakirin yaradıcılığı və ictimai-siyasi mübarizəsi ilə müqayisə etmək olar.

Əsas hissə / Main Part

Abay yalnız öz şəcərəsinin və ictimai mənsubiyyətinin hüdudlarına deyil, həm də öz adının və təxəllüsünün sərhədlərinə, məzmununa və mənasına sığmamışdır. Bütün həyatı ərzində heç vaxt özünü düşünməmiş, mənsub olduğu mühiti və geniş mənada millətini, onun həyat tərzini və dünyagörüşünü dəyişməyə can atmışdır. Bu yolda özünü və ailəsini dəfələrlə təhlükələrə atmış, saysız-hesabsız sıxıntı və iztirabları yaşamağa məcbur olmuşdur. Abay öz şəcərəsinə, hətta adının ilahi-mistik hüdudlarına sığmayıb, dedik. Belə ki, Abayın əsl adı – İbrahim olub. Amma anası Ulcan xanım onu əzizləyib, oxşayıb, “Abay” çağırırmış. Abay sözünün mənası isə - “özünü qoruyan”, “ehtiyatlı olan”, “özünü sevən” deməkdir. Mühitin və mənsub olduğu cəmiyyətin eybəcərliklərinə, ədalətsizliklərinə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparan qorxmaz Abay, ulu babası Ölçay bay kimi, heç kimdən və heç nədən çəkinmədi, özünü qorumaq haqqında belə düşünmədi. XX yüzil qazax nəsrinin patriarxı, ümumtürk prozasının özünəməxsus və təkrarsız korifeylərindən biri Muxtar Auezovun məşhur “Abay” romanında qazax klassik ədəbiyyatının həyat və mübarizə yolu realist və obyektiv ədəbi-tarixi müstəvidə öz əksini tapıb [2].

Abay ilk təhsilini öz ovullarındakı mollaxanada alır. Sonra isə Semipalatinsk şəhərindəki mədrəsədə təhsilini davam etdirir. O, cəmi 3 il ərzində mədrəsə müəllimlərindən dini və dünyəvi elmlərin, Şərq mədəniyyətinin sirlərini öyrənir. Abay ərəb-fars və qədim türk dilindəki nağıl, əfsanə, rəvayət, hekayə və dastanları, ədəbi-dini qissələri oxuyub mənimsəyir. Şərq söz sənətinin dərinliklərinə baş vurur. Abayın bioqrafları onun Şərq ədəbiyyatının məşhur klassikləri Firdovsi, Nizami Gəncəvi, Sədi Şirazi, Xoca Hafız, Ə.Cami, Ə.Nəvai, M.Füzuli və başqa böyük nümayəndələrinin əsərlərini mütaliə edib, onlara ürəkdən bağlandığını, şairlik sənətinin sirlərinə və incəliklərinə yaxından bələd olduğunu bildirirlər. Abay klassik Şərq şeir sənətini nə qədər dərinləndirib, bilsə də və sevsə də, o xalqının yalnız mənəvi-estetik ehtiyaclarına cavab verən bir sənət yox, həm də onun mədəni-iqtisadi durumunun dəyişməsinə və yüksəlişinə, ictimai-siyasi və hüquqi azadlıqlarının, arzularının gerçəkləşməsinə yardım edən, döyüşkən və üsyankar bir şəiyyət yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Bu nöqtəyi-nəzərdən XIX yüzilin 70-80-ci illərində Abayın Qazaxıstan cəmiyyətində şahidi olduğu və müşahidə etdiyi kəskin ictimai-siyasi müəmma və problemlər həmin əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan cəmiyyətində də son dərəcə qabarıq və aktual idi. Akademik İsa Həbibbəyli “Maarifçilik və realizm” adlanan fundamental tədqiqatında XIX əsr ədəbiyyatında yeniləşmənin əsas parametrləri və istiqamətləri barəsində aşağıdakıları qeyd edir: “Azərbaycan

maarifçi realizmi ədəbiyyatda və cəmiyyətdə satiranın ön mövqeyə çıxması ilə səciyyələnir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan klassik poeziyasında satirik məqamlar olsa da, satira romantik ədəbiyyatın tərkibində ünsür kimi olmaqdan irəli gedə bilməmişdir. Lakin XIX əsrdə maarifçiliyin meydana çıxması, köhnəliyə, cəhalətə, geriliyə qarşı tənqidi baxışların gündəmə gəlməsi ilə ədəbiyyatda satiranın mövqeyi genişlənmiş və möhkəmlənmişdir. Ona görə də satiranın ədəbiyyatın xüsusi bir istiqamətinə çevrilməsi XIX əsr Azərbaycan maarifçi realizminin xidmətidir. Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani, Baba bəy Şakir, Mirzə Baxış Nadim və başqalarının yaradıcılığı ilə Azərbaycanda realist-satirik ədəbiyyatın əsası qoyulmuş, ənənələri formalaşmışdır” [4, s. 9].

Abay Kunanbayev təkcə Qazaxıstan miqyasında deyil, ümumən, Mərkəzi Asiya məkanında Avropa və Rusiya mədəniyyətinin qabaqcıl, yerli xalqların mənəviyyatına və dünyagörüşünə təsirində misilsiz rol oynayan öncül sənətkarlardan, birincilərdən biridir. Abayın Rusiyadan cənuba, Qazaxıstana sürgün edilmiş görkəmli rus ziyalıları ilə tanış olması, onlarla dostluğu şairin dünyagörüşündə və ədəbi fəaliyyətində ciddi dönüş yaradır. Xüsusən, Sank-Peterburqdan qazax səhrasına sürgün edilmiş üsyankar ziyalılardan biri Y.P.Mixaelis ilə dostlaşması, onun tövsiyəsinə görə, inqilabi-demokratik rus ədəbiyyatının və nəzəri-estetik fikrinin klassikləri V.Q.Belinski, N.S.Çernişevski, A.İ.Gertsen, N.Dobrolyubovun əsərləri ilə yaxından tanış olması Abay Kunanbayevin demokratik dünyagörüşlü bir ziyalı kimi formalaşmasında həlledici rol oynayır. A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, N.V.Qoqol, İ.S.Turgenev, L.N.Tolstoy, M.F.Dostoyevski, Y.A.Krılov kimi rus poeziyası və prozası korifeylərinin yaradıcılığını mütaliə etməsi Abayın sənətkar fərdiyyətinin formalaşmasına həyatbəxş təsirini göstərir. Hətta Abayın bioqrafları onun rus dili və rus ədəbiyyatı vasitəsi ilə antik yunan mədəniyyətinin korifeyləri Aristotel, Sokrat, Platon, klassik alman fəlsəfəsinin baniləri Hegel, Feyerbax və Kantın əsərləri, Qərbi Avropa ədəbiyyatının Höte, Bayron, Heyne kimi bədii zirvələrinin yaradıcılığını öyrənə bildiyini vurğulayırlar. Bunların nəticəsində hələ XIX əsrin 80-ci illərində Abay A.S.Puşkin və M.Y.Lermontov lirikasından bir sıra gözəl nümunələri doğma qazax dilinə çevirməyə cəsarət emişdi. Abayın tərcümələri sırasında Puşkinin “Yevgeni Onegin” poemasından ayrı-ayrı hissələrin, xüsusən, “Tatyananın Oneginə məktubu”, “Tatyananın yamacdakı nəğməsi”, “Tatyananın sözü”, “Oneginin sözü” və başqa poetik parçalar, eyni zamanda, M.Y.Lermontovun “Borodino”, “Az söyləyim, az inanım”, “Könlüm mənim” və başqa çevirmələri klassik qazax təcümə sənətinin şedevrləridir.

Amma Abay milli qazax poeziyası tarixində öz xalqının dərd və faciələrinin tərənnümçüsü kimi qalmışdır. 40 yaşında qızğın bədii fəaliyyətə başlayan Abay öz cəsur şeirləri ilə dərhal el-yurdun və ictimaiyyətin diqqətini özünə yönəltmişdir. Şeirlərinin məzmunu və üslubu ilə özünə zamandaş olan el şairlərindən və akınlardan kəskin fərqlənən Abayın xalqın dərdlərini söyləyən və xalqa ünvanlanan şeirləri Qazaxıstanın poeziya tarixində yeni bir eranın başlanğıcını qoyurdu:

*Qazağım, yazıq yurdum, viran yurdum!
Qaranlıqda yol tapmayan, heyran yurdum!
Yamanla yaxşının fərqin bilməyən,
Ağzından qan axan sərgərdan yurdum!*

*Baxsam qəribədir üz-gözün sənin,
Nədən axı yalandır sözün sənin?
Müdriklərin dediyini eşitmirsən,
Qafil olan, yol azan da tək özünsən [1, s. 35].*

Abay yaradıcılığında maarifçi-realizmin tipik xüsusiyyətlərindən biri olan kəskin satiranın və satirik üslubun aparıcı mövqeyə malik olmaması heç də onun görkəmli bir maarifçi sənətkar olmasına qətiyyənlə kölgə salmır. Əslində maarifçiliyin XIX yüzildə və XX əsrin ilk çərçivəsində Azərbaycan ədəbiyyatındakı təzahür və inikas təcrübəsi də bu cür qəti hökm çıxarmağa imkan vermir. Yəni maarifçilik yalnız realistlərin və satiriklərin inhisarında olan bir inikas tərz və yolu deyildi. Bu nöqtəyi-nəzərdən akademik İsa Həbibbəylinin aşağıdakı mülahizələri bilavasitə bədii

təcrübədən nəşət edir və Azərbaycan ədəbiyyatının, təxminən, 150 illik ədəbi-tarixi yolu ilə təsdiq olunub: “Əslində, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində maarifçi-realizm dövrü olsa da, bu mərhələnin realist olmayan ədəbiyyatında da maarifçilik ideyaları öz əksini tapmışdır. Bu dövrdə hələ də müəyyən səviyyədə davam etməkdə olan romantik lirika klassik poeziyadan fərqli olaraq, XVIII əsr Azərbaycan şeirində olduğu kimi, didaktikaya, həyatiliyə meyilli şəkildə inkişaf etmişdir. Eyni zamanda, XIX əsrin romantik-didaktik şairlərinin yaradıcılığında ictimai motivlər, zamanədən şikayət, geriliyə tənqidi münasibət, zamanla ayaqlaşma motivləri də vardır. Mirzə İsmayıl Qasirin (1805-1900) qadın azadlığı ruhunda yazdığı şeirlərdə, Məhəmmədağa Bayramzadənin kəndxudaların ədalətsizliyinə və möfhumatın tənqidinə həsr olunmuş mənzumələrində işi “zülm etmək olan” təbəqələrdən ciddi narazılıq ifadə olunmuşdur” [4, s. 9].

Bu mənada Abayın aşağıdakı misraları əsl maarifçi və vətənpərvər şairin iztirablarının ifadəsidir.

*El içində döyüşürlər söylə nədən,
İki qardaş bəylik üçün olur düşmən.
Ay qazağım, sən özüənə tez gəlməsən,
Yaman günə qalacaqsan bir gün bilsən!*

*De neynəyim, kimə ümid bağlayım?
Qorxaq qullar ölkəsində bəxt çağlayım?
Bir başçı da tapılmayıb başsız elə,
Hardan tapım, mən axtarım, soraqlayım?!.. [1, s.32]*

Abayın “Qazağım, yazıq yurdum, viran yurdum!” şeiri 1886-cı ildə yazılıb. Hər misrasından, hər sözündən dərd-qəm və həsrət fışqıran bu şeir öz tarixi əhəmiyyətinə görə, şübhəsiz ki, misilsizdir. Məsələ bundadır ki, şeirin ifadə etdiyi milli təəssübkeşlik və qayğıkeşlik, vətənin gələcəyi və taleyinə məsulluq duyğuları bugün də öz aktuallığını və müasirliyini saxlamaqdadır. Aydın olur ki, poeziyanın baş vəzifəsi el-yurdun və milli mədəniyyətin keşiyində durmaqdır.

Öz millətinin taleyi və gələcəyini dərinlən düşünmək duyğuları, bu yöndəki narahatlıq və nigarançılıq Abayın ilk şeirlərindən tutmuş son şeirlərinə qədər, onun bütün yaradıcılığında bir qırmızı xətt kimi keçir. Ömrünün sonunda yazdığı şeirlərdə də Abayın millət və Vətən yanğısı azalmaq, avazımaq bilmir. Abay həyatı boyu öz xalqını oyatmağa, onu milli-mədəni və maddi-məişət geriliyindən xilas etməyə, əsl mədəni və müasir insan kimi yaşamağa səsləmişdir:

*Ac bir insan dinclənərmə doymayınca,
Açgöz insan ta yarılıb ölməyincə?
“Bir doysana-ay görməmiş, açgöz insan,
Ət taparsa, əldən qoymaz doymayınca”....*

*Hərəkətsiz, zəhmətsiz yazıq qazax!
Yem izləyər gecə-gündüz yoxsul, kasıb.
Yuxusuna girər daim qımız və ət,
Yoxsulluq girdabında keçər həyat.*

*Olsaydı qımız müftə, həm ət ucuz,
Dadlı, şirin yeməkləri edərdi arzu...
Tər töküüb işləmək-adət deyil,
Dilənçilik, ey tanrım, necə dəhşət!*

*Halı yoxdur öz evində od yaxmağa,
Veyillənər, baxmaz heç bir işə, zədə.*

*Bir parça ət, bir piyalə qımız üçün
Razı olar dərhal gedib mal baxmağa.
Əlacın yox, yada qul ol, mal tapıb gəl...
Malın olsa – yaltaqlanar, yarınar el...
Ömür keçər, bihuda və zəhmətsiz
Gənclik keçib gedər izsiz, sanki bir yel! [1, s.79]*

Abayın poeziyasında tənqidi və ifşaedici manera ilə yanaşı, əxlaqi-tərbiyəvi və öyüd-nəsihət motivləri, maarifçi-didaktika üslubu da aparıcı mövqeyə malik olub. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, satirik və yumoristik şeirlər maarifçi ədəbiyyatın əsas xüsusiyyətlərindən biri olsa da, onun yeganə əlaməti deyil. Türk dünyasının müxtəlif regionlarında və məmləkətlərində maarifçi ədəbiyyatın inkişafı prosesində milli mədəni mühit və ədəbi ənənənin təsiri ilə müxtəlif inikas vasitələrinə və bədii janrlara üstünlük verilmişdir. Maarifçi ədəbiyyatın bu cür regional və lokal əlamətləri, özünə-məxsus keyfiyyətləri barəsində akademik İsa Həbibbəylinin Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının təcrübəsi misalında söylədiklərini Abay yaradıcılığına da aid etmək məqsədə müvafiqdir: XIX yüzildən başlayaraq "...Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında Şimalda olduğu kimi, maarifçi-realist ədəbiyyata meyil qüvvətlənmişdir. Cənubda yaranan ədəbiyyatda maarifçi-didaktik istiqamət daha qabarıq olmuşdur. Seyid Əbulqasım Nəbati (1812-1873), Əndəlib Qaracadaği, Mirmehdi Şükühi (1829-1896) və başqalarının əsərlərində maarifçi ideyalar, mənəvi-əxlaqi motivlər əsas yer tutur. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrdə Şimali və Cənubi Azərbaycan arasında sərhədlər şərti xarakter daşdığı, qarşılıqlı gediş-gəlişlərin hələ davam etdiyi üçün yaradıcı qüvvələr arasında da əlaqələr az fərqlə mövcud olmuşdur" [4, s.24].

Abayın maarifçi-didaktik üslubda şeirləri bir tərəfdən dəyişməkdə və yenilənməkdə olan ictimai-siyasi mühitin tələbi və diqtəsi ilə yazılırdısa, ikinci tərəfdən bu yöndəki və məzmunundakı poeziya nümunələri qazax şifahi xalq şeirininin, el şairlərinin, hətta ulu və qədim sufi şeiriyyətin, Əhməd Yəsəvi ənənələrinin uzaq əks-sədası kimi də yarandığını söyləmək olar:

*Gənclik keçdi, bildinmi?
Cavanlığa gəldinmi?
Gənclik keçdi, gördünmü?
Qocalığa gəldinmi?*

*Kim bilsin, ay gic bala,
Nə günahlar qılmışan,
Nə işləri bilmisən,
Neçə küçəyə girmisən,
Nə yollardan yürmüşən?*

*Kim bilsin, ay çoxbilmiş,
Bəlkə bədbəxt olarsan.
O gəbərən dəvə tək,
Sən də haram ölərsən [1, s.81].*

Qədim türk şeirinin ulu Əhməd Yəsəvi, Əlişir Nəvai və Məhtimqulu qüvvətli təsirini Abayın fəlsəfi-didaktik şeiriyyatında açıq-aydın müşahidə etmək olur. Abayın poetik təfsir və təlqinlərində müdrik Şərq şeirinin son dərəcə həyatı və ümuminsani xülasələri aktual və müasir səslənir:

*Ağır dərdlər əzabında inləyər can,
Ələm, həsrət üz-gözünə çökmüş əyan.
Dənlə dolu başaqlar tək o dərdlər də
Qəddin əymək istər torpağacan.*

*Diri canlar ölməyə heç razı olmaz,
Sanki sonsuz ömür yaşar, heç vaxt ölməz.
Əcəl gəlib at oynadar, canı alar,
Ömür harda, sən hardasan – bir düşün bəs.*

*Adam zəti bugün adam, sabah – torpaq,
Bugün ömür axmaqdadır, yalan ancaq.
Sabah özün haradasan, bilərmisən,
Ölmək üçün doğulmusan, düşün, çıraq [1, s.94].*

Onlarla bu ruhdakı və məzmunadakı poetik nümunələr Abay yaradıcılığında etno-poetik keçmişin və çağdaş mənəvi-estetik dəyərlərin yüksək səviyyədəki birliliyini, klassika ilə müasirliyin təkrar olunmaz harmoniyasını bariz şəkildə nümayiş etdirməkdədir. Abay poeziyasının görkəmli tədqiqatçılarından biri, filologiya elmləri doktoru, prof. Kaldıbek Seydanov “Qazax xalqının ulu klassiki” adlı məqaləsində haqlı olaraq aşağıdakıları qeyd edir: “Xüsusən, Şərq klassiklərinin əsərlərini sonsuz bir məhəbbətlə yaradıcı şəkildə öyrənən Abay özündən əvvəl yazıb-yaratmış Əbülqasim Firdovsi, Nizami Gəncəvi, Xoca Hafiz, Sədi Şirazi, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzulu, Məhtimqulu və başqa böyük şairləri özünə ustad hesab edib, onların əsərlərindən ilham aldı və qəzəllərini yaddaşına köçürdü. Həqiqətən, ulu mütəfəkkirlər yaradıcılığını dərinlən mütaliə etmək nəticəsində onların ölməz ənənələrini qazax ədəbi mühitində davam və inkişaf etdirdi. Ustadların əsərlərinə yardımcı şəkildə yanaşaraq, onların üslubuna və əənəsinə uyğun poetik əsərlər yaratmağa can atdı. Bunun nəticəsi olaraq o, 1858-ci ildə, hələ 14 yaşında ikən yazdığı məşhur “Füzuli, Şəmsi, Səykəli” adlı şeirində böyük Şərq şairlərinin adlarını ayrıca hörmət və ehtiramla xatırlayıb, onlara sonsuz sevgisini ifadə etdi” [5, s. 4]

Abayın tənqidi-satirik və maarifçi-didaktik şeirlərini XIX yüzil Azərbaycan söz sənəti, Qazantatar və Kırımıttatar ədəbiyyatı, Türkiyə və Türkünstan ədəbiyyatları ilə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirərkən, onun maarifçilik hərəkatının və XIX əsr maarifçi realizminin tipik nümayəndəsi olduğuna heç bir şübhə qalmır. Akademik İsa Həbibbəylinin XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatındakı maarifçi-realizm epoxasını səciyyəvləndirən təhlilləri həmin dövr qazax ədəbiyyatının inkişaf meyillərini də özündə müəyyən dərəcədə əks etdirir: “Qeyd olunanları nəzərə alaraq, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində maarifçilik dövrü kimi xarakterizə etmək lazım gəlir. Maarifçilik anlayışı XIX əsrdə Azərbaycanda bütün istiqamətlər üzrə yazıb-yaratmış yazıçı və şairlərin, demək olar ki, mütləq əksəriyyətinin yaradıcılığında özünü göstərir. Bununla belə, yazıçı və şairlərin maarifçilik hərəkatının ön cəbhəsində getdiklərinə və böyük çoxluq etibarını ilə realizm cəbhəsini təmsil etdiklərinə əsaslanaraq, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını maarifçi-realizm dövrü adlandırmaq lazımdır. Çünki maarifçi-realizm XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını XX əsrə daşıyan, estafeti yeni tarixi epoxaya çatdıran ədəbiyyatın əsas mahiyyətini dolğun şəkildə ifadə edir... Konkret tarixi şəraitdə Azərbaycan maarifçi-realizminin tam təşəkkül tapdığını ifadə edən, bu ədəbiyyatın mahiyyətini, hədəflərini müəyyənləşdirən və istiqamətləndirən maarifçilik-ədəbi fikrinin XIX əsr mərhələsinin ən aparıcı və qüvvətli hərəkatı idi. Maarifçi-realizm – XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı qatarının lokomotividir. Dövrün digər meyilləri maarifçi-realizmin əhatəsində və cazibəsində fəaliyyət göstərmişlər” [4, s. 24].

Qazax xalqının böyük şairi və mütəfəkkiri Abay öz xalqının ictimai-siyasi, bədii-estetik və əxlaqi-fəlsəfi fikir tarixində silinməz bir iz qoymuş, misilsiz xidmətlər göstərmişdir. İlk gənclik çağlarında doğma yurdunda mühüm dövlət vəzifələrində, inzibati-idarəçilik işlərində, hətta hakim vəzifəsində çalışaraq, Abay, təxminən, 40 yaşlarında fəal və qızgın yaradıcılığa başlasa da, son dərəcə zəngin və qiymətli bir ədəbi-mədəni irs qoyub getmişdir. Abay Vətəninə yurdunda bir başçısı kimi fəaliyyətə başlayıb, ömrü boyu maarifçi ziyalı kimi xalqının və elinin daxili birliliyi və bütövlüyü, mədəni inkişafı, öz haqq-hüquqlarını dərk etməsi və tanınması uğrunda fasiləsiz olaraq mübarizə apardı, daxili və xarici düşmənlərlə dayanmadan döyüşdü. Abayın ədəbi irsi, abayşünasların göstərdiyi kimi, 200-ə yaxın şeirdən və 3 poemadan (“İskəndər”, “Əzim hekayəsi”, “Məsud”)

ibarətdir. Onun 50-ə yaxın öyüd-nəsihət üslubunda yazılmış kiçik hekayələri də mövcuddur. “Qazax xalqının mənşəyi haqqında müxtəsər söz” (1889) traktatı da öz elmi-tarixi əhəmiyyətini bugün də hifz edib saxlamaqdadır.

Abay qazax xalqının ilk istedadlı və böyük mütərcimidir. Onun rus və Avropa klassiklərindən çevirmələri qazax tərcümə sənətinin kamil nümunələridir. Abay həm də qazax xalqının ilk böyük və peşəkar bəstəkarıdır. Onun yaratdığı və musiqi bəstələdiyi nəğmələr, öz sağlığında olduğu kimi, bugün də xalqın qəlbində və hafizəsində yaşamaqdadır. Prof. M.Əliyevin vurğuladığı kimi: “Abayın yaradıcılığı bir tərəfdən qədim abidələrdə, daş kitabələrdə yazılmış ümumtürk şeirindən, digər tərəfdən klassik Şərq şeirindən, xüsusən, Azərbaycan və fars-tacik ədəbiyyatından ilhamlanırdı. Üçüncü mənbə isə qabaqcıl rus və Avropa mədəniyyəti idi ki, ona qədər qazax xalqının ümumbəşəri dəyərləri özündə əks etdirən xəzinədən xəbəri yox idi. Abay məhz bunların sayəsində qazax şeir dilini, onun obrazlar sistemini yeni ideyalar və hisslərlə zənginləşdirdi, xalqının çoxəsrlik milli dəyərlərini yeni yüksəkliklərə qaldırdı. Abayın ictimai fəaliyyəti və poetik yaradıcılığı qazax gəncləri arasında xüsusi populyarlıq qazanmışdı. Çoxsaylı xalq mərasimlərində, toylarda onun mahnıları repertuarda olur, gənclər sevgi hisslərini onun şeir misraları vasitəsi ilə dilə gətirirdilər.... Onun arxasında doğma xalqı dayanırdı, o bununla iftixar edirdi, bu ümidlə də gələcək mübarizəsinə başlayacaqdı...” [3].

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, əminliklə söyləmək mümkündür ki, böyük qazax mütəfəkkiri və şairi Abay Kunanbayevin yaradıcılığı XIX yüzil Şərq və Ümumtürk maarifçi-realizminin parlaq və özünəməxsus səhifələrindən biri kimi tarixin yaddaşına əbədi həkk olunub. Görkəmi Azərbaycan ədəbiyyatşünasının aşağıdakı fikirləri Abay Kunanbayevin ədəbi tarixi xidmətlərini də özündə ehtiva edir: “...Bütün bunlara görə geniş mənada XIX əsr mərhələsi Azərbaycan ədəbiyyatının maarifçi-realizm dövrüdür. Maarifçilik geniş anlayış olub, ədəbiyyatla yanaşı, ictimai fikrin və cəmiyyət həyatının digər sahələrini də əhatə etmişdir. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafının konkret tarixi mərhələdəki xarakterini bildirən baxış kimi maarifçi-realizm anlayışı XIX əsr ədəbi fikrinin aparıcı istiqamətini müəyyən edir” [4, s.24].

Ədəbiyyat / References

1. Abay. Yorkun yulduz (şeirlər, poezmalar, nasihatlar). Toşkent: Özbəksitan, 2015.
2. Auezov M. “Abay”. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954.
3. Əliyev M. Abayın tarixi-bədii obrazı. “Ədəbiyyat qəzeti”, 14 mart, 2020.
4. Həbibbəyli İ. Maarifçilik və realizm (Dövrələşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri). “525-ci qəzet”, 16 dekabr 2017.
5. Seydanov K. Kozok xolkininq uluğ namoyandasi. Bax: Abay. Yorkun yulduz (şeirlər, poezmalar, nasihatlar). Toşkent: Özbəksitan, 2015.

Поэтическая судьба и наследие Абая Кунанбаева

Яшар Гасымбейли

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: yashargasimov@mail.ru

Резюме. В статье рассказывается о творчестве великого поэта и философа казахского народа Абая Кунанбаева. Автор рассматривает художественную деятельность поэта в просветительно-реалистической плоскости. Поскольку в его творчестве уделяется большое место идеям и проблемам просвещения, исследователь расценивает Абая как художника-просветителя. Наличие в творчестве тюркоязычных поэтов XIX века ряда мотивов и тем в поэзии Абая и их сравнение усиливают этот научный вывод. В статье отдельно упоминается неопределимая роль известных просветительных поэтов XIX века Гасым Бека Закира, Бабабека Шакира, Сеид Азима Ширвани, Мугими, Фиргата, Абдуллы Токая и других в национально-духовном и культурном развитии, борьбе за права своей нации.

Ключевые слова: Абай, основатель казахской национальной литературы, литература XIX века, просветительское движение, просветительский-реализм, Гасым бек Закир, Мугими, Абдулла Токай

Abay yaradıcılığında üç mənbənin rolu

Nizami Məmmədov (Tağısoy)

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: nizami.mamedov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2174-7264>

Annotasiya. Abayın zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığında nəinki bədii-mədəni problemlər nəzərdən keçirilmiş, həm də sosial, həyatı, siyasi, fəlsəfi, təhsil, psixoloji, estetik, etik, dövlət problemlərinə dərinliklə diqqət yetirilmişdir. Abayın bütün yaradıcılığı boyu bu məsələlər qırmızı xətt kimi keçməklə, həm də onun “Əqliyyə”lərində, nəsihətli sözlərində problemə daha dərinliklə nəzər salınır. Məhz adını çəkdiyimiz əsərdə Abay digər məsələlərlə yanaşı, kamil insan konsepsiyasını daha dərinliklə araşdırır. Onun fikrincə, öz xalqının, dövlətinin və bəşər övladının inkişafında və çiçəklənməsi üçün cəmiyyət bütün qüvvəsini kamil insanın formalaşmasına həsr etməlidir.

Açar sözlər: şifahi xalq yaradıcılığı, klassik sərq və türk poeziyası, “Qara söz” Allah, elm, ədalət

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.004>

Məqaləyə istinad: Məmmədov (Tağısoy) N. (2020). *Abay yaradıcılığında üç mənbənin rolu.*

“Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”, № 2, səh. 56-60

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 09.08.2020; qəbul edilib – 18.08.2020

The role of the three sources in the creative work of Abay

Nizami Mammadov (Taghisoy)

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: nizami.mamedov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2174-7264>

Abstract. In the rich and diverse creative heritage of Abay, not only artistic and cultural problems have been developed, but also attention has been paid to life, social, political, human, philosophical, educational, psychological, aesthetic, ethical, state problems. Despite the fact that these questions are a red thread throughout Abay's work, at the same time, a lot of space is devoted to three sources that nurtured the genius of Abay, which clearly appears not only in his poetry, but also in the words of edification “Aqliyya”.

Keywords: folklore, classical eastern and Turkic poetry, “Black Words”, Allah, science, justice

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.004>

To cite this article: Mammadov (Taghisoy) N. (2020) *The role of the three sources in the creative work of Abay.* “Comparative Literature Studies”, Issue II, pp. 56-60

Article history: received – 09.08.2020; accepted – 18.08.2020

Giriş / Introduction

Abay yaradıcılığının başlıca mahiyyətini dərinliklə dərk etməkdən ötrü ilk növbədə böyük mütəfəkkirin bədii-fəlsəfi konsepsiyasını dərinliklə öyrənməyə ehtiyac vardır. Əlbəttə, bu konsepsiyayı dini-mənəvi, sosioloji-ictimai, ədəbi-bədii, psixoloji-pedaqoji, etik-estetik və s. mövqelərdən dəyərləndirmək olar. Qazaxıstanın birinci prezidenti Nursultan Nazarbayevin irəli sürdüyü “İntel-

lektual millət-2020” konsepsiyası da məhz Abayın bədii-fəlsəfi təliminin dayaqlarına söykənir. Buna görə də Abayın bədii-fəlsəfi konsepsiyası həm də mənəviyyat elmi, dini-fəlsəfi mövqelərdən izah oluna bilər. Belə ki, Abay vicdan, mənəviyyat, insanlıq, bəşəriyyət kimi kateqoriyaları sosial-siyasi diskurs baxımından izah etməyə üstünlük verirdi. Abayı həyatı boyu xüsusi olaraq günahsız həyat tərzi, fani dünya xoşbəxtliyi, ayrı-ayrı fərdlərin və cəmiyyətin xoşbəxtliyi məsələsi maraqlandırır. Abay düşüncəsində bədii-fəlsəfi kontekst dini-fəlsəfi kontekstdən sosial-siyasi, bəşəriyyətə üz tutmaqla, həm də estetik və mədəni xarakter əldə edir [3, s.8]. Abay konsepsiyasında insan həyata baxış sərgiləməklə, öz ölkəsinin gələcəyi və onun inkişafı uğrunda çalışmaqla “estetik xidmət”lə məşğul olmaqla estetik kateqoriya mərtəbəsinə yüksəlir. Bütün bunları Abay öz həyat və yaradıcılığı nümunəsində parlaq şəkildə sübut etmişdir. Onun yanaşmasına görə insanın şəxsiyyət kimi formalaşdığı prosesdə (mədəni, dini, sosial, fəlsəfi, etik, dünyagörüşü, siyasi, estetik, pedaqoji, psixoloji, yuridik və s.) bütün fəaliyyəti “xidmət estetikası”nı nəzərdə tutmalıdır. Başqa sözlə desək, insan nəinki bunu həyatı dərk etməklə nəzəri planda, həm də praktikada gördüyü işləri ilə sübut etməlidir.

Hədislərdən birində deyildiyi kimi, “İnsanlara xeyirxahlıq gətirənlər ən yaxşı adamdır” baxışını Abay daim ön plana çəkib cəmiyyətdə xeyir işləri yaradanları təbliğ edirdi.

Əsas hissə / Main Part

Abayın mənəviyyat konsepsiyasında “Elm”ə xüsusi ilə böyük diqqət yetirilirdi. Elmə nəzər salarkən o, Elmi ən mühüm mövqedə qoyurdu. Eyni zamanda onun fəlsəfəsində üç mühüm keyfiyyətdən bəhs edilirdi ki, burada Abay ağılı, təfəkkürü, intellekti daha yüksək dəyərləndirirdi. Çünki böyük mütəfəkkirin düşüncəsində təfəkkür elmin sinonimi kimi nəzərdən keçirilirdi. O, əsərlərində dəfələrlə sübut etməyə çalışmışdır ki, təfəkkürsüz elm, elmsiz təfəkkür yoxdur. Onlar bir-birini zənginləşdirməklə, həm də bir-birinin yüksəlməsinə səbəb olur. “Öyrənməmiş danışma” şeiri bu baxımdan nümunə kimi göstərilə bilər:

*Öyrənməmiş danışma.
Boş söhbətə alışma.
Keçən gündə əyləncə
Axtarmağa çalışma.
Yamanıyla tən gedən
Adam olmaq istəsən,
Beş şeyi ayaqla keç,
Beşinisə ara, seç
Yalan, riya, işsizlik,
Lovğalıq və acı dil –
Beş düşməndir sənə, bil
Ağıl, zəhmət, xoş qılıq,
Təvazö və yaxşılıq –
Beş yaxın dostdur sənə [2, s.27. Tərc. E.Borçalı]*

Göründüyü kimi, Abay burada Yusuf Balasagunlu, Nizami Gəncəvi, Nəsirəddin Tusi, Abbasqulu Ağa Bakıxanov kimi mütəfəkkirlərin yolu ilə getməklə insanın neqativ keyfiyyətlərdən azad olub, ağılın, zəhmətin, xoşqılığın, təvazönün və yaxşılığın “beş yaxın dost” olduğunu təlqin edir.

Abay elmi üç yerə bölür: bəşəri elmlər, Allah haqqında elm və təbiətşünaslıq elmləri. “Məlumdur ki, Elm Gözəgörünməzin çoxsaylı sifətlərindən, görkəmlərindən biridir. Buna görə də Elmə sevgi – bəşəriyyət göstəricisi, təvazökarlıqdır” [1, s.215]. Odur ki, Abay insanların həyatında elmin dəyərini yüksəltməklə insanları elmə can atmağa daha çox səsləyir. Elə bunun nəticəsində Abaya görə hər bir insanın düşüncəsində elmin üç tərəfi cəmləşməlidir. Çünki insan yalnız bəşəri elmlərin öyrənilməsi ilə məhdudlaşmamalıdır. Onda Allahla bağlı elmə, təbiətşünaslıq elminə də böyük məhəbbət olmalıdır. Abayın yaradıcılığında mühüm yer tutan “Əqliyyət” (yaxud “Qara

sözlər”də) bununla bağlı xeyli nümunələrə rast gəlirik. Buna görə də biz Abayın “Əqliyyə”lərində az qala peyğəmbərimizin hədisləri ilə səsləşən məqamları görürük. “Əqliyyə”nin “Otuz səkkizinci söz”ündə oxuyuruq: “Ta qədimdən “elm” anlayışı mövcuddur. İnsanların gözündə elm qeyri-adi və mücərrəd bir şey deyil, bəşəriyyətin səadəti üçün mövcud olandır... İnsanın elmə münasibətinin təmizliyi də haradasa bu yerdə yaranır ki, bunun özünü də insanın Allaha münasibətini göstərir. Çünki elm ilahinin qüdrətinin təzahür formalarından, onun keyfiyyətlərindən biridir.

Elmə var dövlət, şöhrət və hörmət naminə gedən şəxs heç vaxt onun mahiyyətini dərk edə bilməz..., qazanc güdən kəs insanlığını itirir. Və əksinə, var – dövlət də, şan-şöhrət də, hörmət də gərgin əməyin nəticəsi kimi gələndə insan güclü olur...

... mənim sözlərim namusla dostluq edən, haqqı sevən və həqiqəti bilmək istəyənlərə ünvanlanıb.

...Allahın adları onun gözəl təzahür formalarının adlarıdır...

Həyat kainatda, kainat isə Allahda mövcuddur. Allah isə Məhəmməd əleyhissalamın hədislərindəki kimi, özünün şəxsiz əsas təzahüründə və doxsan doqquz keyfiyyətində təzahür edir.

...Elm insanlara söz vasitəsi ilə çatdırılır, söz isə səs və ya işarələrlə. Allahın aşağıdakı üç keyfiyyəti buna əsaslanır: Nitq, Görmə və Eşitmə.

Allahın yaratdığı bu dünyada öz ağılına, iradəsinə, bədəninin gücünə söykənən insan görəndə, onun həyat uğrunda mübarizəsini, yorulmazlığını görəndə nədənsə Allah təala haqqında insana bənzəyən bir varlıq kimi düşünürsən.

...elmlər insanların inkişafının, xalqların tərəqqi yolunun, insanların Allahı, təbiəti və özlərini dərk etmək yolunu təcəssüm etdirir” [2, s.214-217, 219, 230. Tərc. H.Orucovundur].

Gördüyümüz kimi, Abay elmə can atan insanları daim insanlığın fəvqündə qoyur. Əsl alimləri o, insanların yaratdığının nüvəsi kimi görür. Onun fikrincə, məhz ağılı, təfəkkürü işlək insanların köməyi ilə dünyada hər şey öz qaydasını, səliqə-səhmanını əldə edir.

Abayın dedikləri üzərində düşünərkən görünür ki, böyük filosof ağılı soyuğa, işıqlıya və ziyalıya bölməklə ağılın insan cəmiyyətindəki xeyir və zərərindən də yetərincə geniş və əsaslı bəhs edir. Bunu biz şairin konseptual proqramlı “İnternatda oxuyurlar” (“Интернатда оқуып жүр”) şeirində təhsillin, pedaqogika və tərbiyənin fəlsəfi məsələlərinin qabardılmasında da görürük. Bu şeirdə qazax cəmiyyətinin həqiqətləri əks olunsada, əslində bütün bəşəriyyət üçün ümumi olan problem ortaya qoyulmuşdur. Burada Abayın yaşamasında başlıca məqsəd insan təfəkkürünün, qəlbinin, əxlaqının kamilləşməsi məqsədi ilə “Öz xeyirin haqda yox, bəşəriyyət haqda düşün” (“Payda oylama, ar oyla”) böyük müdrikin konsepsiyası olaraq səslənir. Burada Abay sanki elmə aparan innovation yolu göstərməklə, hər elmi-texniki tərəqqinin və inkişafın nüvəsində dayanan əxlaq və mədəniyyəti ön plana çəkir [3, s.8-9].

Abay həm də hesab edirdi ki, elm insan cəmiyyətinə xidmət etməlidir, bəşəriyyətin süurunu kamilləşdirməlidir. Elm bir insanın, yaxud bir dövlətin digər insanlar, yaxud digər dövlətlər üzərində hənəmonluq alətinə çevrilməməlidir. Elm və elmi-texniki tərəqqi yaradıcılıq motivasiyasını əldə rəhbər tutmalıdır. Dərindən düşündükdə belə görmək olur ki, Abayın elm haqqında düşüncəsi və konsepsiyası çağdaş dövrdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Abay elmə belə yüksək dəyər verməklə yanaşı, mədəni-etik məsələləri də diqqətdən kənarda qoymurdu. 1882-ci ildə qələmə aldığı ən yaxşı əsərlərində insanların hər gün, ya hər həftə nə etmələri ilə bağlı özlərinin özlərinə hesabat vermələrini zəruri hesab edirdi. 1890-cı ildən başlayaraq 1898-ci ildə qədər o, öz fikirlərini nəsr şəklində yazmışdı ki, sonra bu fikirlər 45 nəsihət, yaxud fəlsəfi traktat kimi “Qara sözlər”, yaxud “Əqliyyə” şəklində ortaya gəlmişdi [1, s.70].

Abayın nəinki “Əqliyyə”sində, həm də zəngin poetik yaradıcılığında insanlardakı qeybət, yalan, məkr, riyakarlıq, tənbellik, israfçılıq və s. tənqid atəsinə tutulurdu. Bunun təsdiqini biz “Mən şeir yazmıram ki, əylənsinlər nadanlar” nümunəsində də görürük:

*Mən şeir yazmıram ki, əylənsinlər nadanlar,
Yalan əfsanələrlə tovlamaram başları.
Şairin özü kimi hələ cavan adamlar –*

*Mənim şeirlərimdən bir şey öyrənsin bəri.
 Dayazlar, müştəbehlər yox, başa düşməz kimi,
 Həssas ürəklər üçün oxuyuram nəğməni.
 Nə saçı yerə dəyən ifritə, nə əjdaha,
 Nə islam məddahları ucaltmadı nəğməmi.
 Mən ki, məlum şeirlər vermirəm hər qocaya,
 Sözüm ilə korlamıram neçə yeniyetməni.
 Sizə yoxsul görünsə, danışdıqlarım ağər,
 Sonradan üzə çıxar ondakı həqiqətlər.
 Varlı balaları acgöz, tamahkar olur;
 Uzaq gəzsən yaxşıdır əyyaş, kefcil adamdan [2, s.62. Tərc. A.Əlizadə].*

Abay cəmiyyətə, xüsusən uşaqlara, gənclərə həyatda öz yerindən danışmaqla, həm də onların özünün necə olmasını əsərlərinin köməyi ilə aşılrayır, öz bilik və bacarıqlarını xalqın avamlıqdan oyanmasına və hüquqları uğrunda mübarizəyə səsləyirdi.

Bununla Abay insanların öz hüquqlarına yiyələnməyini ön plana çəkirdi. Onu da qeyd etməliyik ki, böyük mütəfəkkirin bədii-fəlsəfi konsepsiyası özünün başlanğıcını üç mənbədən – şifahi xalq yaradıcılığından, Şərq və türk poeziyasından və nəhayət, rus və Avropa ədəbiyyatından götürmüşdü. Böyük şairin milli-mental düşüncədən qidalanması onu dünya çapında məşhurlaşdırmaqla, həm də əsərlərinin türk xalqlarının – Azərbaycan, özbək, tatar, qırğız, türk, qaraqalpaq və digərlərinin dillərinə çevrilməsini zəruri etdi [5].

Odur ki, Abay yaradıcılığı XX əsrin ortalarından başlayaraq, dünya xalqlarının dilində səsləndirilməklə, qazax xalqının milli dəyəri kimi qəbul edilib, bütün yer üzündə ayaq açıb addımlamaqdadır. Bunu biz nəinki 1995-ci ildə YUNESKO xətti ilə Abayın anadan olmasının 150 illiyinin qeyd edilməsində, həm də 2020-ci ilin Abay ili elan olunub, onun anadan olmasının 175 illiyinin təntənələrlə nəinki Qazaxıstanda, həm də Azərbaycanda geniş şəkildə bayam edilməsində və bundan sonra da ediləcəyində görürük.

Abayı yalnız mədəniyyət, ədəbiyyat xadimi kimi görmək onun yaradıcı şəxsiyyətinə kölgə salmaq kimi dəyərləndirilə bilərdi. O, universal təfəkkürlü şəxsiyyət, böyük realist, ensiklopedik əhatəli filosof, psixoloq, estetik idi. Çünki Abayın ideyaları 175 il keçməsinə baxmayaraq, öz aktuallığını bütün dövrlər üçün qoruyub saxlamaqdadır. Qazaxıstan prezidenti Qasım Comərd Tokayevin təbirincə desək, onun ideyaları hamı üçün mənəvi qida mənbəyi olmaqla, millətin düşüncəsinin modernizasiyasında əhəmiyyətli rol oynamaqdadır.

Abay hər bir qazax övladını öz ölkəsinin vətəndaşı olmağa səsləyirdi. Odur ki, onun irsi müdrik vətənpərvərlik mənbəyidir. Buna görə də Abayın zəngin irsi qazax xalqının yeni keyfiyyətini formalaşdırmağa çağırır [4].

Nəticə / Conclusion

Qazaxıstanın birinci prezidenti Nursultan Nazarbayev böyük mütəfəkkir haqqında belə bir fikir söyləmişdi ki, Abay nəinki, qazax xalqının mənəvi dünyasına ölçüyəgəlməz töhfələr vermiş dahi insandır, o, həm də qazax xalqının ölkə olması naminə müdrikcəsinə işləmiş, fəaliyyət göstərmişdir. Buna görə də Abay dünya səviyyəli müdriklər sırasında əvəzsiz şəxsiyyət olduğunu bütün yaradıcılığı, həyatı və fəaliyyəti ilə sübut etmişdir. Məhz bu keyfiyyətinə görə də Abay yaradıcılığı və dühası daim insanlığı özünə cəlb etməkdədir.

Dünyada təhsilin və elmin inkişafına mühüm töhfələr vermiş universal təfəkkürlü Lao-Si və Konfusi, Dostoyevski və Tolstoy, Volter və Russo, Nizami Gəncəvi və Nəsirəddin Tusi, M.F.Axundzadə və Ə.Hüseynzadə, T.Şevçenko və Y.Kolas və digər şəxsiyyətlər sırasında Abayın bədii-fəlsəfi konsepsiyası ön cərgədə dayanmaqdadır.

Ədəbiyyat / References

1. Абай. Книга слов. Поэты. Перевод с казахского К.Серикбаевой, Р.Сейсенбаева. Алматы: Ел, 1992.
2. Abay / Tərt. ed. F.Dursunova. Bakı: Mütərcim, 2017.
3. Кенжегараев Н.Дж. Основные принципы методологии формирования интеллектуальной личности на основе концепции А.Кунанбаева “полноценная личность” // Педагогика: традиции и инновации: Материалы Международной научной конференции (г. Челябинск, октябрь 2012 г.). Челябинск: Два комсомольца, 2012.
4. Токаев К.Ж. Абай и Казахстан в XXI веке. Абай и Казахстан в... tl.kz.
5. Фазилова К.Б. Художественные особенности произведений Абая Кунанбаева... cyberlinka.ru

Роль трёх источников в творчестве Абая

Низами Мамедов (Тагисой)

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: nizami.mamedov@mail.ru

Резюме. В богатом и разнообразном творческом наследии Абая разработаны не только художественно-культурные проблемы, но и обращено внимание на жизненные, социальные, политические, человеческие, философские, образовательные, психологические, эстетические, этические, государственные проблемы. Несмотря на то, что эти вопросы красной нитью проходят по всему творчеству Абая, в то же время особенно много места в нём уделяется трём источникам, питавшим гений Абая, что ярко проступает не только в его поэзии, но и в словах-назиданиях “Таклия”.

Ключевые слова: устное народное творчество, классическая восточная и тюркская поэзия, “Чёрные слова”, Аллах, наука, справедливость

Abay Kunanbayevin nəsr iictimai-siyasi dəyərlər kontekstində

Elman Quliyev

Filologiya elmləri doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: elman.guliyev1958@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2672-0829>

Annotasiya. Abay Kunanbayev XIX əsr qazax modern ədəbiyyatının qurucusu və ilk realist şairidir. Nəsihətlər şəklində yazdığı “Qara sözlər” əsəri ilə Abay Kunanbayev qazax ədəbiyyatında bir nəsir kimi də şöhrət tapa bilmişdir. Bu əsərdə müəllif mənsub olduğu millətin keçmiş, bu günü və gələcəyi ilə bağlı düşüncələrini əks etdirmişdir. Məqalədə Abay Kunanbayevin nəsrində əsas yer alan ictimai-siyasi problemlərə diqqət ayrılmış, bu istiqamətdə onun yaradıcılığı üçün xarakterik olan cəhətlər təhlil olunmuşdur. Təhlil prosesində onun nəsrində müşahidə olunan təhsil, elm, maarif, sosial problemlər və s. hallara daha çox diqqət ayrılmışdır. Məqalədə problemlərə XIX əsr qazax ictimai baxışları, qazax mühiti kontekstində münasibət bildirilmişdir.

Açar sözlər: Abay, qazax, “Qara sözlər”, bay, məmur

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.005>

Məqaləyə istinad: Quliyev E. (2020). *Abay Kunanbayevin nəsr iictimai-siyasi dəyərlər kontekstində*. “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”, № 2, səh. 61-67

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 12.09.2020; qəbul edilib – 22.09.2020

Abay Kunanbayev's prose in the context of socio-political values

Elman Guliyev

Doctor of Philological Sciences

Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: elman.guliyev1958@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2672-0829>

Abstract. Abay Kunanbayev is the founder and first realist poet of the Kazakh modern literature of XIX century. Abay Kunanbayev gained fame in Kazakh literature as a prosaist with his work – “Black words” (“Words of edification”) written in the form of exhortations. In this work the author reflected his thoughts on the lifetime of the nation he belongs. The article focuses on the main socio-political problems and analyzes the features characteristic of his subordination, more attention is paid to education, science and social problems. These problems are expressed in the context of Kazakh social views of the XIX century and the Kazakh environment.

Keywords: Abay, Kazakh, “Black word” (“Words of edification”), bai, officer

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.005>

To cite this article: Guliyev E. (2020) *Abay Kunanbayev's prose in the context of socio-political values*. “Comparative Literature Studies”, Issue II, pp. 61-67

Article history: received – 12.09.2020; accepted – 22.09.2020

Giriş / Introduction

“Qara sözlər” nəsr nümunəsi olaraq Abay Kunanbayev yaradıcılığında əsas yerlərdən birini tutur. Əsər 1890-1898-ci illərdə yazılmışdır. “Qəqliyyə”, “Əqliyyə”, “Qəqliyyət-təsdiqət”, “Nəsihətnamə”, “Nəsr yazıları” və s. adlar altında təqdim olunmuş bu əsər bir növ nəsihətnamə xarakterlidir. “Qara sözlər” 45 müstəqil nəsr hissəsindən ibarətdir. Əsərdə mətnlər “Birinci söz”, “İkinci söz”, “Üçüncü söz” və s. başlıqlar altında ardıcıl olaraq 45-ə qədər sıralanır. Əsərin nəsihətnamə tipində olması fikri “Qara sözlər”lə bağlı əksər araşdırmalarda təsdiqini tapmışdır. “Yusif Xas Hacibin “Qutadqu bilik”i, Əhməd Yasəvinin “Divani hikmət”i, Nizamülmülkün “Siyasətnamə”si, Y.İmrənin “Risalətin nüshiyyə”si kimi XIX əsr nəsihətnamə və siyasətnamələrin örnəyi Abayın “Qara sözlər”idir [2, s.45]. Bu baxımdan “Qara sözlər”in Şərqi əxlaqi-didaktik, nəsihətlər kitabları olan “Kəlilə və Dimnə” və “Qabusnamə” ilə müəyyən oxşarlığı da istisna deyil. “Qara sözlər”ə daxil olan nəsr parçalarında, əsasən, kamil insan olmağın yolları göstərilir və bu yolda əngəl ola biləcək problemlərdən söhbət açılır. Əsərdə müəllifin mənsub olduğu millətin taleyi, onun keçmişi, bu günü və gələcəyi barədə düşüncələri yer alır. Mətnlərlə tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, “Qara sözlər”i Abay Kunanbayev ömrünün son dövrlərində qələmə almışdır.

Əsas hissə / Main Part

Əsərin əvvəlində müəllif bu barədə belə yazır: “...Ömrümün çoxu gedib, azı qalıb, həyatımda hər şey olub: mübahisələr də, üzücü dedi-qodu da, mübarizə də, yersiz dava-dalaş da. İndi son mənzilə yaxınlaşanda, ürək yorulub əldən düşəndə həyatın faniyini dərk etməyə başlayıram. Və bir fikir mənə rahatlıq vermir. Qalan günlərimi nəyə həsr edirəm?” [1, s.167]. Bu parçadakı sözlər əsərin yazılma tarixinə aydınlıq gətirməklə yanaşı, gözlərimiz önündə köləliyin, cəhalətin, mövhumatın əsiri olan, birliyi pozulan, gələcəyi müəmmalı olan və s. bir millətin halına yanan vətənpərvər şairin narahat obrazını canlandırır.

“Birinci söz”, ilk növbədə bütün ictimai və ədəbi-bədii fəaliyyətini millətinin taleyi ilə bağlayan, onun bu günündən narahat olan, xoşbəxt gələcəyini düşünən Abay Kunanbayevin qazax xalqını səfalət və cəhalətdən qurtaracaq “nə etməli?”- sualına cavab axtarması baxımından əhəmiyyətlidir. “Birinci söz”də Abay Kunanbayev milləti üçün görmək istədiklərini 5 istiqamətdə (xalqa xidmət, təsərrüfat quruculuğu, elmin inkişafı, dinə bağlılıq, uşaqların tərbiyəsi) qruplaşdırır. Lakin xalqa xidmət istəyi nə qədər böyük olsa da, öz sözləri ilə desək “idarəolunmaz xalqı, oğrusu, müftəxoru çox olan”, “nə bilik almağa, nə də bilik verməyə kimsəsi tapılmayan”, “dindarlarına yer olmayan”, “uşaqlarının gələcəyi bilinməyən” məmləkətdə ürəyi millət sevgisi və millət dərdi ilə döyünən Abay Kunanbayevin hansı acınacaqlı mühitdə yaşadığını təsəvvür etmək çətin deyil.

“Qara sözlər” XIX əsr qazax mühitini, qazax ictimai-siyasi gerçəkliklərini, qazax milli həyatı və ictimai baxışlarını əks etdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. “Qara sözlər” müdrik kəlamlar toplusudur. Abay Kunanbayev bu kəlamlar vasitəsilə dövrü üçün, cəmiyyət üçün, məxsusi olaraq öz xalqının timsalında insanlıq üçün əhəmiyyət daşıyan problemlərə toxunur. Həmin kəlamlar ilk növbədə qazax xalqının xoşbəxt gələcək yolunu müəyyənləşdirməyə və bu yola işıq salmağa xidmət göstərir. Mütəfəkkir şair (burada həm də nasir) xalqa ünvanladığı fikirlərinin onların gələcək inkişafına təsir edəcəyinə inanır və “Birinci söz”ün sonunda bu barədə belə yazır: “Nəhayət, qərara gəldim ki, kağız və qələmi özümə həmdəm edib, fikirlərimi kağıza köçürüm. Bəlkə sözlərimdən hansısa kiminsə könlünə yatdı və o, həmin sözü özü üçün ya kağıza, ya da yaddaşına köçürdü” [1, s.168]. Abay Kunanbayev əsər boyu yaşadığı cəmiyyətdə üzləşdiyi mövcud problemlərə real-tarixi şəraitdə müdaxilə etməklə xalqını tərəqqidən, müasirlikdən, təhsildən, elmdən, modern həyatı düşüncələrdən və s. uzaq saxlayan cəhalət mühitinə qarşı mübarizə aparır.

Abay Kunanbayev ilk növbədə canından artıq sevdiyi qazax xalqının baxışlarındakı səhv təsəvvürləri islah etməyə çalışır. O, ikinci, üçüncü, beşinci, altıncı, doqquzuncu və bu kimi əksər mətnlərdə qazaxlarda müşahidə etdiyi lovğalıq, mənəmlilik, tənbellik, eqoistlik və s. kimi qeyri-normal xüsusiyyətləri tənqid edir, onu doğuran səbəbləri açıqlayır. Məsələn; “İkinci söz”də özbək, rus, tatar və

noqayların geyiminə, nitqinə, qorxaqlıqlarına, yersiz danışlıqlarına və s. görə haqsız ittiham edib lağa qoyan doğma xalqının nümayəndələrinə üz tutaraq onları həm tənqid edir, həm də günahlandırır. Eyni zamanda Abay Kunanbayev “qazaxların bir-birini canavar gözündə görüb, yaxınlarının halına yənməməsindən”, “tənbəl, qorxaq, iradəsiz, lovğa, acgöz, bədrəftar və s.” olmasından narahat olmuş, milləti üçün qüsurlu bildiyi bu cür halların səbəblərinin kökündə nəyin dayandığını üzə çıxarmağa çalışmışdır. Abay Kunanbayev bunların başlıca səbəbini insanların əkinçilikdən, ticarətdən, sənətdən, təhsil və elmdən uzaqlaşması ilə əlaqələndirir. O, aşkar şəkildə göstərir ki, normal peşə, halal qazanc və təhsildən uzaq olduğumuz üçün cəmiyyətimizdə böhtan, rüşvət, qan düşmənçiliyi adi hala çevrilmişdir. Abay Kunanbayev insanların düşmən qruplara bölünüb, bir-birilərinin var-dövlətlərinə, torpaqlarına sahiblik etməsinin əsas səbəblərini isə savadsızlıq, cahilliklə yanaşı, rüşvətlə, məkrə vəzifəyə yiyələnən hakimlərin və nadan bəylərin əməlləri ilə bağlayır, realist-maarifçi olaraq vəziyyətdən çıxış yolunu yeni həyata mane olan bütün pisliliklərdən uzaqlaşmaqda görür.

Abay Kunanbayev “sevdiyi və qəlbinə yol axtardığı xalqını” (“Beşinci söz”) əsər boyu daha çox ittiham edir. “Mal-qaranı ağıldan, elmdən, imandan, xalqdan qiymətli hesab edən” (“Səkkizinci söz”) varlı təbəqənin nümayəndələri Abay Kunanbayevin nəzərində ən ağılsız, vicdanını itirən insanlardır. Əsərin “Beşinci söz”ündə yer alan bir neçə atalar sözü qazax xalqının psixologiyası, dünyagörüşü, həyata baxışı və s. barədə fikir formalaşdırır. Bu sırada verilmiş atalar sözlərini xarakterinə görə iki qrupa ayırmaq mümkündür. “Yarım gün ömrün qalıbsa, bir günlük azuqə topla”, “Mal-qara candan da əzizdir”, “Varlının üzü ağ, kasıbın üzü qaradır”, “Kasıba doğma atası da yüküdür” və s. kimi atalar sözləri maddiyyat hərisi olan insanların psixologiyasını əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Maraqlı məqamlardan biri odur ki, Abay Kunanbayev “İyirmi doqquzuncu söz”də mənəvi dəyərlərdən uzaq olan, zərərli fikir formalaşdıran bir sıra qazax atalar sözü və məsəllərindən söz açır. O, “Varlı ol, arın olmasın”, “Yaxşı xahiş etməklə hər şey əldə etmək olar”, “Yüz gün axta dəvə kimi dolanmaqdaysa, bir gün əsl nər kimi yaşamaq yaxşıdır”, “Məşhurlaşmaq istəyirsənsə, tarlaya od vur”, “Qızıl görcək mələk də yolundan çıxar” və s. atalar sözü və məsəllərini ayrı-ayrılıqda açıqlamaqla onların ifadə etdiyi mənaların zərərli, eyni zamanda mənəviyyatdan uzaq olduğunu bəyan edir. Bunların məqsəddən asılı olaraq yaradıldığını, kimlərsə mənəfiyyətinə xidmət üçün formalaşdırıldığını vurğulayır. Məsələn, Abay Kunanbayevin “Qızıl görcək mələk də yolundan çıxar” deyiminə münasibəti kifayət qədər maraqlıdır: “Deyirlər “Qızıl görcək mələk də yolundan çıxar”. Bunu deyənlər mələyin müqəddəs adına qurban olsunlar. Mələyin qızıla ehtiyacı olmadığını bilə-bilə, onlar onu bəhanə edib özlərinin həssəddən doğan kələklərinə bəraət qazandırmaq istəyirlər” (“İyirmi doqquzuncu söz”).

Lakin “Səxavətinin düşməni olmaz”, “Balıq olmayan gölün sahilində, mərhəmət olmayan aulda yaşama” və s. atalar sözlərində isə qazax xalqının müdrikliyi, ağıl-kamalı təqdir olunur. Ona görə də A.Kunanbayev insanları həyatın mənasını dərk etməyə səsləyir, mənasız işlərdən uzaq olmağı onlara məsləhət bilir: “Xoşbəxtliyin nədə olduğunu bilmədiklərinə insanlar həyatı mənasız işlərlə alçaldırlar. Onlar bir-birini təqib edir, bir-birinin yanında lovğalanır, var-dövlət toplayır, ömrün son dəqiqələrində isə topladıqlarının hamısını həyatın bircə gününə dəyişməyə hazır olurlar”. Abay Kunanbayev bu sözlərin sonunda “nə üçün əzəl başdan taleyinə inanıb əməklə məşğul olmayasan?” [1, s.173] - çağırışı etməklə insanları faydalı işə səsləyir, pisliliklərdən uzaq dayanmağı onlara tövsiyə edir. Bu məqsədlə Abay Kunanbayev əsərdə həyata baxış, əxlaq, din, sevgi, dostluq, mərhəmət, elm, təhsil və s. məsələlərə toxunmaqla xalqını müdrikliyi dəyərləndirib həyatda düzgün yol seçməyə çağırır.

Müəllif əsərdə əxlaq məsələlərindən danışarkən ilk növbədə lovğalığın və egoist hisslərin insan qəlbindən çıxarılmasını istəyir. Onun fikrinə görə, bu cür insanların “nə vicdanı, nə şəxsi ləyaqət hissi, nə böyük işlərə qabiliyyəti, nə də yüksək amalları olur. Onlarda nə pəhləvanın qətiyyəti, nə igidin rəşadətini, nə də insanpərvərlikdən əlamət tapmaq çətinidir” [1, s.203].

Ona görə də A.Kunanbayev xalqını vicdanlı, ləyaqətli olmağa, yüksək amallar uğrunda yaşamağa səsləyir. O, bütün məsləhətlərə riayət etmək üçün dörd şərti vacib sayır: 1. Mənliyi qoruyub saxlamaq; 2. Məsləhəti qəlbə qəbul etmək; 3. Məsləhəti yaddaşa həkk etmək; 4. İnsanın aqlını korlayan, onu pisliliklərə aparan şeylərdən uzaqlaşmaq.

Bildiyimiz kimi, Abay Kunanbayev istər şəxsi həyatında, istər bədii yaradıcılığında, istərsə də ictimai fəaliyyətində təhsili, biliyi önə çəkmiş, xalqının cahillikdən qurtarmasında yeganə yol kimi

savadsızlığın aradan qaldırılmasını vacib saymışdır. O, xoşbəxt gələcəyi, insanların bəxtiyarlığını, şöhrət tapmasını elm və təhsildə görmüşdür.

Savad və təhsil almaq, dil öyrənmək məsələlərini əhatə edən “İyirmi beşinci söz”də müəllif öz dövrünün reallıqları fonunda bir çox məqamlara toxunur: “Mənim təklif etdiyim yol var-dövlət hərisliyini rədd edir. Oğlunu evləndirib ayırmağa tələsmə, əvvəlcə onu rus məktəbində oxut. Lazım gəlsə təhsil üçün bütün varidatını verməkdən çəkinmə, övladını adam etmək üçün hər şeydən keçmək olar. Oğlun cəhalətdə qalsa, nə sən rahatlıq tapacaqsan, nə o özü xoşbəxt olacaq, nə də xalqına fayda verəcək. Belə övlada görə Allahın da yanında, insanların da yanında başın həmişə aşağı olacaq” [1, s.195].

Göründüyü kimi, Abay Kunanbayev uşaqların təhsil alması probleminə kifayət qədər ciddi yanaşırdı. O, üzünü valideynlərə tutaraq bildirir ki, hər bir uşağın gələcək rahatlığı və xoşbəxtliyi onun dil öyrənməsində və təhsil almasındadır. Çünki o bilirdi ki, bütün pisliliklərin, rəzələtin kökü cəhalətdirsə, xoşbəxtliyin açarı isə elm və mədəniyyətdir. Abay Kunanbayev valideynlərə çağırış edərək, ilk növbədə onların övladlarına təhsil vermək baxımından Allah və cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşıdıqlarını nəzərlərinə çatdırırdı.

Abay Kunanbayevin övladına təhsil verməyən valideynlərin Allah yanında günah qazanacağı fikrini önə çəkməsi məqsədli xarakter daşıyırdı. Çünki müsəlman psixologiyasına görə o insanlar Allah yanında başı aşağıdırlar ki, onlar günah və bəd əməllər sahibidirlər.

Abay Kunanbayevin cəmiyyətdəki mövqeyindən, insanlar arasında şəxsi nüfuzundan və sözünün təsir gücündən istifadə edərək övladlarına təhsil verməyən valideynləri Allah yanında günah və bəd əməllər sahibi kimi dəyərləndirməsi istər-istəməz feodal müsəlman mühitində valideynlərdə Allah xofu yaradır və yaranmış qorxu sindromu onların övladlarına təhsil vermək maraqlarına müəyyən dərəcədə təsir göstərirdi.

Abay Kunanbayevin, təhsillə bağlı fikirlərində dil məsələsinə xüsusi yer ayrılmışdır. İlk növbədə qeyd etməliyik ki, o, ərəb, fars və rus dillərini mükəmməl bilməmiş, bu dillərin vasitəsi ilə Şərq və Qərb mədəniyyəti nümunələri ilə birbaşa tanış olmuş, ərəb, fars və rus dilində olan bir sıra əsərləri qazax dilinə tərcümə etmişdir. Abay Kunanbayev dil məsələsindən danışarkən soydaşlarına birinci növbədə öz uşaqlarına ana dilini öyrətməyi tövsiyə edirdi. Bu yolla o həm valideynlərdə, həm də uşaqlarda milli hisslərin formalaşacağına inanır, gələcəkdə xalqın taleyini düşünən milli ruhlu gənclər ordusunun yaranacağına ümidlər bəsləyirdi. O, doğru olaraq belə düşünürdü ki, millətin dilini bilmədən onun dərdlərini bilmək, ona doğru münasibət göstərmək qeyri-mümkündür. “İyirmi beşinci söz”də səslənən “uşaqları oxutmaq yaxşıdır, lakin öz xalqına xidmət edə bilməsi üçün onlar ana dilini öyrənməlidirlər” [1, s.193] – sözləri yuxarıdakı fikrin təsdiqi baxımından əhəmiyyətlidir.

Lakin Abay Kunanbayev doğma dili bilməyin əhəmiyyəti ilə yanaşı, əcnəbi dilləri öyrənməyin vacibliyini də xüsusi vurğulayırdı. Abay Kunanbayev dünya dilləri sırasında qazaxlar üçün rus dilini öyrənməyi məqsəduyğun hesab edirdi. Şübhəsiz, bu səbəbsiz deyildi. O, ilk növbədə rus millətinə hörmət bəsləmiş, onun elmini və mədəniyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Ona görə də tarixi qədim, mədəniyyəti zəngin olan rus millətinin dilini öyrənməyi təbliğ etmiş, bu dilin vasitəsilə qazaxların rus elmi və mədəniyyətinə yiyələnəcəklərinə, rusların ən yaxşı keyfiyyətlərini mənimsəyəcəklərinə, bu xalqın səviyyəsinə çatacaqlarına və s. böyük ümidlər bəsləmişdir.

Müəllifə görə, rus dilini öyrənmək həm də Avropaya çıxış etmək deməkdir, Avropaya çıxış etmək isə Avropa mədəniyyəti ilə tanış olmaq, dünyanı dərk etməkdir. Abay Kunanbayev haqlı olaraq rus dilini bilməyin əhəmiyyətini belə qiymətləndirirdi: “Rus dilini bilmək, göz açıb dünyanı görməkdir” (“İyirmi beşinci söz”) [1, s.194].

Göründüyü kimi, “Qara sözlər”də, o cümlədən, Abay Kunanbayevin poeziyası və ictimai fəaliyyətində rus dilinin təbliği dövrün tələbi məsələsi olsa da, siyasi məqsəd daşımırdı. Bu dilin təbliği milli maraqlara xidmətdən irəli gəlirdi. Çünki çarizm dövründə rus dili həm imperiyadaxili ünsiyyət qurmaq, həm elm və mədəniyyət kəsb etmək, həm də imperiya sərhədlərini aşıb Avropaya yaxınlaşmaqdan ötrü yeganə dil idi. Təbii olaraq çarizm dövründə imperiya tərkibində olan bütün xalqlar dil baxımından eyni ehtiyac və tələbatla üzləşirdilər. Abay Kunanbayevin azərbaycanlı həməsri olan S.Ə.Şirvaninin də oğluna müraciətlə dediyi:

*Cəfər, ey nuri-dideyi- Seyyid,
Qönçeyi- növrəsideyi- Seyyid.
Üləmə həqqini riayət qıl,
Əhli-elmə həmişə hörmət qıl.
Demə bu kafər, ol müsəlmandır,
Hər kimin elmi var- o, insandır.
Ey oğul hər elmə ol rəğib,
Xassə ol rus elminə talib.
Onlara ehtiyacımız çoxdur,
Bilməsək dil əlacımız yoxdur [4, s. 17].*

– sözləri rus dili əsərinin təbliğinə yox, milli intellektin elmi-mədəni yüksəlməsinə çağırış idi.

Onun digər bir kırımlı məşhur türk həməsri, “dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyasının müəllifi İ.Qaspiralının isə “ruslar bizə yapıcı və kultürcə daha yaxındır” [3, s.76] fikirləri başqa prizmadan imperiyadaxili əlaqələrdə rus dilinin əhəmiyyətini və dünya mədəniyyəti ilə rəhbərliyinə xidmətini önə çıxarırdı. Göründüyü kimi, Abay Kunanbayevin rus dilini öyrənmək təbliğatı yeni üsullu məktəblərdə təhsil almağa, daha modern təhsilə yiyələnməyə, rus və Avropa mədəniyyəti ilə tanış olmağa və s. çağırış idi. O, bütün hallarda cəhalət girdabında əziyyət çəkən, milli-mədəni inkişafdan geri qalan xalqına yardım etmiş, millətinə xidmətdən şərəf duymuşdur.

Qazax xalqının feodal düşüncədən uzaqlaşaraq, cəhalət buxovlarını qıraraq təhsilə yönəlib elm əldə etməsi vacib bir məsələ kimi Abay Kunanbayev yaradıcılığında aktualıq təşkil edir. “Qara sözlər”in bir neçə mətnində elmin hər bir insanın və ümumiyyətlə, millətin həyatında oynadığı aparıcı rolun əksi xüsusi yer alır.

Məsələn, “Otuz ikinci söz”də “elmə necə yiyələnmək olar?”, “elmə insana nə üçün lazımdır?” və s. kimi suallara cavab tapmaq mümkündür. “Otuz ikinci söz” başlıqlı mətnin birinci cümləsində “elmə kimlər sahib ola bilər?” sualının ictimai-siyasi, tarixi və elmi-fəlsəfi baxımdan dəyərləndirilməsi diqqəti cəlb edir. Abay Kunanbayev yazır ki, “elmə yalnız bilmək həvəsi ilə yanaşanlar yiyələnilər. Özü də yalnız həvəs azdır. Hətta elmə yiyələnmək prosesinin özü də müəyyən sistemə tabe olmalıdır. Əks təqdirdə insanın elm əldə etməyə sərf etdiyi böyük zəhmət və axtarışlar nəticəsiz qalar” [1, s.205].

Abay Kunanbayev məqsəddən asılı olaraq elmə yiyələnmək istəyən insanları iki qrupa ayırır. Onlardan biri elmə varlanmaq, gəlir əldə etmək, digəri isə xalqa, cəmiyyətə faydalar vermək məqsədilə elmə gələn insanlardır. O, pul qazanmaq, bahalı şeylər almaq, yalnız özünü düşünmək xatirinə elmə gələn insanları bu yola can atmamağa çağırır. Onlara üzünü tutaraq deyir: “...Sənə gəlir gətirəcək və ya cəmiyyətdə mövqe verəcək iş naminə elmə can atma. Əgər sən başqa şeylər cəlb edir və sən yalnız onlara çatmaq üçün elmlə məşğul olursansa, sən elmə münasibətin ögey ananın oğulluğa olan münasibəti kimidir” [1, s.205].

Abay Kunanbayev qazanılan elmi insan üçün dəyəri ölçüyə gəlməyən sərvət hesab edir. Onun fikrincə, insanın halal qazandığı nə varsa, ağır zəhmət və gərgin əməyin hesabına əldə edilir. Bu mənada Abay Kunanbayev elmlə məşğul olmaq istəyənlərin mətin ruha və möhkəm iradəyə sahib olmalarını xüsusi vurğulayır. Digər baxımdan onları paxılıqdan, yüngüllükdən, kindən, lovğalıqdan və s. uzaq olmağa çağırır.

Abay Kunanbayev insanın həyatda xoşbəxt və firavan yaşaması üçün elmlə yanaşı, sənət öyrənməyin də vacibliyindən danışır. “Mal-qara quraqlıqda yem çatışmamasından və ya xəstəlikdən qırılır, sənət isə təbii fəlakətdən uzaqdır” [1, s.207] deyən Abay Kunanbayev eyni zamanda, sənətə həvəsləndirən və ağıl nümunəsi kimi yüksək qiymət verir. O, sənətlə məşğul olan insanı millətinin ən yaxşısı hesab edir. Lakin Abay Kunanbayev sənətkarları millətinin ən yaxşısı və ağıllısı hesab etsə də, onlara qarşı narazılıq ifadə etməkdən çəkinmir. Çünki o sənətlə məşğul olan insanları daha yaradıcı, sənətin yeni sirlərinə yiyələnməyə can atan, vaxtdan səmərəli istifadə edən, dünya miqyasına çıxmağa qadir sənətkarlar kimi görmək istəyir. “Otuz üçüncü söz”ün əvvəlində yazılan aşağıdakı cümlələr Abay Kunanbayevin sənət və sənətkara münasibət fonunda fikirlərinə aydınlıq gətirmək baxımından səciyyəvidir: “...Qazax sənətkarlarının sağalmaz xəstəliyi andıran qüsurları var. Birincisi, onlar yeni

sənətə yiyələnməyə can atmırlar. Onlar özlərindən yaxşı sənətkar axtarmır, onlara yaxınlıq edib, əl-ələ işləmirlər. İkincisi, onlar ara vermədən işləyə bilmirlər. Bir neçə mal-qara əldə edən kimi özlərini varlı sayır, lovğa-lovğa düşünürlər” [1, s.207].

Abay Kunanbayevin sənətə münasibəti ilə elmə münasibəti arasında bir paralellik müşahidə etmək mümkündür. Diqqət etdikdə görürük ki, o hər iki sahə üçün zəhməti, halallığı, qarşılıqlı əməkdaşlığı, mənaəmlilik və lovğalıqdan uzaq dayanmağı və s. meyar götürmüş, ən başlıcası isə millətə faydanı vacib hesab etmişdir.

“Qara sözlər”də insanın cəmiyyətdə yeri və roluna, ictimai fəaliyyət dairəsinə, əbədi aləm düşüncələrinə insan amili və insan amalı kontekstində münasibət bildirilir və onlara fəlsəfi-estetik dəyər verilir. Abay Kunanbayevin problemə bu istiqamətdə münasibəti insana ali məqsədə doğru hansı yolla gedəcəyini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Abay Kunanbayevin insana münasibətində fərqli və orijinal yanaşma müşahidə olunur. O, insana dünyanı yaradan yox, onu dərk edən varlıq kimi dəyər verir. İnsanın mahiyyətindəki məhəbbət, ədalət və səmimiyyətin mövcudluğunu onun hər zaman ilahi məqama yaxınlığının göstəricisi kimi nəzərə çatdırır.

Bu səbəbdən Abay Kunanbayev belə hesab edir ki, insanda yaxşılıq əlamətlərinin çoxluğu istər-istəməz onu daha çox haqqa, dərgha doğru istiqamətləndirməlidir. Lakin insan mahiyyətindəki məhəbbət, ədalət və səmimiyyəti düzgün “xərcləməyəndə” nəyin doğru, nəyin yanlış olduğunu fərqi var bilməyəndə haqqın qapısını öz əlləri ilə üzünə bağlayır. “Otuz dördüncü söz”də müəllif bu barədə belə yazır: “Əvvəl-axır öləcəyini, əcəlin yalnız qocalıqdan gəlmədiyini və heç kimin öldükdən sonra dirilmədiyini hamı bilir. Qazaxlar da buna inanırlar. Onlar buna inanırlar ki, yeri-göyü yaradan var və o, məhşər günü mizan-tərəzi qurub, hər kəsə xeyir və şər əməllərinə görə hay verəcək və onun mükafatı da, cəzası da yerdəkilərə bənzəməyəcək. Onların zənnincə, Allah insana görünməmiş ağır cəza da verə bilər, onu göylərə də qaldırar. Bəs ömrün sonunda onları bu iki qismətdən birinin gözlədiyini bilə-bilə qazaxlar nə üçün yalnız xeyir əməllərlə məşğul olurlar?”

Bunun səbəbi onların etiqadlarının qeyri-səmimiyyətdədir ki, bu da, görünür, onların qeyri-xalqlar kimi o dünyaya inanmamalarından irəli gəlir” [1, s.208]. Əsərin 34, 35, 36, 37 və s. hissələrində söylənilən məntiqə uyğun insan, inam və sevgi problemləri daxilində bir çox məqamlara münasibət bildirilir.

“Otuz yeddinci söz” Şərq məna deyimlərinə uyğun yazılmış 23 müdrik kəlamdan ibarətdir. Nəsihənamə xarakterli bu kəlamlarda ləyaqət, müdriklik, cahillik, tənhalıq, xoşbəxtlik, bədbəxtlik, toxluq, acgözlük və s. problemlər daxilində “həyat nədir?”, “insan fərd olaraq nəyə qadirdir?” və “insan hansı keyfiyyətlərin daşıyıcısıdır?” və s. çoxsaylı suallara cavab tapmaq mümkündür. Məsələn, Abay Kunanbayev “insan öz dövrünün övlətidir. O pisdirsə, bunun günahı onun həmmüasirlərindədir” deməklə, cəmiyyətin, mühitin insana birbaşa təsirini önə çəkmiş olur.

Bildiyimiz kimi, insan və mühit amili bütün dövrlər üçün aktual olmuş, şairin yaşadığı XIX əsr dünya tarixinin yeni bir mərhələsi olaraq tarixdə elmi-texniki tərəqqi, milli-azadlıq hərəkətlərinin başlanğıcı, yeni dövr milli mədəniyyətlərinin inkişafı və s. əsri kimi iz saxlamışdır. Abay Kunanbayev millətinin tərəqqisi naminə bu əsrdən çox şey gözləyirdi. O, “Otuz yeddinci söz”də konkret olaraq öz millətinin adını çəkməsə də, bu kəlamlarda ifadə olunan fikirlərin hər birini ümumi şəkildə olsa da onun həmyaşıdlarının, həmkəndlilərinin, soydaşlarının həyatı və yaşadığı ictimai-siyasi mühitlə bağlamaq mümkündür. Bu kəlamların bir neçəsinə diqqət edək:

1. İnsanın ləyaqəti onun məqsədinə çatması ilə deyil, məqsədinə doğru hansı yolla getməsi ilə müəyyənləşir.

2. İnsan ağzından keçən hər bir gözəl fikir solğunlaşır.

3. Ağıllıya kömək et. Nankora kömək etmək özünü alçaltmaqdır.

4. Yalnız atasını düşünən şəxs insanlara düşməndir. İnsanları düşünən isə sənin qardaşındır.

5. Yalnız öz mənfəətin üçün çalışsan, otlayan heyvanlardan fərqi olmaz. İnsanlıq üçün çalışsan Allahın sevimli qulu olarsan.

6. Dünya böyük göl, zaman əsən yeldir. Önündəki dalğalar – böyük qardaş, ardındakı dalğalar – kiçik qardaş kimidir. Bunlar sıra ilə yox olur, bir-birinin yerini alırlar [1, s.212-213].

Sıralanan kəlamlarda mənalar bəşəri səciyyə daşısa da, onların hər birini XIX əsr qazax milli həyatı ilə əlaqələndirmək çətin deyil. Məsələn, Abay Kunanbayevin dördüncü sırada “yalnız atasını düşünən insanların düşmənidir” – fikirdəki göz önünə gələn şəxs əslində özündən başqa heç kimi düşünməyən, şəxsi mənafeyini xalq mənafeyindən üstün tutan bəy, bolıs, naçalnik, pristav, hakim və s. simvoludur. Abay Kunanbayevə görə, bu cür məmurlar öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək xalqa fayda vermək əvəzinə, onlara işgəncə verir, mal-mülkünü talayırlar. Buna görə də müəllif onları xalqın düşməni kimi qələmə verir. Xalqını düşünənləri isə dost, qardaş hesab edir.

Nəticə / Conclusion

Abay Kunanbayevin müxtəlif problemləri əks etdirən “Qara sözlər”i milli, fəlsəfi, tarixi, dini, etik və s. baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir. Abay Kunanbayevin daha çox nəsihətlər şəklində ifadə olunan fəlsəfi düşüncələrinin yer aldığı bu əsər qazax ədəbiyyatı tarixində insanın kamilləşməsi və cəmiyyətin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə həsr edilmiş ilk nəsr nümunəsidir. İlk realist nəsr nümunəsi olaraq “Qara sözlər” qazax ədəbiyyat tarixində realist nəsrin inkişafına təsir göstərmiş və modern qazax ədəbiyyatının yeni mərhələyə qədəm qoymasında mühüm rol oynamışdır.

Ədəbiyyat / References

1. Abay. Tərtib edən: Fatima Dursunova. Bakı, Mütərcim, 2017.
2. Ekrem A. Bir devrin aynası Abay Kunanbay ve “Kara sözlər”. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi inceleme-araştırma dizisi, yayını, 2017.
3. Quliyev E. Abay Kunanbayev. Ankara, TÜRKSOY kitabxanası seriyası, 2020.
4. Şirvani S.Ə. İbrət güzgüsü. Bakı, “Gənclik”, 1971.

Проза Абая Кунанбаева в контексте общественно-политических ценностей

Эльман Гулиев

Доктор филологических наук

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет. Азербайджан.

E-mail: elman.guliyev1958@gmail.com

Резюме. Абай Кунанбаев основатель и первый реалистический поэт казахской современной литературы XIX века. Абай Кунанбаев приобрел известность в казахской литературе как прозаик благодаря своему произведению “Черное слово” (“Слова назидания”) написанному в форме наставлений. В этой работе автор отразил свои мысли о жизни народа, к которому он принадлежит. В статье акцентируется внимание на основных социально-политических проблемах и анализируются особенности, характерные для его произведений, больше внимания уделяется образованию, науке и социальным проблемам. В статье эти проблемы выражены в контексте казахских социальных воззрений XIX века и казахской среды.

Ключевые слова: Абай, казахи, “Черное слово” (“Слова назидания”), бай, чиновник

Abay Kunanbayevin “qapa cöz” əsərinin janr xüsusiyyətləri, problematikası və bədii dili

Salidə Şərifova

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: sharifovasalida@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8788-6366>

Annotasiya. Şair, yazıçı, bəstəkar, ictimai xadim Abay Kunanbayev maariflənmiş liberal islam əsasında rus və Avropa mədəniyyətini təbliğ etmişdir. Onun yaradıcılığı millətinin ictimai-siyasi proseslərini özündə əks etdirir.

Qazax maarifçisi Abay Kunanbayevin nəsrindən bəhs edərkən, onun qazaxca “Qapa cöz” adlanan əsərinin adının dilimizə çevrilməsi məqamı mübahisələr doğurur. Ədibin ömrünün sonlarında qələmə aldığı əsərin qazaxca “Qapa cöz” adlanmasına baxmayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlif şəkildə təqdim edilməsini müşahidə edirik. Qeyd etməliyik ki, ədəbiyyatımızda qazaxca “Qapa cöz” adlanan əsər “Qara söz”, “Əqliyyə”, “Qəkliyyə”, “Böyük söz”, “İbratəmiz sözlər” və s. kimi təqdim edilməkdədir.

Əsərin quruluşu diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. 45 pritçadan ibarət əsər müasir dövr ədəbiyyatında rast gəldiyimiz hipertekstual əsərlərin quruluşunu yada salır. Əsərdəki pritçaları necə, hardan oxusaq da müəllifin yazdıqlarının anlaşılmasında problem yaratmır.

Açar sözlər: Qazax yazılı ədəbiyyatı, Abay Kunanbayev, “Qapa cöz” əsəri, nəsr, pritça, fəlsəfi traktat, janr, hipertekst (hipermətn)

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.006>

Məqaləyə istinad: Şərifova S. (2020). *Abay Kunanbayevin “Qapa cöz” əsərinin janr xüsusiyyətləri, problematikası və bədii dili*. “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”, № 2, səh. 68-73

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 22.09.2020; qəbul edilib – 30.09.2020

Genre features, problematics and artistic language of the work “The Book of Words” by Abay Kunanbayev

Salida Sharifova

Doctor of Philological sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: sharifovasalida@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8788-6366>

Abstract. Poet, writer, composer and public figure Abay Kunanbayev promoted Russian and European culture based on enlightened liberal Islam. His creativity reflects the socio-political processes of his nation.

Talking about the work of Kazakh educator Abay Kunanbayev, it is controversial that the name of his work, which was called “The Book of Words” (“Black words”), is our language. Despite the fact that the work written by the writer at the end of his life is called “Black Words” in Kazakh, we find that in the Azerbaijani literature it is called under different names. It should be noted that the “Book of Words” (“Black Word”) is known under such names as “Kara soz” (“Black word”), “Agliyya”, “Gakliya”, “Great word”, “Words of Edification” and so on.

The structure of the work draws particular attention. The 45-piece work is reminiscent of the hypertextual artifacts we find in modern literature. So, regardless of which part of the “Book of Words” you read, the artistic meaning and content do not lose their value.

Keywords: Kazakh written literature, Abay Kunanbayev, The Book of Words, prose, pithy, philosophical treatise, genre, hypertext

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.006>

To cite this article: Sharifova S. (2020) *Genre features, problematics and artistic language of the work “The Book of Words” by Abay Kunanbayev*. “Comparative Literature Studies”, Issue II, pp. 68-73

Article history: received – 22.09.2020; accepted – 30.09.2020

Giriş / Introduction

Müasir Qazax yazılı ədəbiyyatının banisi, mədəni islahatçı kimi qəbul edilən Abay Kunanbayev (Kunanbay-ulı) şair, yazıçı, bəstəkar, ictimai xadimdir. Maariflənmiş liberal islam əsasında rus və Avropa mədəniyyətini təbliğ etmiş Abay Kunanbayevin bədii irsi 170 şeir, 3 poema, 45 nəsihəti özündə birləşdirən nəsr əsəri, 56 tərcümə əsəri və 20-yə yaxın musiqi bəstəsindən ibarətdir. Onun yaradıcılığı millətinin ictimai-siyasi proseslərini özündə əks etdirir.

Əsas hissə / Main Part

“Qapa cəz” əsərinin janr xüsusiyyətləri.

Abay Kunanbayevin nəsrindən bəhs edərkən, ilk növbədə, onun qazaxca “Qapa cəz” adlanan əsərinin adının dilimizə çevrilməsi məqamı diqqəti cəlb edir. Abay Kunanbayevin ömrünün son illərində nəsrə müraciət edərək qələmə almış olduğu 45 qısa pithədən ibarət “Qapa cəz” əsərinin Azərbaycan dilində müxtəlif adlarla təqdim edilməsi mübahisələr doğurur. İctimaiyyətə ilk dəfə 1918-ci ildə “Abay” jurnalının səhifələrində çatdırılmış “Qapa cəz” əsəri ədəbiyyatımızda “Qara söz” [2], “Əqliyyə” [1, s.167], “Qəqliyyə” [5, s.11], “Böyük söz”, “İbratəmiz sözlər” və s kimi təqdim edilməkdədir. Əsərin hərfi mənada “Qara söz” kimi tərcümə edilməsi faktı ilə də üzləşirik. Əsərin belə adlandırılması düzgün deyil. “Qara” sözünün daşdığı funksiya çox olduğu üçün, qoşulduğu sözlərin də müxtəlif mənalar ifadə etməsinə xidmət edir. Məsələn, istər məkan adlarında, istərsə də şəxs adlarında “qara” sözünün işlənilməsi ilə rastlaşırıq. Məkan kimi Qarabağ, Qarayazı, Qaratəhlə, şəxs adları kimi Qaraxan, Qarakişi, Qarakazım, Qaravəli və s. adlarda işlənməmiş “qara” çoxanlamlı, türkköklü iki komponentdən ibarət sözlərdir. Azərbaycan dilində (həmçinin başqa türk dillərində) “qara” sözünün mənasına baxdıqda rəng mənasını deyil, böyüklüyü, qalınlığı, sıxlığı, tündlüyü və s. əks etdirən mənada işlənilməsi nəzərdən qaçmır. Məsələn, “Qarabağ” toponimi “böyük bağ”, “qalın bağ”, “sıx bağ” və s. mənalarını bildirir. Yaxud da “Qarayazı” termini. Qarayazı toponimi “böyük çöl” mənasını bildirir. Bu baxımdan, ədibin kitabının “Böyük söz” kimi təqdim edilməsi məqsədəuyğun olardı. Çünki, əsərin Azərbaycan oxucularına “Qara söz” kimi təqdim edilməsi estetik mənadan gözəl görünür. “Qara söz” kimi təqdim edilmə bəd sözlərdən ibarət olan kitab təsvirini oyadır.

Didaktik-allegorik ədəbi janrda olan kiçik ibratəmiz hekayələri, yəni pithələri necə, hardan oxunması müəllifin qələmə aldığı onların anlaşılmasında problemlər yaratmır. Özündə mənəvi və dini anlamda nəsihət verən pithə əsas ideyanın açılmasında müəllifin diqqəti ilə səciyyənlənir, təhkiyə dili isə təsirli olması və kinayəliliyi ilə fərqlənir. S.S.Averintsev pithənin xüsusiyyətlərini açıqlayaraq göstərmişdir:

- Xüsusi mövcudluğa malik olmur və yalnız müəyyən kontekstdə müəyyən şərtlərlə meydana gəlir.

- İnkişaf etmiş süjet hərəkətini vacib hesab etmir və sadə müqayisə səviyyəsində təcəssüm oluna bilər. Lakin bu halda pritça öz rəmzi səciyyəsiindən məhrum olmur.

- Məzmun baxımından pritça dərin “dini” və əxlaqi mövzulara meyil edir.

- Pritça yüksək kateqoriyalardan çıxış edir.

Əsərin kompozisiya quruluşu diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. 45 pritçadan ibarət əsər müasir dövr ədəbiyyatında rast gəldiyimiz hipertextual əsərlərin quruluşunu yada salır. Abay Kunanbayevin qələmə almış olduğu nəsr əsərini mütləq edərək, əsərin mətnində quruluşun parçalanmasını müşahidə edirik. Əsərdəki mətnlər montaj prinsipi üzrə vahid bir tama çevrilmiş halda kiçik bitmiş fraqmentlər formasında qurulmuşdur. Kiçik bitmiş fraqmentlər özlərini bədii baxımdan stilistika ilə işlənmiş nəsr formasında ifadə edir.

Mütəfəkkirin ən aktual problemlərə dair fikirlərini əks etdirən əsərdə təhkiyənin qeyri-xətti təhkiyə üzrə inkişafını görürük. Təhkiyə hər hansı bir fraqment ilə başlanaraq, mövcud fraqmentlər çərçivəsində “davam etdirilir.” Qeyd edək ki, əsərin belə strukturda təqdimi əsərin məzmununa xələl gətirmir. Əsərdə verilmiş 45 pritça məna itmir. Fərqi yoxdur, istər əsərdəki “birinci söz”ü oxu, istər “otuzuncu söz” və ya da sonuncu, “qırx beşinci söz”ü oxu. Əsərdə əksini tapmış “söz”lərdə məna itmir, əsərin əhəmiyyəti azalmır. Əsərin istənilən “söz”dən mütləq edilməsi əsərə xələl gətirmir. Əsərdəki bir mətndən başqa mətnlərə keçidlər ensiklopedik hipertext əsərini yada salır.

“Kapa cöz” əsərinin problematikası.

Abay Kunanbayevin qazax folkloru, poeziyasıyla sıx bağlı olan əsərinin əsas problematikası qazaxların tarixi problemlərinə işıq salmaqla yanaşı, din və mədəniyyət, dövlət və qanun, milli tərbiyə və dünyagörüşü də əks etdirir. “A. Kunanbayevin yaradıcılıq ideyalarının əsasında maarifçi görüşləri dayanır. Bir maarifçi kimi o, cəmiyyətin inkişafını, onun nicatını maariflənmədə görürdü. Çünki A. Kunanbayevin yaşadığı mühit nadanlıq və cəhalətin hökm sürdüyü ən qatı feodal-patriarxal mühit idi. Ona görə də demokratik ideyalar carçısı olan şair yeganə çarə kimi oxumağa, təhsilə üstünlük vermiş, bunun təbliğini ön plana çəkmişdir” [4, s.268].

Abay Kunanbayevin əsərinin qüdrətli alınması əsərin qələmə alınması dövrünün müəllifin ahl dövrünə təsadüf etmişdir. Bu A.Kunanbayevin dünyanın bütün üzlərini görüb, dərd və kədəri ilə üzləşmiş bir şəxs kimi hər şeyi dərinlən duymasından irəli gəlir. Müəllif özünəməxsus şəkildə mədəni-əxlaqi, ictimai-siyasi, sosial-fəlsəfi düşüncələri əks etdirən pritçalarında ictimaiyyətin gerçəklikləri ilə bağlı hadisələri təhlil süzgəcindən keçirmişdir. Məsələn, “Altıncı söz”də müəllif “birlik” anlayışına aydınlıq gətirməyə cəhd etmişdir. A. Kunanbayev “birlik” anlayışının nə olması və birləşmə necə nail ola biləcəklərindən xalqın xəbərdar ola bilməməsi amilini qabarda bilməsi ziyanlı cəsarətindən xəbər verir. Müəllif millətinin birlik anlayışını düzgün başa düşmədiyini vurğulamaqla, özünəməxsus şəkildə birlik anlayışına aydınlıq gətirmişdir. Ədib qazax məsələsinə müraciət edərək fikrini izah edə bilmişdir: “qazax atalar sözündə deyilir: “Bacarığın başlanğıcı birlikdə, rifahın əsası əməkdədir” [3].

Əsərin problematikasında millətin tarixi gerçəkliyinin milli koloritinin yüksək peşəkarlıqla əksini tapması, müxtəlif mövzuların ibratəmiz nəticələri həmişə aktualıq kəsb etməkdədir. A.Kunanbayev qələmə almış olduğu pritçalarına fəlsəfi yanaşması ilə də diqqəti cəlb edir. Ətraf aləmi, idrak hadisələrini dərinlən anlaşılması üçün təbiət və cəmiyyət sirlərini dərinlən qavranılmasının zəruriliyinə də toxunur.

Keçmişin təsviri, çözülməmiş problemə aydınlıq gətirilməsi, dinə, elm və biliyə münasibəti də əsərin problematikasını əhatə etmişdir. Əsər həyatın qanunlarını dərk etmiş müdrik insanın təlimlərini əks etdirir: “Bir maarifçi kimi Abay ən çox rus mədəniyyətinə bağlı idi, oradan nümunə götürür və onu təbliğ edirdi. O özünün poeziyasında, fəlsəfi məzmun daşıyan “Qəliyyə”sində (nəsihətlərində) rus mədəniyyəti və rus dilinin öyrənilməsinə, rus xalqı ilə əlaqələrin möhkəmlənməsinə günün ən vacib məsələsi kimi qaldırırdı” [4, s.12].

A.Kunanbayev pritçalarında elm, bilik, ana dili, həmçinin yabançı dillər, xüsusilə də rus dili haqqında düşüncələrini əks etdirə bilmişdir. Ədib pritçalarında millətin cəhalətindən qaynaqlanan kədərini doğma yurduna, xalqına olan sevgi ilə birləşdirməyə qadir ola bildi. Əsərdə təsvir edilən

feodal-patriarxal cəmiyyətin tənqidi, insan taleyi, insanın ləyaqət və şəxsiyyətin formalaşmasında əməyin, cəmiyyətin tərəqqisi üçün təhsilin, mədəniyyətin rolları haqqında düşüncələr onun yaradıcılığının ana xəttini təşkil etmişdir.

Əsərin “On yedinci sözündə biz müəllifin iradə, ürək və ağıl arasında gedən mübahisəni əks etdirməsi, insanın varlığı üçün lazım olan bu üçlüyün konkret olaraq onun şəxsiyyətini formalaşdırdığını vurğulayır. İradə, ürək və ağıl arasında gedən mübahisə, onların hansının vacib olmasını aydınlaşdırmaq üçün insanı əhatə edən aləmin amilləri haqqında məlumat toplusu olan biliyə müraciət etmələri müəllif tərəfindən istifadə edilən maraqlı ədəbi priyomdur. Müəllif istifadə etdiyi priyomla, iradənin “...mənsiz heç kim məqsədinə çata bilməz”, ağılın “sözü bir anda başa düşürəm”, ürəyin isə “mən insan varlığının hakimiyəm” [3, s.351] kimi fikirlərinə biliyin veridiyi cavab insanın keçdiyi həyat yolunu göz önündə canladırmağa nail ola bilir. İradəyə “səndə güclə bərabər qəddarlıq var”, [3, s.352] ağıla “sən insanları eyni anda xeyir və şər yolu ilə apara bilirsən” [3, s.352] deyərək, onları bir yerdə birləşib, ürəyə tabe olmalarını tövsiyə edir. Bu tövsiyəsini qısa və aydın izahatla aydınlaşdırmağa da pırıqda nail olur.

Mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsi olan əxlaq və əxlaqi dəyərləri müəllif əsərində insanların həyat tərzində, davranış və rəftarlarında açıqlamışdır. Abay Kunanbayev fikir və qayələrini, düşüncələrini əks etdirmişdir. Pırıqlarda ədib ictimai-siyasi həyatın, islam dininin yayılması, islamın nicata yol tapması uğrunda mücadilə təsvir edilmişdir.

Allaha inam Abay Kunanbayevin yaradıcılığında özünü daim göstərməkdədir. Ədibin “xalq idarəolunmazdır. Yalnız qismətinə insan nankorluğu və lənətlər yazılanlar, bir də məğlubiyyətin acısını hələ dadmamış qaynar təbiətli gənclər bu yola qədəm qoya bilərlər” fikirlərini bildirərkən, mənfur əməllərdən insanların qorunması üçün duası özünü göstərir: “bu həqiqəti bilənləri isə Allah özü bundan qorusun” [1, s.167]. Abay Kunanbayev “Onuncu söz”də insanların Allahdan övlad istəmək kimi inamını da əks etdirir: “Bəziləri dua edərək, Allahdan övlad istəyirlər” [3, s.338].

“On üçüncü söz”də Abay Kunanbayev iman sahibi olmağı təbliğ edir. Ədib iman dedikdə məhz Tanrının şəriksiz varlığına, qüdrətli və qüsursuz olmasına iman gətirmək, peyğəmbərin Allahın yerdəki varlıqla vəhdəti haqqındakı təlimi kimi qəbul edib inanmaqdır. Müəllif imana sahib olmaq üçün iki şəraitin olması faktını da vurğulamışdır. A.Kunanbayevə görə, bunlardan birinin, imanın dərk edilərək, şüurlu olaraq qəbul edilməsidir, ikincisi isə, kitabdan oxuyub öyrəndikləri və molladan eşitdikləri arasında müqayisə apararaq, özünün çıxardığı nəticəyə əsaslanmasıdır. Abay Kunanbayevin iki cür etiqad növü olması faktına toxunması insanlar arasında dinin düzgün qavranılıb başa düşülməsinə yardımçı ola bilər: “Yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, etiqadın iki növü var- şüurlu və şüursuz, - üçüncü heç bir etiqad yoxdur” [3, s.344].

Ədib “İyirmi səkkizinci söz”də “... biz Allahın adilliyinə, qüsursuzluğuna və nöqsansızlığına inanaraq imana gəlib, inanırıq” [3, s.371] kimi fikirləri ilə Allahın varlığını qəbul etməsini təsdiqləyir.

Qiyamət günü haqqında ədibin düşüncələri “Otuz beşinci söz”də əksini tapmışdır: “Deyirlər, qiyamət günündə hacı, molla, sufi, seyid və comərdlərin hamısı ilahinin hüzurunda dayanacaq” [3, s.383]. Ulu Yaradanın qiyamət günü ünvanladığı sual həyat və ölüm arasındakı dilemmaya aydınlıq gətirir: “Sizə həyat vermişdim. Onu nəyə sərf etdiniz? Sizə var-dövlət vermişdim. Onu nəyə işlətdiniz? Siz gələcək həyat qayğıları ilə pərdələnmişdiniz. Amma əslində bütün öz həyatınızı siz yalana həsr etmisiniz” [3, s. 383].

Abay Kunanbayev fikirlərinin təsir gücünü artırmaq məqsədilə aqillərin dedikləri fikirlərə də istinad etmişdir. O, “On doqquzuncu söz”də öyrənmək istəməyən insanlar haqqında söylədiyi fikirlərdə aqillərin fikirlərinə istinad edir: “Bir aqıl belə demiş: “Səni anlamayan insanlara deməkdənsə, donuzları yedizdirmək daha yaxşıdır. Heç olmasa onun piyi artar” [3, s.353].

“Kapa cəz” əsərinin bədii dili.

Ədibin əsərində istifadə etdiyi bədii ifadə və təsvir vasitələri diqqətdən yayınmır. Müəllif əsərin emosionallığını, təsir gücünü artırmaq məqsədilə bədii vasitələrə müraciət etmişdir. Abay Kunanbayevin əsərində fikirlərinin emosional təsirini artırmaq üçün tez-tez bədii suallara müraciət etməsi faktı ilə üzləşirik. Müəllifin verdiyi sualların cavabı tələb olunmadığından, cavabsız qalır.

Məsələn, “Birinci söz”də “Biliyimi artırmaq mı? Nə bilik verməyə, nə də ki, almağa bir kimsə var, kimin üçün onu püxtələşdirmək gerek? Xalqsız həyat da yoxdur. Bahalı parçaları səhraya sərib, yanında əlində arşın oturmağın nə xeyiri var? [3, s.319] Ədibin cavabsız suallarının cavabı cümlədən aydın olur.

Abay Kunanbayevin “Böyük söz” əsərində müəyyən bir fikrini birbaşa mənada deyil, dolayı yolla ifadə etməsini görürük. Müəllifin kinayəyə, yəni ironiyaya müraciət etməsi onun pritçalarına xələl gətirmir. Əsərin “İyirmi birinci söz”ündə müəllif özündən razı insanların bu cür düşünmələrini ifşa etməyə nail ola bilir. Onları iki qrupa ayırmaqla vurğulayır: “bunlaradn birini qürur, digərini isə lovğalıq adlandırmaq”.

Abay Kunanbayev lovğa adlandırdığı insanların daxili aləm və xüsusiyyətlərini ironik şəkildə açıqlaya bilir. Lovğa inasları üç qrupa ayıraraq, onlar arasındakı fərqlərə aydınlıq gətirərək, onları üç qismə ayırır. Məhz lovğa insanların ədib tərəfindən üç qismə ayrılması, həmin insanlara müəllifin ironik münasibətini əks etdirir. El-oba içərisində, ailələrində təriflənməsini özlərinin həyat kredosuna çevirən insanlar ironik şəkildə oxucuya təqdim edilmişdir: “Əsl lovğalıq məhz budur və bu azara tutulanlar üç cür olurlar. Birincilər yadları da heyretə gətirə bilən tərif həvəskarlarıdır. Bu növ lovğalar axmaq olsalar da, hər halda insandırlar. İkincilər tərifə can atır ki, öz xalqı içində seçilsin. Belələri sözün tam mənasında axmaq adlandırılıla bilsə də, tam adam adlandırılıla bilməz. Üçüncülər görməmiş kimi, hətta öz evlərində də təriflərə susayır. Belələri isə, şühəsiz, əsl başdanxarablardır. Bir şey maraqlıdır: düşmən yanında gözəçarpan olmağa cəhd edənlər son nəticədə öz xalqının içində şöhrət qazanırlar. Xalqının hörmətini qazanmağa can atanlar isə yalnız öz həmtayfalarından tərif diləyirlər. Yaxun qohumlar arasında nə etdiyini lovğa özü yaxşı bilir və aydın məsələdir ki, özünü göyün yeddinci qatına qaldırır” [1, s.189].

Abay Kunanbayevin yaradıcılığında bədii ifadə vasitələrindən olan təzadə (antiteza) müraciət edilməsini də müşahidə edirik. A. Kunanbayev bir-birilərinə əks olan vəziyyətləri qarşılaşdırmaqla fikirlərinə aydınlıq gətirməyə cəhd etmişdir. Məsələn, “On dördüncü söz”də “ürəkli” və “ürəksiz” anlayışlarını qarşılaşdırmaqla təzad yaratmışdır. Ədibin təzadla fikrini izah etməsi faktını “On beşinci söz”də də müşahidə etmək olur. Burada ədib ağıllı və axmaq anlayışlarını qarşılaşdıraraq antiteza yarada bilir. Müəllif özü bu iki məfhum arasında əsas bir fərq olması amilinə də toxunmuşdur: “Məncə, ağıllı və axmaq insanlar arsında əsas bir fərq var: ağıllı adam- insandır.... Belə insan, faydalı işlərə meyil edir, gördüyü işlərdən zövq alır, köhnə xatirələrini danışanda belə anladığını danışar, bunlardan zövq alaraq yaşadığı ömürə görə təssüflənməz.

Axmaq adam isə həyatda öz yerini heç cür tapa bilmir. O, dəyərsiz və mənasız işlərə maraq edir, ömrünün gözəl anlarını və qiymətli vaxtlarını boş-boşuna keçirər, ömrünü faydasız yaşayar, bir gün ayılar ki, gəncliyi ötüb keçib, ömrün ən yaxşı illəri it oynatmaqla keçir, qocalıq isə acı təəssüflə dolur” [3, s.348].

A.Kunanbayev “Böyük söz” əsərində fikirlərini açıqlamaq üçün atalar sözlərinə müraciət etməsi ilə də diqqəti cəlb edir. Əsərdə “Yarım gün ömrün qalıbsa, bir günlük azuqə topla”, “Kasıba doğma atası da yüküdür”; “Mal-qara candan əzizdir”; “Varlının üzü ağ, kasıbın üzü qaradır”; “İgid və qurd qarnını yolda doyurar”; “Səxavətlinin düşməni olmaz”; “Alan əl verməyi də öyrənir”, “Varlını saymayan, Allahı da saymaz”, “Acsan, ehsan verilən yerə cum”, “Balıq olmayan gölün sahilində, mərhəmət olmayan aulda yaşama” [1, s.173], “Yüz gün axta dəvə kimi dolanmaqdaysa, bir gün əsl nər kimi yaşamaq yaxşıdır” [3, s.373] kimi atalar sözləri işlənilmişdir. Əsərdə müəllif xalq məsəllərinə də müraciət etmişdir: “Sənət başlanğıcını birlikdən, var-dövlət başlanğıcı həyatdan alır” [1, s.174].

Abay Kunanbayevin qələmə aldığı nəsr əsərində diqqəti çəkən məqamlardan biri də Məhəmməd peyğəmbər əleyhissalamın hədisləri və atalar sözləri arasında müqayisənin verilməsidir. “Otuz altıncı söz”də belə müqayisə diqqəti cəlb edir: “Məhəmməd peyğəmbər əleyhissalamın hədislərində deyilir ki, “abırı olmayanın imanı da olmaz”. Qazax atalar sözlərindən biri isə belədir: “Utanmağı bacaran etibarlı olmağı da bacarır” [1, s.211]. Vurğulamaq lazımdır ki, Abay Kunanbayev istər qələmə aldığı nəsr əsərində, istərsə də yaradıcılığında Məhəmməd peyğəmbərin müdrik kəlamlarına tez-tez müraciət edərək, müqayisələr aparmağa nail ola bilmişdir.

Maraqlı məqam odur ki, hadisə və ya əhvalatlar həm müəllifin şahidliyi yolu ilə verilir, həm də rəvayət şəklində söylənilir. Bəllidir ki, hadisənin rəvayət şəklində nəql edilməsi daha çox nağıl və dastanlar üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir.

Nəticə / Conclusion

Söz sənətinin dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi qüdrətli söz ustadı Abay Kunanbayevin 45 pritchasını mütaliə etdikcə, xalqını olduğu kimi sevən, millətinin taleyindən narahat olub onu düşünən müəllifin vətəndaş obrazını da görürük. Müəllif qələmə aldığı əsərlərində tərənnüm və ya təsvir edilən hadisə və ya əhvalatların bilavasitə iştirakçısı kimi çıxış etmişdir. Ədəbiyyət qazanmış ədib özündən sonra Abay məktəbini yaratmağa nail ola bilər. A.Kunanbayev bir sənətkar kimi ədəbiyyatda tarixi mərhələyə imza ataraq, klassik simalardan birinə çevrilib.

Ədəbiyyat / References

1. ABAY / Tərt. ed.: F.Dursunova. – Bakı: Mütərcim, 2017.
2. Abay Kunanbayevin birinci “Qara sözü”. <https://modern.az/az/news/223968>
3. Абай Кунуабаев. Собрание сочинений в одном томе. Стихотворения, поэмы, проза. Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1954.
4. Elman Quliyev. Türk xalqları ədəbiyyatı. Abay Kunanbayev. Bakı: Qismət, 2009.
5. Pənah Xəlilov. Ön söz əvəzi / ABAY / Tərt. ed.: F.Dursunova. Bakı: Mütərcim, 2017.

Жанровые особенности, проблематика и художественный язык произведения Абая Кунанбаева “Книга слов”

Салида Шарифова

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: sharifovalida@rambler.ru

Резюме. Поэт, писатель, композитор и общественный деятель Абай Кунанбаев пропагандировал просвещенный либеральный ислам посредством своего творчества, обогащающегося русской и западной культурой. В его творчестве отражаются основные национально-политические идеи народа Казахстана.

Следует отметить, что перевод названия произведения Абая Кунанбаева “Книга слов” (“Черное слово”) на иностранные языки носит спорный характер. Несмотря на то, что произведение, написанное писателем в конце его жизненного пути, на казахском языке называется “Черное слово”, мы встречаем, что в азербайджанской литературе оно представлено под разными наименованиями. Следует отметить, “Книга слов” (“Черное слово”) известно под такими наименованиями как “Кара соз”, “Аклийя”, “Таклийя”, “Беюк соз”, “Ибратамиз созлер” и так далее.

Особое внимание привлекает структура произведения. Работа состоит из 45 притч, и по структуре произведение может быть отнесено к гипертекстовым произведениям, часто встречающимися в современной литературе. Так, вне зависимости от того, с какой части “Книги слов” начинаешь чтение, художественный смысл и содержание не теряют своей ценности.

Ключевые слова: казахская письменная литература, Абай Кунанбаев, “Книга слов” (“Черное слово”), проза, притча, философский трактат, жанр, гипертекст

Роман-эпопея “Путь Абая”: поэтика и проблематика

Фатима Дурсунова

Доктор философии по филологии

Бакинский государственный университет. Азербайджан.

E-mail: fatimad@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8472-3692>

Резюме. В статье анализируется роман-эпопея “Путь Абая” в 4-х томах выдающегося казахского советского писателя Мухтара Ауэзова. Роман является первым в этом жанре в казахской литературе. Главный герой романа – реальное историческое лицо, великий казахский поэт Абай Кунанбаев. В статье рассматриваются жанровые особенности произведения, национальный характер, образно-речевая система автора. Роман анализируется с точки зрения проблематики соцреалистического канона.

Ключевые слова: Мухтар Ауэзов, “Путь Абая”, роман-эпопея, соцреалистический реализм, жанровые особенности

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.007>

Məqaləyə istinad: Dursunova F. (2020). *Роман-эпопея “Путь Абая”: поэтика и проблематика*. “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”, № 2, səh. 74-80

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 09.08.2020; qəbul edilib – 16.08.2020

The epic novel “The Path of Abai”: poetics and problems

Fatima Dursunova

Doctor of Philosophy in Philology

Baku State University. Azerbaijan.

E-mail: fatimad@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8472-3692>

Abstract. The article deals with the 4 volumes epic novel “The Path of Abai” by the outstanding Kazakh Soviet writer Mukhtar Auezov. The novel is the first in this genre in Kazakh literature. The protagonist of the novel is a real historical person, the great Kazakh poet Abai Kunanbaev. The article discusses the genre characteristics of the work, national character, and figurative speech of the author. The novel is analyzed in terms of the problems of the socialist realistic canon.

Keywords: Mukhtar Auezov, The Path of Abai, epic novel, socialist realist canon, genre characteristics

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.007>

To cite this article: Dursunova F. (2020) *The epic novel “The Path of Abai”: poetics and problems*. “Comparative Literature Studies”, Issue II, pp. 74-80

Article history: received – 09.08.2020; accepted – 16.08.2020

Введение/ Introduction

В жесткой системе жанров литературы социалистического выбора особую роль занимает роман-эпопея, где на фоне судеб отдельных героев раскрываются важные национально-исторические события целых народов.

Роман-эпопея “Путь Абая” в 4-х томах выдающегося казахского советского писателя Мухтара Ауэзова, является первым в этом жанре в казахской литературе. Он стоит в ряду лучших произведений социалистического реализма, “эстетической системы, сложившейся на рубеже XX вв. и утвердившейся в эпоху социалистического переустройства мира” [5, с.319].

Именно в этот период литературе требуются “титанические фигуры, чье трагическое обаяние захватывало бы массы и способствовало утверждению идеи” [10, с.307], таким героем становится великий казахский поэт Абай Кунанбаев.

В процессе создания образа Абая Мухтар Ауэзов учитывает опыт русских советских писателей в области создания исторического романа, таких как А. Толстой (роман “Петр Первый”), С.Сергеев-Ценский (роман “Емельян Пугачев”), А.Чапыгин (роман “Разин Степан”), Г.Штурм (“Повесть о Болотникове”).

Первые две части романа были изданы в 1948 году под названием “Абай”. Сразу после публикации роман был удостоен Сталинской премии в области литературы и искусства, которая давалась не по совокупности заслуг, а за конкретные работы и достижения. В 1959 году автор завершает свою эпопею, публикуя под новым названием “Путь Абая”. Роман получает Ленинскую премию как выдающееся произведение социалистического реализма.

Роман создавался в период экстремального сужения соцреалистического канона, “когда под знаком вновь возникшего идеологического постулата народности проходит инквизиторская кампания против различных видов “формального” и “антинародного” искусства” [11, с.285], поэтому подвергался многочисленным жестким цензурным правкам.

Основная часть / Main Part

Первая часть романа “Абай”, посвященная формированию Абая от юноши до взрослого сознательного человека, начинается с описания того, как Абай тринадцатилетним мальчиком приезжает домой, в степь, из Семипалатинска, где он учился в медресе и завершается моментом, где Абаю двадцать восемь лет.

Несмотря на узкие и жесткие рамки соцреалистического канона, Мухтару Ауэзову все же удается воссоздать правдивую атмосферу казахской степи XIX века. И это еще одно подтверждение таланта и мастерства автора.

Интересен образ отца Абая, Кунанбая Ускенбаева, одного из самых противоречивых личностей казахской степи XIX века, названного ссыльным поэтом Адольфом Янушкевичем “степным гением”. Многие исследователи творчества Мухтара Ауэзова считают, что автору под давлением цензуры пришлось создать отрицательный образ степного феодала и противопоставить его положительному образу Абая.

Важной составляющей в формировании характера Абая становится противостояние сына и отца Кунанбая. В произведениях социалистического выбора конфликт сводился “к противоборству “положительных” и “отрицательных” персонажей, классификация их на положительных и отрицательных определялась не художественно-этико-психологическими, а политическими критериями” [4, с.8] .

В ряду типовых героев социалистического реализма положительный герой – это образ борца за новую жизнь, открыто выступающий против старого уклада. Соответственно отрицательный герой – ярый противник новых преобразований в общественной жизни народа.

Образ врага является одним из основных архетипов советской культуры. В романе “Абай” отрицательный образ героя-противника, в первую очередь, формируется в сознании самого Абая Кунанбаева. Обезжая аулы по велению отца, он видит его злодеяния, по приказанию которого казнят ни в чем неповинных людей, сталкивается с жестокими патриархальными законами, с которыми не желает мириться.

В литературе социалистического выбора положительные герои с психологической точки зрения обладают выраженной неприязнью к отрицательным. Конфликт отца и сына,

перенесенный с мировоззренческой, идеологической платформы на уровень чувств и человеческих ценностей, еще больше расширяет пропасть, разделяющую двух героев. “Грудь Абая не вмещает могучего прибоя чувств. Трепещет и замирает сердце” [2, с.198], его разлучают с любимой девушкой Тогжан и женят по расчету отца на чуждой ему Дильде.

Тяга к поэтическому творчеству зарождается в Абая именно в это время, когда сердце наполняется любовью к прекрасной Тогжан. “Любовь ли это? Она ли?.. Если это — любовь, то вот колыбель ее: мир, объятый спокойствием ночи...” [2, с.199], – говорит взволнованное сердце Абая. Любовь, нанеся непоправимую рану душе Абая, – источник его поэтического вдохновения. Образ Тогжан становится поэтическим символом идеальной любви.

Во второй части романа “Абай” мы видим становление Абая как поэта. Рождение поэтической мысли на фоне весенних красот бескрайней степи, перекликающихся с душевным состоянием поэта – важный элемент в изображении творческого процесса. И вновь любовная линия, которой автор придает особое значение. Абай в беседе с сестрой признается, что все еще очень любит Тогжан, несмотря на то, что у него уже несколько детей от Дильде.

В данном контексте интересны женские образы, созданные в духе соцреалистической литературы. “У советских писателей был подлинный культ женщины” [3]. В советском массовом сознании культивировались два главных женских образа: советская женщина, практически святая и непорочная и ее антипод – алчная, лишенная милосердия, готовая на любую подлость ради собственных интересов. Эти героини обычно принадлежали к разным сословиям для более яркой иллюстрации классовой ненависти. Создав образ чуткой, отзывчивой и добросердечной молодой девушки Тогжан, автор противопоставляет ей образ заносчивой, высокомерной и тщеславной Дильде.

Истинный конфликт двух этих образов проявляется во взаимоотношениях Дильде и второй жены Абая, Айгерим. Абай женится во второй раз на Айгерим по причине ее схожести с Тогжан. Именно морально-нравственные качества, которыми обладает Айгерим, пробуждают в поэте новые чувства. Дильде – дочь бая, Айгерим из бедного сословия. Конфликт двух жен в романе разрешен в духе соцреалистической литературы, как социальное противостояние двух непримиримых классов.

В галерее женских образов особое место занимают образы бабушки Абая, Зере и матери Улжан. Доброта и обостренное чувство справедливости, присущее образу Зере, сочетается еще и со стойкостью характера, ведь только она может осмелиться противостоять всевластному Кунанбаю. Бабушка Зере играет очень важную роль в формировании личности Абая, с юного возраста приобщая его к устному народному творчеству.

Мать Улжан, ради мира и спокойствия в семье, отказывается от борьбы за преимущества, данные ей статусом жены Кунанбая. Лишь раз она осмеливается возразить мужу, когда уже глубоким стариком Кунанбай решает жениться на семнадцатилетней девушке Нурганым. Именно в этом конфликте раскрываются истинные черты Улжан, как положительного героя романа. Искренне переживая за судьбу молодой девушки, она всячески пытается противостоять этому браку.

Поистине новым женским образом, своеобразной женщиной-революционеркой становится героиня Нурганым. Вступив в насильственный брак с Кунанбаем, она не смиряется со своим положением. Влюбившись во врага своего хозяина, Базаралы, она убегает вместе с ним в родной аул. Несмотря на осаду аула сыновьями Кунанбая, которые отрезают аул от воды, Нурганым удается отбиться от родственников мужа и отвоевать свою свободу.

После выхода в свет первой части романа “Абай” многие критики обвинили М.Ауэзова в сглаживании классовой борьбы, в подмене изображения классовой борьбы изображением межродовых конфликтов. Поэтому уже в третьей части романа автор направляет все усилия на изображение классовой борьбы.

Классовая ненависть является одним из важнейших критериев советской литературы. Чем выше накал ненависти, тем ценнее литературное произведение. Известный критик советской литературы А.Луначарский в своей статье “Классовая борьба в искусстве” отмечал,

что утверждение безыдейного искусства в стране было бы “победой буржуазии, это значило бы, что наше искусство выбито из рук пролетариата и направилось по буржуазному пути” [9]. “У пролетариата всех, стран должен быть один язык, это – язык непримиримой ненависти к паразитам, хищникам, угнетателям и предателям. Пролетарий, лишенный чувства ненависти и неспособный активно воплощать его в жизнь, – рыба, которой питаются киты капитализма” [7, с.198], утверждал основоположник соцреалистической литературы М.Горький.

В 60-90-х годах XIX века в Казахстане сложилась тяжелая социально-экономическая ситуация. Земли казахов были объявлены государственной собственностью вследствие административных реформ. Казахи переселялись с обжитых веками земель. Наряду с этим безземельные или малоземельные крестьяне России в массовом порядке переселялись на территорию Казахстана. В середине 80-х годов начала ощущаться нехватка земель, что стало причиной стихийного протеста казахских крестьян.

В третьей части романа жатаки – обедневшие казахи, не имевшие достаточно скота для кочевки, изображены как реальная сила будущего революционного движения. Представитель этого сословия Базаралы борется за права бедняков на степных просторах. Несколько лет каторжных работ, общение с русскими революционерами превращают бесшабашного воина-одиночку в сознательного вождя бедняков.

Изображение процессов революционного преобразования мира является идеологической основой соцреалистической литературы, поэтому автор уделяет особое внимание теме формирования революционного сознания у кочевых народов Казахстана.

В четвертой части романа автор продолжает тему классовой борьбы, которая показана в набегах бедняцких аулов на аул феодала Уразбая, в стычках купцов и грузчиков из-за девушки Макен, которую насильно хотят отдать замуж за степного бая. В защиту Макен вступают городские рабочие, друзья жениха. Изображение рабочего класса как движущей силы пролетарской революции было одной из важнейших задач соцреалистической литературы, которую автор разрешает в таком ключе. Представители городских низов Сеиль, Сеит, Абен изображены в романе как реальная революционная сила.

С точки зрения принципов соцреалистической литературы четвертая часть романа важна еще и тем, что именно в этой части показывается связь Абая с прогрессивными силами того времени.

На рубеже XIX-XX вв. прогрессивные западные идеи способствовали пересмотру устоявшихся ценностей. Так в Казахстан проникает и развивается социальное движение, направленное на модернизацию основ исламской религии. Представители этого течения считали, что ислам должен поощрять распространение наук и просвещения. Они придерживались реформ в духе сближения с русской и европейской культурой на основе либерального ислама.

Абай, во взглядах которого прослеживались две линии, стал основоположником этой философской мысли на просторах казахской степи. Он призывал к модернизации через просвещение, но наряду с этим последовательно проповедовал базовые положения исламской религии. “Доказательством существования единого и всемогущего Бога является то, что многие тысячелетия на различных языках люди говорят о существовании Бога и сколько бы ни было религий, все считают, что Богу присущи любовь и справедливость. Мы не создатели, а смертные, познающие мир по созданным вещам. Мы – служители любви и справедливости. И отличаемся тем, насколько лучше один другого осознаем творения Всевышнего. Веруя и поклоняясь сами, мы не вправе сказать, что можем заставить верить и поклоняться других”, – говорит Абай в 45 слове своего фундаментального философского трактата “Книга слов” [1, с.249].

В романе “Путь Абая” автор сознательно избегает взглядов Абая относительно исламской религии. В образе Абая мы видим лишь борца с ишанами и муллами. Непримируемость взглядов с буржуазно-националистической интеллигенцией добавляет новые штрихи к портрету Абая, созданному автором в духе соцреалистической литературы. Автор

пытается установить связь Абая с революционным развитием, сделать его частью классовой борьбы, направленной против представителей собственного сословия.

Публичное отречение Абая от дел отца, совершенное им на чрезвычайном съезде, изображается как акт отречения от класса имущих и единение с классом бедняков. Наследником абаевской поэзии становится именно представитель класса бедняков, воспитанник Абая, молодой талантливый акын Дармен. Тот факт, что Дармен внук несправедливо казненного Кунанбаем бедняка, представлено как торжество высшей справедливости.

Можно смело утверждать, что роман главным образом служит одному из важнейших мифов советской идеомифологической системы – “героическому мифу о защитнике обездоленных” [10, с.302]. Изображение пути Абая к народу разрешено автором через его становление как художника и поэта. Абай становится властителем дум народа, борцом за его свободу и счастье.

Живая связь Абая с народом прослеживается на протяжении всего романа. Поэт видит социальную несправедливость окружающей жизни, ищет путь, чтобы вывести народ из этой тьмы. В реальности Абай видел этот путь в распространении идей справедливости и научных знаний, т.е. основ такого общественно-политического движения как просветительство. В романе Мухтара Ауэзова этот путь лежит через революционное движение и классовую борьбу. И здесь очень уместным оказывается утверждение российского литературоведа И.Есаулова о том, что “даже исторический роман или жанр биографии в соцреализме вполне может очевидные исторические факты исторической действительности подчинить неочевидной логике поступательного исторического развития” [11, с.596].

Единство поэта и его народа выражается через дружбу Абая и Ербола. Друг детства Ербол, сопровождающий Абая с самых юных лет, является представителем простого народа. Именно образ Ербола становится олицетворением заботы самого народа о поэте. В этом контексте важен образ Даркембая, на помощь к которому в трудную минуту приходит Абай. Даркембай возглавляет протест бедняков-жатаков, изображенный автором как классовый протест.

Одним из важнейших элементов образа Абая в романе является образ идейного вождя народа, характеризующийся через дружбу Абая и Базаралы. Абай играет важную роль в формировании взглядов Базаралы, ставшего защитником интересов бедноты, вождем классового протеста бедняков-жатаков против угнетателей-феодалов.

Роман завершается смертью Абая летом 1904 года в канун революции 1905 года. Со смертью Абая завершается целая эпоха – эпоха несправедливого общественного устройства. Открыв народу горизонты новой эры, Абай перестает существовать как смертный человек и возрождается как бессмертный вождь народа. Поминальный плач, написанный Дарменом и пропетый Айгерим, становится гимном нового рождения Абая.

Выдающийся казахский ученый, академик К.И.Сатпаев назвал роман-эпопею “подлинной энциклопедией всех многогранных сторон жизни и быта казахского народа во второй половине XIX столетия” [12].

Романы “Абай” и “Путь Абая” представляют огромный интерес с точки зрения национальной формы жанра романа. Литературные критики сводили национальную форму литературы только к языку. Язык – это не единственный элемент национальной формы. Сюда входят и национальная тематика, отображение обычаев и традиций, изображение характерных черт, присущих данному народу, психологии и архетипов народа.

Изображение национального характера первейшее условие любой национальной литературы. Национальный характер формируется в течение длительного времени. На этот процесс оказывают влияние такие особенности жизни народа, как историческая, политическая, экономическая и даже геополитическая. “Национальная форма романов Ауэзова очень богата, ибо дает развернутые диалектические характеры множества людей, представляющих собой казахский народ” [4, с.383]. Даже образы русских положительных

героев в творчестве М.Ауэзова “являются выражением казахской национальной формы в искусстве. Ибо они суть отражения русского национального характера в казахской советской литературе” [5, с.398].

Заклучение / Conclusion

Восприятие автором природы родного края – важный элемент национальной формы литературы. Для воссоздания душевного состояния своего героя автор рисует умиротворяющую и облагораживающую картину девственных ковыльных степей. Образ степи в романе предстает как символ образа Родины. Пейзаж в романе это весомый вклад М. Ауэзова в национальную форму казахского романа.

Образно-речевая система писателя прочно связана с культурно-речевыми традициями казахского народа. Многочисленные народные пословицы и поговорки, метафоры, сравнения, уподобления идут непосредственно от бытового уклада казахов.

В период, когда от литературы требовали “национальные по форме, социалистические по содержанию” произведения, М.Ауэзову удастся создать глубоко национальный роман. Роман-эпопея “Путь Абая” Мухтара Ауэзова стоит в ряду лучших произведений соцреалистической литературы и вместе с тем отражает богатые традиции казахского национального искусства.

Литература / References

1. Абай. Книга слов. Поэмы. Алма-Ата: Ел, 1993.
2. Ауэзов М. Путь Абая. 1-й том. Алма-Ата: Жазушы, 1978.
3. В.Набоков. Торжество добродетели. <http://lib.ru/NABOKOW/td.txt>
4. Эльчин. “Что дал нам соцреализм?” Каспий. 2011, 25 июня.
5. Энциклопедический словарь юного литературоведа/ Сост. В.И.Новиков. М.: Педагогика, 1988.
6. История литератур народов Средней Азии и Казахстана. Москва: Изд-во Московского унив., 1960.
7. Горький М. Если враг не сдается, – его уничтожают/ Сборник публицистических статей. М.: Госиздат, 1938.
8. Кедрина З. С. Из живого источника. Очерки советской казахской литературы. 2-е изд. Алма-Ата: Жазушы, 1966.
9. Луначарский А. Классовая борьба в искусстве. <https://mmikhailm.livejournal.com/469953.html>
10. Скорospelова Е. Русская проза XX века. Москва, 2003.
11. Соцреалистический канон / Сборник статей под общей редакцией Х.Гюнтера и Е.Добренко – СПб.: Академический проект, 2000.
12. Сатпаев К. Выдающийся советский писатель. <http://bibliotekar.kz/shamshijabanu-kanyshevna-satpaeva-vejani/vydayuschisja-sovetskii-pisatel.html>

“Abay yolu” epik romanı: poetikası və problematikası

Fatimə Dursunova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: fatimad@bk.ru

Резюме. Мəqalədə görkəmli qazax Sovet yazıçısı Muxtar Auezovun 4 cildlik “Abayın yolu” epik romanı təhlil edilir. Bu roman Qazax ədəbiyyatında bu janrda yazılmış ilk əsərdir. Romanın qəhrəmanı görkəmli tarixi şəxsiyyət, böyük qazax şairi Abay Kunanbayevdir. Məqalədə əsərin janr xüsusiyyətləri, milli xarakteri, müəllifin bədii nitqi nəzərdən keçirilir, əsər özü sosialist realizmi bədii metodu baxımından təhlil edilir.

Açar sözlər: Muxtar Auezov, Abay yolu, epik roman, sosialist realizmi, janr xüsusiyyətləri

Abay Kunanbayevin şeir yaradıcılığı

Eşqanə Babayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: eshqane@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4934-4168>

Annotasiya. Qazax ədəbiyyatının banisi olan Abay şair, yazıçı, mütəfəkkir, eyni zamanda dövlət xadimi kimi tanınır. O, eyni zamanda gözəl tərcüməçi idi. Lermantov, Puşkin, Krılov, Miskeviç, Polonski kimi şairlərin şeirlərini qazax dilinə tərcümə etmişdir. Abayın poeziyası olduqca rəngarəngdir. Onun həm kəskin-tənqidi satirik, həm də, əxlaqi-didaktik şeirləri var. O, bir-birindən gözəl sevgi şeirləri də qələmə almışdır. Onun yaradıcılığında peyzaj lirikası xüsusi yer tutur. Məqalədə, şairin şeir yaradıcılığından bəhs edilmiş, şeirləri ideya-məzmun baxımından qruplaşdırılaraq təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Qazax ədəbiyyatı, Qazax poeziyası, Abay

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.008>

Məqaləyə istinad: Babayeva E. (2020). *Abay Kunanbayevin şeir yaradıcılığı*. “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”, № 2, səh. 81-87

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 14.10.2020; qəbul edilib – 26.10.2020

Poetry of Abay Kunanbayev

Eshgane Babayeva

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: eshqane@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4934-4168>

Abstract. Abay, the founder of Kazakh literature is known as a poet, writer, thinker and statesman. He was also a wonderful translator. He translated poems of such poets as Lermantov, Pushkin, Krylov, Miskevich, Polonsky into Kazakh. Abay's poetry is very colorful. He has both sharply satirical and didactic poems. He also wrote beautiful love poems. The lyrics of nature have a special place in his work.

In this article is discussed the poet's poetry and is analyzed his poems in terms of ideas and content.

Keywords: Kazakh literature, Kazakh poetry, Abay

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.008>

To cite this article: Babayeva B. (2020) *Poetry of Abay Kunanbayev*. “Comparative Literature Studies”, Issue II, pp. 81-87

Article history: received – 14.10.2020; accepted – 26.10.2020

Giriş / Introduction

Qazax ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndələrindən biri ictimai-siyasi xadim, şair Abay Kunanbayev (1845-1904) (əsl adı İbrahim), ümumtürk ədəbiyyatında mühüm yer tutur. Onun 200-dən çox şeiri, 3 dastanı və “Qara sözlər” adlı nəsihətnaməsi var. Abay eyni zamanda gözəl tərcüməçi

idi. O, Lermantov, Puşkin, Krılov, Miskeviç, Polonski kimi böyük şairlərin şeirlərini qazax türkcəsinə çevirmişdir.

XIX əsr qazax poeziyasında özünəməxsus yer tutan Abay Kunanbayev, ədəbiyyat aləminə sevgi şeirləri ilə gəlmişdir. Mənbələrdən onun bir müddət yazdığı şeirləri gizlətdiyini, hətta əsərlərini başqalarının adıyla xalqa təqdim etdiyini oxuyuruq [5, s.20]. Tədqiqatçı Turan Teymurov Muxtar Aezovun “Abay” romanına həsr etdiyi dissertasiya işində bu məsələyə toxunaraq yazır: “Bunun əsas səbəblərindən biri ilk növbədə onun mənsub olduğu tayfanın oxumağa, oynamağa fərqli münasibətindən irəli gəlirdi. Doğrudur, Abayın tayfası da oxumağı, oynamağı, akınları, onların ifasını xoşlayırdı, hətta nənəsi, anası xalq mahnılarının mahir bilicilərindən idi. Sadəcə olaraq tayfanın rəhbərləri akınlığı aşağı təbəqənin nümayəndələrinə xas yaradıcılıq sayırdılar. Abayın Sabırbayın auluna xüsusi münasibət bəsləməsinin, Kuandık kimi xalq mahnılarının və oyunlarının bilicisi ilə dostluğunun bir səbəbi də bununla bağlı idi” [5, s.17]. Beləliklə, bir müddət imzasını, şairliyini gizləyən İbrahim 1886-cı ildə yaratdığı “Yay” adlı əsərinə öz imzasını qoydu. İbrahim anasının ona verdiyi ayamanı təxəllüs seçdi: Abay [1, s.7]. Qeyd edək ki, “Abay” sözünün mənası “nəzakətli, mehriban” deməkdir.

Çar Rusiyasının ən ağır siyasi rejimi dövründə yazıb-yaradan Abayın şeirləri xalq arasında sürətlə yayılaraq sevgilə oxunur. Ərəb-fars dillərini incəliyinə qədər bilən Abay, rus və Qərb ədəbiyyatını dərinlən öyrənmiş, Qərb-Şərq qaynaqlarından bəhrələnərək qazax mədəniyyətini tərənnüm etmişdir. Müasir qazax ədəbiyyatının qurucularından olan Abay Kunanbayev qazax ədəbiyyatına yeni səs, yeni nəfəs gətirmiş, bir sözlə, ideya-məzmun, üslub baxımından bir çox yeniliklərə imza atmışdır.

Abay poeziyası olduqca rəngarəngdir. Onun yaradıcılığında gənclik, eşq, təbiət, ölüm mövzularıyla yanaşı, dostluq, din, fəlsəfə, cəhalətin tənqidi kimi dərin ictimai-siyasi, fəlsəfi məzmunlu şeirlər geniş yer tutur. Şairin ictimai-siyasi xarakterli şeirlərini ideya-məzmun baxımından tənqidi-satirik və əxlaqi-didaktik deyə iki qrupa ayıra bilərik. Ölkənin ictimai-siyasi həyatıyla yaxından maraqlanan Abay haqsızlıqlara susmur, cəmiyyətdə baş verən hərcmərclikləri, özbaşınalıqları şeirlərində dilə gətirərək, səbəbkarları tənqid atəsinə tutur. O, yeri gəldikcə, tayfa başçıları, öndərlər haqqında da fikirlər irəli sürərək, əsl lider necə olmalıdı probleminə toxunur. Şair “Nurun varsa gövdəndə” şeirini bu məsələyə həsr etmişdir. Şairə görə, tənində nuru olmayan insan, mənən bir ölü deməkdir, onun nə özünə, nə də xalqına faydası ola bilməz. Şair eyni zamanda qazax xalqının birliyi, diriliyi üzərində duraraq, buna mane olan elementlərə diqqət yetirir. “Səbirsiz, arsız, tənbel” misrasıyla başlayan şeirində səbirsizlik, arsızlıq, yalançılıq, təkəbbürlülük kimi mənfi məziyyətlər tənqid atəsinə tutulur. Bu problem şairin demək olar ki, bütün poeziyasının leytmotivini təşkil edir. O, tünd boyalarla hər cür iyrəncliyə əl atıb, rüşvət verib hakimiyyətə gələn tayfa başçılarını ifşa edir:

*Sözündə, işində yararsız axmaq,
Vəhşi iştahalı, ağıldan uzaq –
Belə qəhrəmanı bizim günlərin
Başçılıq eləyir sənə, ey qazax! [1, s.10]*

Cəmiyyətdəki qüsurları, haqsızlıqları, özbaşınalıqları bütün çılpalığı ilə göstərən Abay, nümunədən göründüyü kimi, çəkinmədən ən tünd boyalarla bu tipləri təsvir edir. Ümumiyyətlə, onun poeziyasında qazax xalqının qəbilə-tayfa quruluşunun çürük ənənələri, feodal patriarxal düşüncə tərzinin meşşanlığı, məmur özbaşınalığı, bir sözlə, sistemin bütün eybəcərlikləri ən kəskin xətlərlə ifşa olunur. Varlı-kasib arasında təbəqələşmə, kasib xalqın ağır güzəranı, harınlamış bəylərin, ağaların həyat tərzini ziddiyyətlər müstəvisində əks olunur:

*Mal-qaranı qoruyub firavan gün sürür bay
Onunu bağışlayıb, o saxlayır yüzünü.
Tamahı çox itidir, başqasından alır pay,
Heç doyan görmüsənmi varlıların gözünü [1, s.27].*

Şairin, “Ey mənim qazaxlarım, məzlum zavallı xalqım!” misrasıyla başlanan şeirində cəmiyyətin bu gedişatına üsyan edən vətənpərvər şair qəlbinin ızdırablarını görürük. Ümumiyyətlə, Abay yaradıcılığında cəhalət, geridəqalmışlıq, mövhumatın tənqidi, sosial bərabərsizlik kimi mövzular geniş yer tutur.

Onun poeziyasında əxlaqi-didaktik şeirlər də üstünlük təşkil edir. Xüsusi ilə gənclərə həsr etdiyi şeirlərdə bu motiv daha güclüdür. Ömrünün son illərində qələmə aldığı, “Ölsəm, yerim boş qalmayacaqmı” şeiri bu baxımdan əhəmiyyət kəsb edir.

*Ölsəm, yerim qara torpaq nəmlənməzmi?
Sivri dil bir utangaç qıza dönüşməzmi? [3, s.366]*

Misralarıyla başlayan şeirdə, şairin keçmiş günlərə həsrəti, nostalji duyğuları qeyd edilmiş, daha sonra isə maarifpərvər gəncliyə inam notları əks olunmuşdur. Ümumiyyətlə, onun bütün poeziyasında istər satirik, istərsə də əxlaqi-didaktik xarakter kəsb etsin, hər bir şeirində qazax xalqına dərin sevgi, humanizm, vətənpərvərlik, ədalət və mərhəmət kimi duyğular mühüm yer tutur.

Bu şeirlərdə qazax gəncliyinə müraciət, gənclərə nəsihət geniş vüsət qazanır. Şairin “Dəliqanlılar” şeiri bu baxımdan maraq doğurur:

*Akıl gərək, iş gərək, mizac gərək,
Ər utanır iş yapmaz, olsa zirək.
...
Birini “əndamı var” deyər sevmə,
Yanmaya həvəsli nəfsin peşindən getmə!
Qadın gözəl olmaz əndamıyla
Mizacına baxmadan, könül vermə! [3, s.52]*

Şeir boyunca, gənclərə məsləhət verən şair, zahiri gözəlliyin deyil, mənəvi gözəlliyin önəmindən bəhs edir, gəncliyin öləri olduğuna diqqət çəkərək, gəncləri daha əhəmiyyətli, faydalı işlərə səsləyir. Başqa bir şeirində isə dövrün gənclərinin dilindən nadanlıq, cahilliyi tənqid edərək, göstərir ki, ilk növbədə insan özünü inkişaf etdirməli, biliklərə sahib olmalıdır:

*Yazı yazdıq,
Məktub aldıq,
Azad olduq, molladan
Yarım-yamalaq oxumaqdan
Nə fayda qazandıq,
Qaldıqdan sonra böylə nadan?
Bəhə bəhə gənclik;
Təcrübəsizlik,
Aldandıq [3, s.204].*

Şair, gənclərə öyüd-nəsihət verərək yalan, ikiüzlülük, lovğalıq kimi mənfi məziyyətləri tənqid edərək onları zəhmətə, elmə, biliyə səsləyir:

*Adam olmaq istəsən,
Beş şeyi ayaqla keç,
Beşinisə ara, seç.
Yalan, rıya, işsizlik,
Lovğalıq və acı dil –
Beş düşməndir sənə, bil.
Ağıl, zəhmət, xoş qılıq,*

*Təvazö və yaxşılıq –
Beş yaxın dostdur sənə [1, s.27].*

Abaya görə, gələcək gəncliyin əlindədir, qazax xalqının inkişafı isə elmlə gənclərin yetişməsinə bağlıdır. Buna görə də şair gəncləri xalqa xidmət etməyə, “məndən bu qədər” demədən, yorulmadan sonuna qədər elmlə məşğul olmağa, xalqın rifahını təmin etməyə çağırır:

*Əllərimi vaxtından gec uzatdım qabağa,
Bu məhrum qalışımın günahkarı kim
Əllərimi tam açsam gəlişirmiydim? [1, s.24]*

Bu fikirlər, Abayın aşağıdakı şeir nümunəsində də real tablolarla öz əksini tapır. Şair ömrünü yelə vermiş lirik qəhrəmanın dilindən, keçirdiyi peşmançılığı ifadə edir:

*Elmi olan kəsləri xoşbəxt gördüm həyatda,
Gəncliyimdə bu fikri yelə verdim həyatda.
Böyüyəndə bu fürsət əlimdən uçdu quştək,
Dalınca cumdumsa da, qaldım bu meydanda tək.
Mənim nadanlığımıza səbəb kimdir, deyin kim?!
Oxusaydım, qəmlərə tutulmazdı ürəyim [2, s.24].*

Ötən günlərin həsrəti şairin “Ey gənclik atəşim hardasan söylə” mirsalarıyla başlayan şeirində də ehtiva olunur. Beləliklə, hər şeyin öz vaxtında olduğunu vurğulayan şair, gəncləri gələcəyə mükəmməl şəkildə hazırlamaq üçün onları pis vərdislərdən qurtulmağa, faydalı işlərlə məşğul olmağa çağırır. Bu vəsiləylə “onların hələ də ləkələnmiş ruhlarına gözəl xüsusiyyətlər qazandırılmalıdır” deyərək, bu missiyanı layiqincə yerinə yetirir. Hətta şeirlərini də bu məqsədlə yazdığını etiraf edir:

*Mən şeir yazmıram ki, əylənsinlər nadanlar,
Yalan əfsanələrlə tovlamıram başları.
Şairin özü kimi hələ cavan adamlar –
Mənim şeirlərimdən bir şey öyrənsin bəri [1, s.62].*

Gəncliyin olduqca qısa bir an olduğunu vurğulayan şair, “Baharda cücərən körpə ot, görən / Bilirmi ömrünün qısalığını?” – deyərək özünü qışdan, çovğundan xəbərsiz təzə otlara bənzədir. Onun yaradıcılığında ömrün faniliyi, ölüm müəmması dərin fəlsəfi-məzmun kəsb edir.

*Mən də bir gün bircə ovuc nəm torpağa dönəcəyəm.
Dilim iti, ruhum çılgın... [1, s.130]*

– misralı şeiri “Neynim axı, öləcəyəm” düşündürücü ritorika üzərində qurulmuşdur. Qeyd edək ki, Abay əvvəlcə böyük oğlunu, sonra isə zərif ruhlu şair olan kiçik oğlunu itirmiş, bu itki dərin ruh düşgünlüyü lirikasına da sirayət etmişdir. Görkəmli alim Pənah Xəlilov bu məsələyə toxunaraq yazır ki, fiziki və mənəvi cəhətdən sarsılan şair bu şəxsi faciədən sonra qəddini düzəldə bilməyib 1904-cü ildə kiçik oğlunun ölümündən qırx gün sonra vəfat etmişdir [1, s.8]. Şairin, “Gəlinim Məhişə başsağı”, “Məhişin ağısı” kimi şeirləri oğlunun ölümünə həsr olunmuşdur.

Onun şeir yaradıcılığında bu mövzularla yanaşı, peyzaj lirikası da dərin fəlsəfi, psixoloji məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. İlin dörd fəslinə həsr etdiyi “Yaz”, “Payız”, “Qış”, “Yay” şeirləri bu baxımdan maraqlıdır. Məsələn, şair, “Qış” şeirində qışı ağ qiyafətli, ağ saqqallı bir ixtiyara bənzədir. İxtiyarın xarici görünüşü, qocalıb əldən düşməsi, ağ geyimdə olması, ətrafı ağ yorğana bürüyən qış fəslə ilə həmahəng verilir. Bəyazlıq və səssizlik hər iki obrazın ortaq xüsusiyyəti olaraq göstərilir:

*Yenə qarı səpələyə-səpələyə gəlir qış,
Çəkib şaxta qılincını, hücum edir boranla.
Ağ kürk geymiş, saç-saqqalı gümüş kimi ağarmış...
Doldurubdur xurcununu fırtınayla, tufanla [1, s.45].*

Bu psixoloji ovqat şairin digər təbiət şeirlərində də özünü göstərir. Peyzaj lirikası lirik qəhrəmanın əhval-ruhiyyəsini özündə təcəssüm etdirir. Bu bənzətmə şairin “Amma bir səs gəlir: “Öyünmə, insan! / Sənin də qışın var – qocalacaqsan” [1, s.129] misralarında da ifadə olunur. Lirik qəhrəmanın psixoloji ovqatının təbiət hadisəsiylə paralellik təşkil etməsi aşağıdakı şeir parçasında da izlənilir:

*Artıq gəlib çatdı payızım mənim,
Payız öz yolundan qalarmı məgər?
Mayın həsrətiylə yanır bədənim,
Kim mayı geriye qaytara bilər?
Çoxunun qəlbində əbədi qar var, –
Novruzgüllü çiçək açarmı qarda? [1, s.103]*

Gördüyümüz kimi, bu şeirlər təkcə axıcı dil-üslubu ilə deyil, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, məharətlə istifadə edilmiş təşbeh və istiarələri ilə də diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, Abay, şeirlərində təkcə gözəl təbiət mənzərəsini canlandırmaqla kifayətlənməmiş, bu obrazın fonunda lirik qəhrəmanın əhval-ruhiyyəsini, çox vaxtı isə daha geniş ictimai-siyasi, fəlsəfi məzmun qazandıraraq qazax xalqının həyat tərzini, adət-ənənəsini, qışa hazırlığını, hətta sosial problemlərini, iqtisadi çətinliklərini əks etdirmişdir. O, bu mövzuya həsr etdiyi şeirlərin birində, soyuqlar düşəndə kasıbların bumbuz evdə odunsuz-ocaqsız qalmasını, acınacaqlı güzəranını “Fakir yürür durmadan baxar mala / Odunu yox davamlı yakmaya” [3, s.108] misralarıyla canlandırır. Abayın, “Yaz” şeirində isə oyanan təbiət və işə-gücə, əkin-biçinə qaçan qazax xalqının həyat tərzini, əməksevərliyi, coşqusu real boyalarla əks olunur. Vətən torpağının dağına-daşına vurğun olan şairin poeziyasında qazax aullarının köçəri həyat tərzini, adət-ənənəsi müxtəlif çalarlarla öz ifadəsini tapır. Xalqına, milli-mənəvi dəyərlərinə bağlı olan şair, əsərlərində xalq ədəbiyyatı elementlərinə də geniş yer verərək, bu ənənələri yaşatmağa, gələcək nəsillərə ötürməyə çalışır. Qədim qazax musiqi aləti “Dombıra” haqqında şeiri bunun bir nümunəsidir.

Abayın poeziyasında kəskin satirik və ya əxlaqi-didaktik şeirlərlə yanaşı, dərin lirizmi ilə seçilən sevgi şeirləri də mühüm yer tutur. Professor E.Quliyev, şairin poeziyasından bəhs edərkən yazır ki, “Hər şeydən əvvəl bu sənət öz ictimai səciyyəsi ilə seçilsə də, lirik duyğuların ifadəsi poeziya keyfiyyəti kimi yaradıcılığında diqqətdən kənarda dayanmır. İstər məhəbbət, istər təbiət, istərsə də avtobioqrafik səciyyə daşıyan şeirlərində poetik hisslərin yüksək tərənnümü özünü göstərir” [4, s.384]. Bu şeirlərdə, həssas, incə ruhlu şairin “lirik mən”ini görür, sevən qəlbin çırpınışlarını hiss edirik:

*Bəzən dəlicə könül, kor olası
Eşq ararkən həyəcan duyar
“İçəyim” der izzət içkisini,
Üsyankar ürək çoxub daşar... [3, s. 188]*

Və ya:

*Könlümü dindirir yenə məhəbbət,
Eşqsiz yaşamaq nə çətin olur! –
Nələr bəxş eləmir sənə məhəbbət,
Onun ağısı da şərbətin olur [1, s. 85]*

– deyən şair, dahi Nizami kimi, eşqsiz, məhəbbətsiz dünyanı mənasız hesab edir. Onun fikrincə, bu duyğudan məhrum insan heyvandan fərqsizdir. Bu duyğu nə qədər əzab dolu olsa da, onu hiss edə bilmək Allahın bir lütfüdür. Allah da insanı eşqlə yaratmışdır. Abay, “Yaratmış insanı eşq ilə / Sən də, sev Allahı içtənliklə” [3, s.398], eyni zamanda “Allaha gedən yol ağız deyil / arzulu ürək, səmimi qəlb” [3, s.352] misralı şeirlərində bəndə ilə Rəbb arasındakı münasibəti işıqlandırır. Ümumiyyətlə, şairin yaradıcılığında həm ilahi, həm də bəşəri eşq özünəməxsus yer tutur. Onun bu görüşləri Türk dünyasının klassiklərilə paralellik təşkil edir. Yunus, Mövlanə, Füzuli kimi Abaya görə də, eşq könül atəsidir, sevgilisiz dünya isə bir zindana bənzəyir. Aşağıdakı misralarda, lirik qəhrəmanın qəlbini yandıran yar həsrəti lirik boyalarla əks olunmuşdur:

*Kor oldu canım
Günüm sənsiz ya bənim,
Pək bitik halım,
...
Bu bənim fəryadım,
Ulaşsa yarin civarına,
O verir ilacım, varsa [3, s.150].*

Gözəllik aşiqi olan şairin poeziyasında gözəlləmələrə də rast gəlinir. Lirik şair, “Gözümün qarası” adlı şeirdə uzun boylu, qulac saçlı, ağ gərdanlı, incə belli qazax gözəllərini axıcı bir üslubla təsvir edir. Nümunəyə baxaq:

*Geniş alın, gur saç
Ya bir arşın, ya qulac...
Ağ gərdan, qızıl yanaq
Sevdiyim, yüzünü aç! [3, s.216]*

Təsvirlər zamanı, lirik qəhrəmanın psixoloji əhval-ruhiyyəsi, sevgilisinin gözəlliyi qarşısında heyrlənməsi kimi detallar əsl aşiq obrazını təcəssüm etdirir. Şairə görə, aşıqların dilini yalnız eşq əhli anlaya bilər:

*Eşqin dili sözsüz olur,
Dil söz tutur ki, söz deyər?
Eşq baxışla axıdılır
Bir ürəkdən bir ürəyə [1, s.104].*

Nəticə / Conclusion

Qeyd edək ki, Muxtar Auezov “Abay” romanında şairin həyat yolundan bəhs edərkən, lirik-psixoloji nüanslara da diqqət yetirmiş, əsərdə ictimai-siyasi xadim, incə ruhlu şair, eyni zamanda aşiq Abay obrazı yaratmışdır [5]. Həqiqətən də, lirik ricətli bu şeirlərdə qəlbi eşqlə dolu aşiq-şair Abay obrazını görürük.

Qazax ədəbiyyatında mühüm yer tutan Abay Kunanbayevin şeir yaradıcılığı milli koloriti ilə diqqəti cəlb edir. Şairin poeziyasında həm-ictimai siyasi, həm də əxlaqi-didaktik mövzular aparıcı mövqe tutur. Bütün həyatını qazax xalqının rifahına həsr edən şair, haqsızlıqlar qarşısında susmur, dövrün eybəcərliklərini, ikiüzlülükləri ifşa edərək, kəskin tənqid atəsinə tuturdu. Onu yalnız qazax xalqının rifahı, birliyi düşündürürdü. Elə buna görə də, ağır siyasi rejimin dəmir divarlarına baxmayaraq, Abay, hələ öz dövründə “qazax oğlu” kimi sevgilə, rəğbətlə qarşılanırdı. Abay Kunanbayevin şeir yaradıcılığını tədqiq edərkən, onun bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini, toxunduğu mövzularla müasirlik əxz etdiyi qənaətinə gəlirik.

Ədəbiyyat / References

1. Abay / Tərt. ed.: F.Dursunova. Bakı: Mütərcim, 2017.
2. Auezov, M. Abay / M.Auezov, tərc.ed., Ə.Abbasov. Bakı: Azərnəşr, 1954.
3. Kibar, K. Abay Kunanbayev. Şiirleri. Ankara, 2014.
4. Quliyev, E. Türk xalqları ədəbiyyatı. E.Quliyev. Bakı: Conatant emparı, 2011.
5. Teymurov, T. Muxtar Auezovun “Abay” romanında epik vüsət və bədii detal: / filol. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. Dissertasiya. Bakı, 2015.

Поэзия Абая Кунанбаева**Эшгане Бабаева**

Доктор философии по филологии

Институт Литературы имени Низами Гянджеви. Азербайджан.

E-mail: eshqane@mail.ru

Резюме. Абай считается основателем казахской литературы, а также известен как поэт, писатель, мыслитель и государственный деятель. Он также был замечательным переводчиком. Он переводил стихи таких поэтов, как Лермонтов, Пушкин, Крылов, Мицкевич, Полонский, на казахский язык. Поэзия Абая очень красочная. У него есть как резко сатирические, так и дидактические стихи. Он также написал красивые любовные стихи. Пейзажная лирика занимает особое место в его творчестве.

В этой статье обсуждается поэзия поэта, а его стихи анализируются с точки зрения идей и содержания.

Ключевые слова: казахская литература, казахская поэзия, Абай

Abay Kunanbayevin yaradıcılığında sözün hikməti

Könül Əliyeva

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: eliyevpervin1@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2700-4859>

Annotasiya. XIX əsrdə qazax xalqının istər ictimai-siyasi, istərsə də mədəni həyatında baş verən bir sıra dəyişiklikləri yeni bir mərhələnin başlanğıcı kimi dəyərləndirmək olar. Belə ki, Qazaxıstanda hökm sürən feodal-patriarxal münasibətlərinin güclü qalıqları, qəbilə və tayfalar arasındakı ziddiyyət, bay və dini hakimlərin hökmranlığı vahid dövlət yaradılmasına imkan vermirdi. Şairin gənclərə ünvanladığı “Əqliyyə” əsəri onun yaradıcılığının zirvəsi hesab olunur. “Əqliyyə” fəlsəfi-didaktik əsəri ilk dəfə 2017-ci ildə Azərbaycan dilində oxuculara təqdim olunmuşdur. 45 hikmətamiz sözdən ibarət olan “Əqliyyə” əsərində yazıçı dövrün çatışmazlıqlarını göstərir, nicat yolunu xalqın maariflənməsində görürdü. Feodal zülmündən əziyyət çəkən qazax xalqı indi də çarizmin müstəmləkəçi qanun və qaydaları ilə yaşamağa məhkum oldu. Xalq yerli feodallar və çar məmurları tərəfindən istismara məruz qalır, son dərəcə amansız vergi verməyə məcbur edilirdi. Bütün bunlar qazax xalqının ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatına, habelə ədəbiyyatına mənfi təsir göstərirdi.

Açar sözlər: Abay Kunanbayev, “Əqliyyə”, qazax ədəbiyyatı, elm

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.009>

Məqaləyə istinad: Əliyeva K. (2020). *Abay Kunanbayevin yaradıcılığında sözün hikməti*.

“Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”, № 2, səh. 88-92

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 15.10.2020; qəbul edilib – 25.10.2020

Wisdom of word in Abay Kunanbayev's creativity

Konul Aliyeva

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: eliyevpervin1@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2700-4859>

Abstract. A series of changes happened in the socio-political as well as cultural life of the XIX century Kazakh literature could be treated as the beginning of a new stage. Thus, the strong remains of feudal-patriarchal relations, confrontations among tribes and families, the reigning of religious judges in Kazakhstan did not let to found a unit state. The poet's work “Aqliyye” through which he addressed to the youth is considered as the pick of his creativity. First time the philosophical-didactic work “Aqliyye” was introduced to the readers in the Azerbaijani language in 2017. The poet introduces the challenges of his time in the work which comprised of 45 words of wisdom and claims that the salvation of the nation is only through enlightenment. The people suffering from the feudal torture are sentenced to live with rules and law of tsarism. The people had to pay unaffordable taxes and exploited by the local tsarism representatives. All these used to have negative impact on the socio-political, socio-economic life as well as literature of the Kazakh people.

Keywords: Abay Kunanbayev, “Aqliyye”, enlightenment, the Kazakh literature, science

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.009>

To cite this article: Aliyeva K. (2020) *Wisdom of word in Abay Kunanbayev's creativity*.

“Comparative Literature Studies”, Issue II, pp. 88-92

Article history: received – 15.10.2020; accepted – 25.10.2020

Giriş / Introduction

XIX əsrdə qazax xalqının istər ictimai-siyasi, istərsə də mədəni həyatında baş verən bir sıra dəyişiklikləri yeni bir mərhələnin başlanğıcı kimi dəyərləndirmək olar. Belə ki, Qazaxıstanda hökm sürən feodal-patriarxal münasibətlərinin güclü qalıqları, qəbilə və tayfalar arasındakı ziddiyyət, bay və dini hakimlərin hökmranlığı vahid dövlət yaradılmasına imkan vermirdi. Hələ XVIII əsrdən orada məskunlaşmağa başlamış ruslar tərəfindən Qazaxıstan işğal olundu. XIX əsrin ortalarından etibarən bu ərazi Rusiya İmperiyası tərəfindən idarə olunmağa başlandı. Feodal zülmündən əziyyət çəkən qazax xalqı indi də çarizmin müstəmləkəçi qanun və qaydaları ilə yaşamağa məhkum oldu. Xalq yerli feodallar və çar məmurları tərəfindən istismara məruz qalır, son dərəcə amansız vergi verməyə məcbur olurdu. Bütün bunlar qazax xalqının ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatına, habelə ədəbiyyatına mənfi təsir göstərirdi.

Əsas hissə / Main Part

Qazaxıstanın qabaqcıl fikirli ziyalıları ruslaşdırma siyasətinə qarşı çıxır, xalqın maariflənməsi və azadlığı uğrunda yorulmadan mübarizə aparırdılar. Bu təşəbbüsün əsasında Çokan Vəlixanov, İbray Altınсарin, Abay Kunanbayev dayanırdı. Onların yaradıcılığında hakim təbəqələrə qarşı nifrət hissi, haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparmaq və s. kimi mövzular önəmli yer tuturdu. “Çokan Valixanov qazax xalqının mədəniyyəti tarixinə maarifçi-demokrat, səyyah, tarixçi, etnoqraf və folklorşünas kimi daxil olmaqla onun tarixi dönməində mühüm rol oynayıb. Onun əsərlərində tarix, etnoqrafiya və digər elmlərin problemləri ilə yanaşı, xalq poetik yaradıcılığının inkişafı məsələləri, qazax nəğməkar şairlərinin sənətkarlığı, ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif problemləri əsas yer tutur” [2]. Doğma xalqının mədəniyyəti tarixində əvəzsiz irs qoyub gedən bu böyük maarifçi, zəhmətkeşlərə humanist münasibət, qayğı göstərilməsini tələb etmiş, bir sıra ictimai islahatların aparılması fikrini irəli sürmüşdür.

Qazax yazılı ədəbiyyatının təşəkkül və inkişafında mühüm rol oynayan böyük maarifçilərdən biri də İbray Altınсарindir. “Maarifçi və pedaqoq İbray Altınсарin ilk qazax məktəbinin əsasını qoyur və qadınların təhsil almasına çalışır. O, qazax məktəblərinin şagirdləri üçün ilk dərs vəsaiti olan “Qırğız müntəxabatı” kitabını hazırlayır. Kitabda pedaqoqun “Gəlin, uşaqlar, oxuya”, “Biliklərə yiyələnən xalqlar”, “Kasıb olsan da, oğurluqla dost olma”, “Akının ədalətli sultana müraciəti”, “Yay”, “Çay” və digər şeirlərində müxtəlif səpkili ictimai-sosial, tarixi, etik-fəlsəfi, doğma təbiət səhnələri aydın və sadə formadan istifadə edilməklə qələmə alınmışdır” [1, s.105]. Nəsihətamiz şeir və hekayələr, publisistik əsərlər və s. müəllifi kimi tanınan bu maarifçinin əsərlərində cəhalət, nadanlıq, tüfeylilik tənqid edilir, bayların və xanların özbaşnalığı, ikiüzlülüüyü, xəsisliyi, qəddarlığı ifşa olunur, qoçaqlıq, igidlik işgüzarlıq kimi müsbət keyfiyyətlər təbliğ olunurdu.

XIX əsr qazax realist ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi, ictimai xadim Abay Kunanbayevin yaradıcılığı mənsub olduğu xalqın ölməz bədii irsidir. Yaradıcılığı qazax folkloru, poeziyası ilə sıx bağlı olan şair “200-ə yaxın şeir, 3 poema, 45 nəsr əsərinin müəllifidir” [3]. Abay yaradıcılığı rəngarəng olduğu kimi, mövzu dairəsi də geniş idi. “İlin dörd fəslində Qazaxıstan təbiətinin inikasından başlamış, köçərilərin məişətinə, təsərrüfatlarına, məşğələ və adətlərinə, etnoqrafiyasına, feodal təbəqələrin əxlaq və xarakterinə xas olan xüsusiyyətləri aydın görmək mümkündür”. Qazax xalqının vurğunu olan Abay kütlənin rahatlığı və azadlığı uğrunda daim mübarizə aparır, onları mədəni həyata səsləyirdi. Əsərlərində xalqın istək və arzularını, üzləşdikləri çətinlikləri, mübarizə əzmini tərənnüm edən müqtədir sənətkar xalqına hər zaman mənəvi dəstək olmuşdur. Dövrün çatışmazlıqlarını göstərməyə çalışan Abayı ona qarşı başlanan kəskin ittihamlar, hücumlar qorxutmurdu. Mütəfəkkir bədii əsərləri vasitəsilə xalqı talayan bay və xanları ifşa edir, cəmiyyətin eyiblərini amansızcasına qamçılayırdı. Bütün bunlar Abaya qarşı mürtəce dairələrin düşmənçiliyi ilə nəticələndi, hətta bir neçə dəfə ona qarşı sui-qəsdlər də edildi. Bütün bunlara baxmayaraq, xalqın yanında olmağa çalışan şair ilk öncə böyük oğlunu, daha sonra kiçik oğlunu

itirdikdən sonra mənəvi cəhətdən sarsıntı, iztirab keçirir, kiçik oğlunun ölümündən 40 gün sonra vəfat edir.

Bir maarifçi kimi ən çox rus mədəniyyətinə bağlı olan Abay Kunanbayev rus dilinin, rus mədəniyyəti və incəsənətinin öyrənilməsinə ən aktual məsələ kimi irəli sürür, qan içən rus məmurları ilə xalqın maariflənməsində mühüm rol oynayan rus ziyalıları eyniləşdirmirdi. Şair fəlsəfi-didaktik səciyyə daşıyan “Qəqliyyə”lərinin (nəsihətlərinin) birində bu haqda belə deyir: “Elm, bilik, incəsənət ruslardadır. Qüsurlardan yaxa qurtarmaq və xeyrə çatmaq üçün rus mədəniyyətini bilmək lazımdır. Ruslar həyata açıq gözlə baxırlar. Əgər onların dilini bilsən, sən də gözlərin açılar, sən də həyatı dərk edərsən. Rus mədəniyyəti və dilini öyrən. Bu, yaşamaq üçün bir açardır. Əgər sən həmin açarı ələ keçirərsən həyatın yüngülləşər”. Abay rus dilini öyrənən gənclərin gələcəyinə böyük ümid bəsləyir, öz uşaqlarına rus dilini öyrədən valideynlərin bu təşəbbüsünü alqışlayırdı.

Şairin gənclərə ünvanladığı “Əqliyyə” əsəri onun yaradıcılığının zirvəsi hesab olunur. “Əqliyyə” fəlsəfi-didaktik əsəri ilk dəfə 2017-ci ildə Azərbaycan dilində oxuculara təqdim olunmuşdur. 45 hikmətamiz sözdən ibarət olan “Əqliyyə” əsərində yazıçı dövrün çatızmazlıqlarını göstərir, nicat yolunu xalqın maariflənməsində görürdü. Əsərin başlanğıcında şair yorulub əldən düşdüyünü, artıq həyatın faniliyini dərk etdiyini vurğulayır: “Yaxşımı yaşamışam, pismi – bilmirəm... Ömrümün çoxu gedib, azı qalıb, həyatımda hər şey olub... Və bir fikir mənə rahatlıq vermir: qalan günlərimi nəyə həsr edirəm?”. Özü ilə daxili dialoq quran şair bu haqda xeyli mühakimə yürütdükdən sonra qərara gəlir ki, kağız və qələmi özünə həmdəm etsin, fikirlərini kağıza köçürsün: “Bəlkə sözlərimdən hansısa kiminsə könlünə yatdı və o, həmin sözü özü üçün ya kağıza, ya da yaddaşına köçürdü. Belə olmasa, sözüm, necə deyərlər, özümdə qalar”. Bu qərar üzərində dayanan şair artıq yazmaqdan başqa bir məşğuliyyətinin olmadığını söyləyir, öz maarifçilik ideyalarını poeziya və nəsrin imkanları daxilində dilə gətirməyə çalışır.

Yazıçı qazax xalqını özbək, tatar, rus xalqları ilə müqayisə edir, öz xalqının gündən-günə ağırlaşan vəziyyətinə acıyırdı. “Əqliyyə”nin ikinci hikmətamiz sözündə bu haqda danışan şair qazaxların özbəkləri, noqay-tatarları, rusları necə lağa qoymaqlarını hələ uşaqlıqda eşitdiyini söyləyir: “Eh, özbəklərin ətləri enli, nitqi isə insan nitqi yox, cırıltılıdı!... Ey, tatarlar, siz davadan qorxur, at belində yorulur, piyada gedəndə dincə bilərsiniz... Bu ruslar ağıllarına gələni edirlər. Ucsuz, bucaqsız səhrada alaçıq görən kimi ora cumur və hər deyilənə inanırlar”. Belə söhbətlərə qulaq asan şair sevinir və iftixarla gülürdü, heyran-heyran fikirləşirdi ki, qazax xalqına çatana yoxdur. Halbuki əvvəllər qazaxlar özlərinə lazım olan geyimləri, hətta önləri üçün kəfəni belə özbəklərdən alardılar, əvəzinə verdikləri mal-qara üçün isə bir-birlərini axmaqcasına öldürərdilər. “Tatarlar qan-tər içində işləməyi bacarır, kasıblığa tab gətirir, var-dövləti necə toplayıb, cah-cəlal içində necə yaşamağı bilirdilər, hətta qazaxların say-seçmə varlıqlarını belə evlərinə buraxmırdılar. Ruslardan isə danışmağa dəyməz. Biz onların nöqərlərinə belə çata bilmərik”. Bəs hanı bizim əsl-nəcəbətimizlə fəxr etməyimiz, qonşu xalqlardan özümüzü üstün bilməyimiz? Hanı mənim sevinc dolu gülüşüm? – söyləyən şair bütün bunları çox böyük təəssüf hissi ilə qələmə alır, xalqının bu vəziyyətinə ürəyi yanırırdı.

Mütəfəkkir bütün bunların səbəbini insanların ticarətdən, sənət və elmdən uzaqlaşmasında, var-dövlət, hakimiyyət uğrunda bir-birinə düşmən kəsilib qruplara bölünməsində görürdü. İnsanlar yeni sənət öyrənmək istəmir, əkin əkmir, ticarətlə məşğul olurdular. “Ey mənim xalqım, bu qədər təbii sərvətimiz olduğu halda, niyə yenə belə yoxsulluq içində yaşayırıq? Xarici varlıqlar az da olsa dövlətin inkişafı üçün nə isə edirlər, bizim qazax bəyləri isə iki şeyi bacarır: çoxlu ət yeməyi və çoxlu arvad almağı” [1, s.105]. Müəllif hər kəsə xalqın güzaranının yaxşılaşması üçün faydalı bir işlə məşğul olmağı, başqa ölkələrə gedib müxtəlif sənət öyrənməyi tövsiyyə edir.

İnsanı ucaldan onun yüksək mənəvi keyfiyyətləridir. “İnsanda ən əziz şey ürəkdir... Qayğıkeşlik, mərhəmət və insana məhəbbət kimi ən yaxşı insani keyfiyyətlər ürəkdən gəlir”. “İnsanı irəli mehriban qəlbi və həssas ürəyi aparmalıdır, yalnız bu halda onun əməyi və var-dövləti mənə kəsib edir”. Böyük mütəfəkkir öz xalqına öyüd-nəsihətlər verir, onları ağılla iş görməyə dəvət edirdi: “Biz dünya görüşümüzü genişləndirməli, həyatın ilkin mərhələsində min bir əziyyətlə toplanmış sərvəti artırmalıyıq”.

Rus dilini bilməyin müstəsna əhəmiyyətini dəfələrlə qeyd edən şair “Əqliyyə”nin iyirmi beşinci bölümündə də bu mövzuya toxunur: “Rus dilini öyrənmək lazımdır... Ağıl və var-dövlət, inkişaf etmiş elm və yüksək mədəniyyət ruslardadır. Rus dilini bilmək göz açıb dünyanı görməkdir... Rus elmi və mədəniyyəti dünyanı dərk etməyin açarıdır”. Siz bu dilə yiyələnməklə halal yolla çörək qazanmağın müxtəlif yollarını öyrənə; aullarınızı çarın ədalətsiz qayda və qanunlarından müdafiə edə; xalqınızın dünyanın böyük xalqları arasında bərabər hüquqlu olması uğrunda mübarizə apara bilərsiniz.

Abay xalqını gözütöx, təvazökar olmağa təşviq edirdi. “Tamah insanı məhv edir. O qanda ehtiras odu yandırır, ehtiras isə xəstəlikdir, çünki insanı məst edir. Ehtirasın əsiri olan axmaq gözü ayağının altını görmədən başı açıq hara gəldi çapan səfehə bənzəyir”. İnsanlar tamahkar və xudbin olmaq əvəzinə, sahib olduqlarına qane olub xalqına fayda verməyi özlərinə borc bilməlidir. “Lovğalıq adamın nəyinə gərəkdir, o nəyə yarayır ki? Lovğaların nə vicdanı, nə də şəxsi ləyaqət hissi, nə böyük-böyük işlərə qabiliyyəti, nə də yüksək amalları olmur” [4, s. 203]. Sadəlik və təvazökarlıq insanın yaraşığıdır, lovğalıqla həyatda irəli addımlamaq mümkün deyil.

Məhəbbət, ədalət, səmimiyyət insan mahiyyətinin əsasıdır. İnsan ruhunun gücünün əsasını qəlbin həssaslığı təşkil edir. Ürəyi təkəbbür, acgözlük, yüngüllük və vecsizlikdən qorumaq lazımdır. Belə olan halda ürəkdə istənilən obraz təmiz güzgüdə olduğu kimi əks olunacaq. “Əgər ürəyin saflığı qorunub saxlanılmasa, bu halda onda əks olunan dünya təhrif olunacaq: o, yanlış, sönük olacaq” [4, s. 242]. Ruhun gücü ilə insan elmə yiyələnir, elmi inkişaf etdirməklə isə xalqın xeyrinə yönəlmiş faydalı işlər görür. Şairin fikrincə insanlar yalnız elm öyrənməklə dünyanın sirlərini, cəmiyyətin inkişaf yollarını öyrənə bilər. Böyük mütəfəkkir yazdığı əsərləri ilə “İnsanları elm oxumağa, müdriklərdən nümunə götürməyə, zəhmətə qatlaşmağa, təvazökar olmağa səsləyir, haqq yolunun qapısını onlara açar verir” [3].

Nəticə / Conclusion

Qazax xalqının görkəmli yazıçısı, alimi, ictimai xadimi Abay Kunanbayev cəmi 59 il yaşasa da, özündən sonra zəngin və dəyərli bədii irs qoyub getmişdir. Qazax realist ədəbiyyatının ən böyük şairi olan Abay Kunanbayev yaradıcılığı boyu bütün səmimiyyəti ilə elmə xidmət etmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. N.Əliyeva. Qazax xalqının böyük oğlu Muxtar Auezov // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu “Əlyazmalar yanmır” (elmi məqalələr toplusu), №1 (6), Bakı, 2018.
2. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2013/yanvar/291352.htm>
3. <http://www.xalqcebhesi.az/news/literature/36430.html>

Мудрость слова в творчестве Абая Кунанбаева

Кёнуль Алиева

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: eliyevpervin1@gmail.com

Резюме. Ряд изменений, произошедших в общественно-политической, а также культурной жизни казахской литературы XIX века, можно рассматривать как начало нового этапа. Таким образом, сильные остатки феодально-патриархальных отношений, конфронтации между племенами и семьями, главенство баев и религиозных судей в Казахстане не позволяли создать единое государство. Работа поэта “Aqliyye”, через которую он обратился к молодежи,

рассматривается как пик его творчества. Философско-дидактическая работа “Аклийе” была представлена читателям после того, как она была впервые переведена на азербайджанский язык в 2017 г. Поэт рассказывает о трудностях своего времени в работе, состоящей из 45 мудрых слов, и утверждает, что спасение нации возможно только через просвещение. Людям, страдающим от феодальных пыток, не суждено жить по правилам и законам царизма. Люди должны были платить не по карману налоги и эксплуатировались местными представителями царизма. Все это раньше оказывало негативное влияние на общественно-политическую, социально-экономическую и литературную жизнь казахов.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, “Аклийе”, казахская литература, наука

Abayın satira yaradıcılığı

Şəbnəm Məmmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: shebnem.memmedova1981@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3804-5250>

Annotasiya. Məqalədə biz böyük qazax realisti Abay Kunanbayevin satirik yaradıcılığını təhlil obyektinə çəkərək onun poetik nümunələrinə müraciət etməklə öyrənir, müvafiq nəticələr əldə etməyə səy göstəririk. Abayın geniş, çoxşaxəli yaradıcılığında onun satiralarının öyrənilməsi onunla aktualdır ki, birinci, bu janr Abay düşüncəsində yetərinə işləkdir, ikincisi, mövcud qazax gerçəkliyinin təsvirində onun istifadə etdiyi bədii priyomlar, həm də tanınmış Azərbaycan, rus, özbək şairləri və dramaturqları tərəfindən də xeyli dərəcədə oxşar məqamları ilə seçilməkdədir. Eyni zamanda məqalədə Abayın satira yaradıcılığında sosial-siyasi, mədəni-mənəvi məsələlərin də geniş yer alması qazax cəmiyyətində həmin dövr üçün azadlıq və müstəqillik baxımından dəyərləndirilir, nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: sosial-siyasi mövzu, satira, həyat, zaman kateqoriyası, istismarçı, mübarizə, azadlıq, müstəqillik

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.010>

Məqaləyə istinad: Məmmədova Ş. (2020). *Abayın satira yaradıcılığı*. "Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq", № 2, səh. 93-97

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 13.07.2020; qəbul edilib – 22.07.2020

Satirical work of Abay

Shabnam Mammadova

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Folklore of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: shebnem.memmedova1981@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3804-5250>

Abstract. This article explores the satirical work of a large Kazakh realist Abay Kunanbayev based on his poetic samples. The study of Abay's satirical work is relevant in that, firstly, satire in the poet's poetic thinking occupies a rather important place, and secondly, the artistic techniques used by Abay have many common features and similarities with the works of Azerbaijani, Russian, and Uzbek satirical masters. Along with the ranked ones, the article analyzes satires devoted to socio-political, cultural and moral problems in the Kazakh society, which was a significant phenomenon in gaining freedom and independence for the people in the future.

Keywords: socio-political theme, satire, life, category of time, exploiter, struggle, freedom, independence

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.011>

To cite this article: Mammadova Sh. (2020) *Satirical work of Abay*. "Comparative Literature Studies", Issue II, pp. 93-97

Article history: received – 13.07.2020; accepted – 22.07.2020

Giriş / Introduction

Abay lirik şeirlərinin əksəriyyətini 1880-ci illərdə yazmışdır. Onlar əsasən qazax xalqının tarixi taleyinə, onun özünəməxsus həyat tərzinin və məişətinin özəlliklərinə həsr olunmuşdur. Lirikaya müraciət Abay üçün əsasən öz hiss və həyəcanlarının, sevgi və izzatlarının ifadə olunması üçün gərək idi.

Əsas hissə / Main Part

Abayın ətraf aləmə münasibəti və onun mənəvi dünyası digər əsərlərindən daha aydın və parlaq şəkildə şairin satiralarında özünü əks etdirirdi. Bu, ilk növbədə onunla bağlı idi ki, Abay poeziyası məzmun baxımından yetərincə zəngin idi. Həmin əsərlərdə şair sosial-siyasi mövzuları, satirik-sarkastik ifadəni, fəlsəfi düşüncələri, peyzaj təsvirlərini, sevgi, dostluqla bağlı hiss və həyəcanlarını, poeziya, elm, həyatla bağlı duyğularını verməyə çalışırdı. Bununla bərabər, Abay insanın mənəvi idealına özünəməxsus baxış sərgiləyirdi. Bütün qeyd etdiyimiz aspekt və istiqamətlərdən ən aparıcısı, əlbəttə, Abayın sosial mövzulu satirik əsərləridir. Şair öz dövrü üçün xarakterik olan cəmiyyətdəki eybəcərliklərə kənar müşahidəçi kimi qalmırdı. Əsərlərində tənqid obyektini kimi daha çox bəylərin xəsisliyi, məmurların qanun-qaydalara məhəl qoymaması və s. ilə yanaşı, həm də hakim dairələrin özbaşınalığı onu olduqca narahat edirdi. Bunu biz şairin “Sözündə və işində çirkin”, “Ruhunda həyatdan bir nişanə yox”, “Budur qocalıq gəldi”, “Axırı volostnoy seçildim”, “Arzuların çətin keçə həyata” və s. yaxşı görürük. “Axırı volostnoy seçildim” şeirinin məzmununa nəzər salaq:

*Axırı volostnoy seçildim...
Ancaq.
Yoxsula çevrildim verdikə rüsvət.
Əridi hürgücü dəvələrimin
Atlarımın yalı satıldı xəlvət.
Xərcim çox çıxsada, bu camaata
Rəhbərlik, eyləmək daha müsibət.
Dövlətin hər sözü qanundur mənə,
Ona boyun əymək borcumdur əlbət.
Əgər kasıb-kusub bir şey istəsə
Özümi karlığa vururam fəqət...
Elə ki, eşitsəm iclas olacaq
Sarar ürəyimi bir anda dəhşət
İçimi çulğayan qara-qorxunu
Xalqdan gizlətmək üçün gülürəm əlbət [1, s. 46].*

Bu misralarda Abayın ictimai-siyasi məsələlərə, xalqın azadlıq və müstəqillik ideyalarına və amallarına nə qədər mühüm yer verdiyini görürük. Abayın əsərlərində zaman özünəməxsus hakim rolunu oynamaqdadır. Və qeyd etməliyik ki, zaman Abayın düşüncəsində, onun bədii təfəkkürünün boy verməsində təsvirin obyektini və subyektini kimi çıxış edir. Daha doğrusu, zaman kateqoriyası gedən proseslərin dərkində mühüm rol oynayır.

Abay insan azadlığını və müstəqilliyini dərindən nəzərdən keçirməklə, həm də onları qazax xalqının dövlətçiliyi ilə bağlayırdı. Eyni zamanda qazax cəmiyyətində sosial-siyasi, ictimai-iqtisadi, mədəni-mənəvi mühitdə gedən proseslərə həssas yanaşmaqla, onları Şərq və rus poeziyasındakı ənənələrlə bağlayıb, iltibah tipli şair olaraq ortada dayanırdı [3].

Abay şair-mütəfəkkir, həqiqət və səadət axtarışına çıxmaqla özünün satirik dəlici əsərlərində istismarçılara və soyğunçulara, oğrulara və rüşvətxorlara, riyakarlara və şər-böhtan daşıyıcılarına qarşı amansız mübarizə aparırdı. Onun şeirlərinin başlıca hədəfi xalqın başına olmanın oyunlarını

açanlar idi. Xalq kütlələri ilə istismarçı sinif arasındakı uçurum onun təsvir və tənqid obyektı kimi çıxış edirdi. “Xoş söz eşitmədim mən” şeirindən nümunəyə diqqət yetirək:

*Xoş söz eşitmədim mən
Nə bolısdan, nə bəydən
Heç harda ömrüm boyu
Hara baxırsan onlar –
Bu azğınlar, harınlar
Xalqı talayıb, soyur.*

*...Yazıq xalq, parçalanıb,
Ümidlər haçalanıb.
Yalvarıb hakimlərə,
Bir xoş söz, ya təsəlli
Ala bilmədik, bəli.
Dərd qatışdı dərdlərə [1, s.89].*

Abay bu şeiri 1890-cı ildə qələmə almışdı. Və yeri gəlmişkən bildirək ki, həmin illərdə Abay xalqın gün-güzaranını əhatəli təsvir edən şeirlərə daha çox yer verirdi. Təqdim etdiyimiz şeirdə Abay xalqın həyatını zülmətlə müqayisə etməklə, güclünün gücsüzü didməsinə, varlıların it kimi qudurmasını, xalqa yalan nəğmələr oxumasını, xalqın ehtiyac içində var-gəl etməsini, hökmdarların zalımlığını, nahaqqın hər yeri basdığını, xalqın talanıb soyulmasını, ağzına top qoyulmasını və s. olduqca uğurlu ifadələrlə oxucunun gözü qarşısında nümayiş etdirir.

Abay poeziyasının satirik və dəlici gücü müəllifin yaratdığı nümunələrin hər bir elementində özünü büruzə verir. Abayın əksər satirik şeirlərində nahiyyə rəislərinin fırıldaqçılığı, mollaların, bəylərin sadə insanların başına açdığı oyunlar onların bütün eybəcərliklərini gülüş hədəfinə çevirmək üçün əsas verir. Hər hansı bir çatışmazlıqda, hətta ən kiçik bir ədalətsizlikdə şairin uzaqgörənliyi böyük sosial bəlalərin ortaya qoyulmasına səbəb olurdu [2, s.13].

Abayın satirik qələmi bizə Qasım bəy Zakir, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Qoqol, Saltıkov-Şedrin, A.Qəhhar, M.Auezov və başqa bu kimi qələm sahiblərinin bədii yanaşma tərzini yada salmağa sövq edir. Abay adlarını çəkdiyimiz sənətkarlar kimi öz poeziyasında sanki bütöv bir satirik obrazlar dünyası yaradır ki, həmin dünyada qazax aulu bütün ziddiyyətləri və çılpalığı ilə göz önündə canlanır. Abay hər bir konkret halda heç də qəhrəmanları öz adları ilə çağırmasa da, onlar o qədər konkret görünür və elə bir şəkildə təsvir olunurlar ki, özündən asılı olmayaraq, onların portretini, xarakterini, davranışını bütün parlaqlığı ilə göz önündə yarada bilirsən. Belə olduqda sanki qarşımızdan Qoqolun “Müfəttiş”inin və “Ölü canlar”ının, Saltıkov-Şedrinin “Bir şəhərin tarixi”, Q.Zakirin “Xəbər alsan bu vilanın əhvalın” əsərlərinin mənzərəsi keçir. Bu baxımdan “Aclar istəyirlər dadlı bir yemək” şeiri də səvciyyəvidir:

*Aclar istəyirlər dadlı bir yemək,
Toxlara naz, nemət, mey, məzə gərək.
Dövlətin yarısı toxluqdur-qazax.
Dadlı yeməklərdən yan keçməyəcək.*

*Ac qazax, ölümədən qorunmaqçün sən –
Dolaşıb sərgərdan ruzi gəzirsən.
Dadını bilmirsən atın, kumusun,
Taleyin zərbinə nədən dözürsən? [1, s.107].*

Müəllif öz şeirlərində zamanın və məkanın tipikliyi yetərinə uğurlu yaradır. Abayın təsvir olunanlara münasibəti mücərrəd yox, tamamilə konkretidir. Həmin dövrdəki qazax gerçəkliyi üçün mənfi qəhrəman obrazının yaradılması da kifayət qədər səciyyəvi idi.

Abayın bu tipi əsərlərindəki satirik, sarkastik obrazlar istənilən qədər bədii ümumiləşdirmə gücünə malikdir. Onlar oxucu üçün başa düşülən və səmərəlidir. Onlar həqiqəti əks etdirir və müəllifin təsvir etdiklərinə inamı ifadə etməkdədir. Çünki dövrün mövcud olan real tipik xarakterləri həmin əsərlərdə yetərinə görülmüdü. Abay əsərlərinin belə məziyyətlərindən bəhs edərkən biz “Kojekbaya” şeirinə müraciət etməyi daha gərəkli hesab edirik:

*Özgə yerdən, özgə eldən
Seçdiyin dost, sevdiyin dost,
Ürəyini tapşırdığın,
Sirlərini dediyin dost
Bir gün səni
Dar ayaqda atıb qaçar.
Keçənləri unudaraq
Sənin bakir sirlərini
Faş eləyər, yada açar.*

*...Həqiqəti tapdalayıb
And içəcək, kafər oğlu,
Allaha da, Tanrıya da.
Sədaqətli bir dost kimi
Gələr-gedər evinə də
Hey dəm vurur o yenə də
Yoldaşlıqdan, sədaqətdən,
Quyu qazar altdan-altdan
Yenə girib araya o,
Qohumları dalaşdırar.
Tanışları salışdırar
Elə qohum-əqraba var:
Yaxan ələ keçən kimi
Hər tərəfdən tökülüşüb
Bör-börkünü yırtacaqlar tula kimi [1, s.30-31].*

Bu şeirdə müəllif xeyli üzdənirəq insanların – satqınların, riyakarların, qorxaqların, böhtançıların, rüşvətxorların obrazlar qalereyasını yaratmışdı. Abay bu tipli insanları rüsvay edərək onların həm də digər çoxsaylı naqisliklərinə də göz yummur. Bütün bu təsvirlərdən yaxşı görünür ki, Abay öz sosial-siyasi satira obyektlərini qamçılamaqla qazaxlara tamamilə ədalətə, haqqa söykənən daha firavan həyat arzulanacağı üstün tutduğunu göstərirdi. Abayın həmin dövrdəki idealları birbaşa xalq istəyinə bağlılığı əks etdirməklə, onun tamamilə mütərəqqi milli maraqlardan çıxış etdiyini sübut edirdi.

Qazax səhrasının, məişətinin, halının və xasiyyətinin, mənəvi-əxlaq normalarının əksər tərəfləri Abayın əsərlərində öz dərin və qəribə təsvirini tapır. Onun təsvir palitrası yetərinə çoxrəngli və bəzəkli. Bax, bütün bu qeyd etdiklərimizə görə, Abay istedadlı lirik şair olması ilə yanaşı, həm də ədəbiyyatşünas-tənqidçilər tərəfindən böyük satirik kimi nəzərdən keçirilir. Onun siyasi-ictimai satirası, hər şeydən öncə özünün satirik süngüsü ilə diqqəti cəlb edir. Satirik əsərlərinin əksəriyyətinin tənqid hədəfi nahiyyə rəisləri və onların məkirli siyasəti idi. Böyük mütəfəkkirin yaradıcılığının ümumi konturlarına nəzər saldıqda görürük ki, onun bütün fəaliyyəti həyatsevərliyə və insansevərliyə köklənmişdi. Buna görə də o, insan hüquqlarının qorunmasını hər şeydən yüksəkdə qoyurdu. Buna görə də o, insanların mənəvi baxımdan şikəst edilməsinə, eybəcər hala salınmasına,

hüquqlarının tapdanmasına laqeyd qala bilmirdi. Abayın poetik-fəlsəfi düşüncəsində və idealında yalnız gözəl qəlbli azad insan özünə yer ala bilər, yaşayardı. Onun konsepsiyası hər şeydən öncə, “İnsanı sev, gözəlliyi sev” düşüncəsinə söykənirdi.

Nəticə / Conclusion

Qeyd etdiklərimiz bir daha təsdiqləyir ki, Abay bütün yaradıcılığı ilə qazax ədəbiyyatında ona qədər mövcud olan şərti poeziya kanonlarını dağıtmaqla, poetik düşüncənin ənənəvi dar hədlərini uçurub, qazax ədəbiyyatına yeni mövzular, ideyalar, yeni axın gətirdi. Qazax xalqının bütün təbəqələrinin həyat şəraitini və mənzərələrini pafosdan və patetikadan xilas etdi. Qazax ədəbiyyatında həyatın təsvirinin prinsipial baxımdan yeni mənzərəsini satirik qələminin gücü ilə yaradıb, milli düşüncənin özünəxas tərəflərini ortaya çəkdi.

Ədəbiyyat / References

1. Abay // Tərt.ed. F.Dursunova. Bakı: Mütərcim, 2017.
2. Каратаев М. Казахская литература. Сб. статей. М.: ГИХЛ, 1960
3. Жаксылыков А.Ж. П... abai.kaznu.kz.

Сатирическое творчество Абая

Шабнам Мамедова

Доктор философии по филологии
Институт Фольклора НАНА. Азербайджан.
E-mail: shebnem.memmedova1981@mail.ru

Резюме. В данной статье изучается сатирическое творчество крупного казахского реалиста Абая Кунанбаева на основе его поэтических образцов. Изучение сатирического творчества Абая актуально тем, что, во-первых, сатира в поэтическом мышлении поэта занимает достаточно важное место, во-вторых, художественные приемы, использованные Абаем, имеют много общих черт и сходжений с творчеством азербайджанских, русских, узбекских мастеров сатирического слова. Наряду с перечисленным, в статье анализируются сатиры, посвященные социально-политическим, культурно-нравственным проблемам в казахском обществе, что было значимым явлением в обретении народом свободы и независимости в будущем.

Ключевые слова: социально-политическая тема, сатира, жизнь, категория времени, эксплуататор, борьба, свобода, независимость

MÜQAYISƏLİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Abay Kunanbayevin həyatı və ədəbi irsi dünya tədqiqatçılarının əsərlərində

Göyərçin Mustafayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi. Azərbaycan.

E-mail: goyercin.mustafayeva@yandex.com

<https://orcid.org/0000-0002-8674-0258>

Annotasiya. Türk dünyasında sayılıb-seçilən söz ustaları çoxdur. Hər bir xalqın müəyyən tarixi dövrdə yaşamış, öz qələmi ilə tanınmış dahiləri-söz sənətkarları olmuşdur. Türkmənlər arasında Məhtimqulu, özbəklər arasında Çolpan, Həmzə, qazaxlar arasında isə Abay Kunanbayev Orta Asiya üçün sayılıb-seçilən, xalq arasında tanınan, əsərləri daim araşdırılan söz ustalarından biri olmuşdur. 19-20-ci əsr Qazax ədəbiyyatının yaranmasında və inkişafında dövrünün ən görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olmuş Abay Kunanbayevin xidmətləri böyükdür. Ədibin dünyagörüşünün formalaşmasına öz humanist ideyaları ilə Şərq şair və alimləri, eləcə də rus klassiklərinin əsərləri, onların vasitəsilə isə Avropa ədəbiyyatı təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: Abay Kunanbayev, qazaxıstanlı dahi, Maskut, İsgəndər

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.012>

Məqaləyə istinad: Mustafayeva G. (2020). *Abay Kunanbayevin həyatı və ədəbi irsi dünya tədqiqatçılarının əsərlərində*. "Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq", № 2, səh. 98-104

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.11.2020; qəbul edilib – 18.11.2020

Life and literary heritage of Abay Kunanbayev in the works by the world researchers

Goyarchin Mustafayeva

Doctor of Philosophy in Philology

National Museum of Azerbaijan Literature named after Nizami Ganjavi, ANAS. Azerbaijan.

E-mail: goyercin.mustafayeva@yandex.com

<https://orcid.org/0000-0002-8674-0258>

Abstract. Abay Kunanbaev, who is considered the founder of Kazakh written literature, the first samples of which appeared in the 19th century, is one of the main representatives of the modern Kazakh literature. Collaboration and friendship with leading Russian intellectuals, a constant interest in Russian literature played an important role in the formation and development of educational and democratic ideas of Abay. Belief in the power of democratic and enlightening ideas is explained by the nationalism and realism of Abay's poetry.

Keywords: Abay Kunanbaev, the genius from Kazakhstan, Maskut, Isgandar

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.012>

To cite this article: Mustafayeva G. (2020) *Life and literary heritage of Abay Kunanbayev in the works by the world researchers*. "Comparative Literature Studies", Issue II, pp. 98-104

Article history: received – 11.11.2020; accepted – 18.11.2020

Giriş / Introduction

Türk dünyasında sayılıb-seçilən söz ustaları çoxdur. Hər bir xalqın müəyyən tarixi dövrdə yaşamış, öz qələmi ilə tanınmış dahiləri-söz sənətkarları olmuşdur. Türkmənlər arasında Məhtimqulu, özbəklər arasında Çolpan, Həmzə, qazaxlar arasında isə Abay Kunanbayev Orta Asiya üçün sayılıb-seçilən, xalq arasında tanınan, əsərləri daim araşdırılan söz ustalarından biri olmuşdur. 19-20-ci əsr Qazax ədəbiyyatının yaranmasında və inkişafında dövrünün ən görkəmli şəxsiyyətlərindən sayılan biri Abay Kunanbayevin xidmətləri böyükdür.

Ədibin dünyagörüşünün formalaşmasına öz humanist ideyaları ilə Şərq şair və alimləri, eləcə də rus klassiklərinin əsərləri, onların vasitəsilə isə Avropa ədəbiyyatı təsir göstərmişdir.

İlk təhsilini doğma aulunda alan Abay 9 yaşında olarkən atası onu Semipalatinsk şəhərində yerləşən müsəlman mədrəsəsinə aparır. Bir müddət orada təhsil alan Abay təhsil səviyyəsi ilə razılaşmayaraq özbaşına rus məktəbinə keçir. Bir müddət sonra isə atası-Kunenbay Uskenbaev oğlunu özünün varisi kimi görmək istədiyindən onu məktəbdən ayırır və öz yanında idarəetmə işlərini öyrətməyə başlayır. Abayın mürəkkəb məhkəmə işlərinin icrasında daimi iştirakı, məhkəmə icraçıların bəlağətli şifahi nitqi, ağıl və bacarıq nümayiş etdirməsi, atasının elçisi kimi tez-tez aullara getməsi gələcək şair üçün o qədər də az iş, təcrübə deyildi. Onun qarşısında mürəkkəb bir dünya - qazax cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrinin həyatı, ədalətsizlik və qanunsuzluq, yoxsullar üzərində zəngin zorakılığı bütün çalarları ilə ortaya çıxmış oldu.

Əsas hissə / Main Part

Abay qanunsuzluq və patriarxallığın qəddar ənənələri ilə barışmaq istəmədiyindən, öz xalqının iqtisadi və mənəvi cəhətdən çıxma və inkişaf yollarını axtarmağa başladı. Abay maarif, bilik və mədəniyyəti ictimai inkişafın qüdrətli vasitəsi hesab edirdi. Gənc şair müasirlərini dərindən düşündürən şeirlər yaradır. Eyni zamanda o, rus mədəniyyətinin öyrənilməsi ilə səylə məşğul olur, tez-tez Semipalatinsk şəhərindəki kütləvi kitabxanaya gedir və çar mülkiyyətinin yerlərdəki siyasətindən narazı olan rus ziyalıları ilə dostluq edir. Semipalatinskdə o, siyasi baxışlarına görə sürgün edilmiş E.P.Mixaelis, S.Qross, N.İ.Dolqoplovla tanış olur. Bu şəxslər yerli mühiti, Asiyanın bu əsrarəngiz diyarını öyrənən əsl maarifçilər idi. Onlar kitabxanalar, oxu zalları açır, kənd və aullarda bilik yayırdılar.

Qabaqcıl rus ziyalıları ilə birgə işləmək və dostluq, rus ədəbiyyatı ilə daimi məşğul olması Abayın maarifçilik və demokratik ideyalarının formalaşması və inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Demokratik inancları və maarifçilik ideyalarının gücünə olan inamı Abayın poeziyasının milliliyi və realizmi ilə izah olunur.

Abay klassik Şərq poeziyasını bilir və qiymətləndirirdi. Kitablara olan vurğunluğu, təhsilə sonsuz həvəsi Puşkin və Lermontov, Tolstoy və Şedrin, Belinski və Çernışevski kimi şəxsiyyətlərin fikirləri ilə tanış olmasına, onların fikir dünyasına daxil olmağa və tərcümələr etməyə imkan vermişdi. O, XIX əsr rus ədəbiyyatının təmsil janrında öz sözünü demiş Krılovun bəzi təmsillərini, A.S.Puşkinin “Yevgeni Onegin” əsərini, M.F.Lermontovun otuza yaxın şeirini qazax dilinə çevirmişdir.

Qazax xalqının azadlığı və inkişafı üçün narahat olan şairin yaradıcılığı getdikcə xalqı arasında sevilib dəyərləndirilirdi. Bir çox gənc şair və yazıçıların onun əhatəsinə toplanıb, onun fikirlərindən, əsərlərindən nümunə alması gələcəkdə Qazax ədəbiyyatının tanınmış şəxsiyyətlərindən olmasına təkan verdi.

Şair Kokbay Janatayulı, Arip Tanirbergenov, Aset Naymambetov kimi istedadlı gəncləri öz ətrafında toplayaraq təhsil, mədəniyyət və incəsənəti təbliğ edir, böyük poeziya dünyasına yol açır. “poeziya dilin hökmdarıdır...”, – deyən Abay, özü poeziyanın hökmdarı idi. Və “yalnız öz atasının, öz xalqının deyil, bütün bəşəriyyətin oğlu” idi [14, s.4].

Məlum olduğu kimi, Abayın sağlığında şeirlərindən yalnız bir neçəsi çap edilmiş və heç bir kitabı nəşr olunmamışdır. Onun əsərlərinin qorunub saxlanılmasında qazaxların şifahi xalq yaradı-

cılığı, tarixi-qəhrəmanlıq dastanları, lirik-epik əsərlər, poetik nağıllar, ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəslə ötürülən mətnlərin müstəsna rolu olmuşdur. Şairin çox şeir və poemaları əzbərdən öyrənilərək xalq arasında yayılır, Abayın pərəstişkarları isə bunları yazır, sistemləşdirir və surətlərini yayırdılar. Abay poeziyası – bu, sosial-siyasi, satirik, fəlsəfi, təbiət təsviri, məhəbbət lirikası, dostluq, poeziya və elm kimi geniş sahələri əhatə edən bir “dünya”dır.

Abay, qazax-Avropa ədəbi əlaqələri tarixində rus, polyak, alman və ingilis klassiklərinin poetik tərcümələri ilə xüsusi bir səhifə yazdı. M.Lermontovun incə lirikası, A.S.Puşkinin şirin dili, İ.Krılovun satirası, Y.Polonski və A.Mitskeviçin zərifliyi Abayın poetik dühasına tabe oldu.

Əlixan Bükeyxanov “Semipalatinsk xəbərləri” qəzetinin 1905-ci il sayında yazırdı: “Qazaxların tarixinin nə erkən, nə də sonrakı dövrlərində mənəvi böyüklüyünə görə onu üstələyən şairin adı məlum deyil” [10].

Filosof, şair və alovlu vətənpərvər olan Abay öz xalqının qüsurlarını amansızcasına açmışdır. Onu həmvətənlərinin cəhaləti və sosial bəlalar çox ağrıdırdı. “Qazax hələ ayaqları üstündə möhkəm dura bilmir.” “Niyə?” – sualı Abayın “Qara söz”ündə bir neçə dəfə səslənir. Və bu gün hər zamankından daha aktualdır. “Ağıl olmasaydı, din nəyə əsaslanardı? Yaxşı və pis Allah tərəfindən yaradılıb, lakin o, onları etmir”, – deyər Abay yazır. Niyə biz keçmiş zamanlarda olduğu kimi, həsəd və xəsislik doluydu, başqalarında yaxşılıq görmək istəmirik, öz qardaşlarımızın yaxşı tərəflərini görmədən peyğəmbəri başqa ölkələrdə axtarıyıq? Abay təəccüblənir: “Niyə bəyin oğlu yoxsullaşanda oğurluqdan utanmır, başqa bəyə qulluq etməyi isə özünə utanc sayır?”

Şərq (Nizami, Füzuli, Sədi, Firdovsi, Nəvai, İbn Sina və s.) və Qərbin (Şiller, Bayron, Höte, A.Düma-rus ədəbiyyatı vasitəsilə-müəllif) klassik ədəbiyyatını öyrənən Abay özü də bilmədən yeni ədəbiyyat yaratdı, qazax dili sanki yeni bir şəkildə səsləndi, yeni cəhətlər, yeni dərinliklər meydana çıxdı. Abayın əsərləri dərin lirizm, yumşaq yumor, pis niyyətləri üzə çıxarmaq, yaxşılıqları görmək və eşirmək fikirlərilə, 1000 illərdə ucu-bucağı görünməyən yovşan ətirli çöllərə, xalqına sonsuz sevgi ilə doludur. Onun “Masqut”, “Fəsilələr”, “Gözümün qarası”, “Eskendir”, “Qara gözlər”, “Qalın duman”, “Qara söz” və digər əsərləri təkcə Qazaxıstanın deyil, həm də dünya ədəbiyyatının klassik əsərləri sırasına daxil oldu. “Abay Kunanbayev 200-ə yaxın şeir, 3 poema və 45 nəsr əsərinin müəllifidir” [9, s.380].

Abay sanki qaranlığa işıq saçıyan bir çırağ – maarif, mədəniyyət, inkişaf, işıqlı gələcəyə çağırış idi. “Abay öz fəlsəfi kəlamlarında dürüstlük, həqiqət, ədalət, ağıllılıq, vicdan, şərəf, dostluq və s. mənəvi kateqoriyaları təhlil edir. Abayın fikrincə, vicdan insanın ən dəyərli mənəvi keyfiyyətlərindən biridir və utanc, abır-həya kimi mənəvi anlayışlarla sıx bağlıdır. Abayın mənəvi tərbiyə məsələlərində əsas bələdçiləri vətənpərvərlik, humanizm, beynəlmiləçilikdir” [15, s.72].

*Ömrün əvvəli istidir, sonu isə soyuq,
Əvvəli oyun, o biri tərəfi dərdə yaxın.
Yaxşı mahnıyı dinləsən kasıb gözüylə,
Ömür nur saçar, su kimi sakin [7, s.471].*

Abay öz yaradıcılığında ən yüksək insani keyfiyyətləri, ən yüksək mənəviyyat anlayışını xalqının yaradıcı iş azadlığı və maariflənməsi ilə əlaqələndirir. O, ictimai əməyin xeyirini anlayır və diqqət mərkəzində saxlayırdı. Şairə görə, zəhmət zehni qabiliyyətləri oyadır və təkmilləşdirir, möhkəm maddi vəziyyət təmin edir və müsbət mənəvi keyfiyyətləri formalaşdırır. “Abay yaradıcılığının ilk araşdırıcıları – Əlixan Bukeyev, Əhməd Baytursinov və Muxtar Auezov qarşılarına dahinin yaradıcılığını böyüməkdə olan nəsllə çatdırmaq kimi nəcib bir məqsəd qoymuşlar. Onlar öz baxışlarıyla yalnız bədii ədəbiyyat oxumaqla ana dilimizin gözəlliyini görməyin, nəzərdən keçirməyin mümkünlüyü fikrini təsdiqləyiblər” [13, s.35].

A.Kunanbayev gənclərin tərbiyəsində ailə tərbiyəsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Onun fikrincə, ilk və ən əsas tərbiyəçi müəllimlər və valideynlərdir. O, cahillik və qaranlıqla dolu bir vaxtın gənclərin inşa edəcəyi parlaq bir dünya ilə əvəz olunacağına inanırdı. Abayın pedaqoji baxışlarının

formalaşmasında T.Tajibayev, K.Yarikbayev, X.Suyunşaliyev, A.Kazıbayev, E.Nildibayev, A.Sembayev, S.Srımbetov kimi Qazaxıstan alimlərinin əsərlərini qeyd etmək lazımdır.

Abay müəllimin, ustadın pedaqoji bacarığının əsas əlamətlərinin qətiyyət, yüksək pedaqoji mədəniyyət, ağıl, mehribanlıq, pedaqoji istedad, xoş məramlılıq olduğuna inanırdı. Müəllim, tərbiyəçi Abayın fikrincə, insana təsir edən bütün amillərdən – ailə, mühit, ünsiyyətdən ağıl və bacarıqla istifadə etməlidir:

*“Ən böyük sevincimiz uşaqlardır, uşaqlar,
Bildim ki, oxumaqla olacaqlar bəxtiyar.
Göndərdim mədrəsəyə, tapsınlar orda şöhrət,
Qazansın el içində onlar biliklə hörmət” [9, s.382].*

“Elmsiz nə bu dünyada, nə o dünyada xeyir yoxdu”, “Ağılına görə şöhrət qazanmış kəndli, başına xoşbəxtlik tacı qoyulmuş çardan yüksəkdi”, “Dünyanı bilik idarə edir” kimi fikirlər Abay yaradıcılığında ən əsas mövqedə dayanır. Abay maarifçi fikirlərilə Qazağıstanda pedaqogikanın inkişafına böyük təkan vermişdir. O, elmin xəlqiliyinə xüsusi önəm verirdi. Abayın fikrincə, elm demokratik bir xüsusiyyətə sahib, hamı üçün eyni və hər kəs tərəfindən qəbul edilə bilən olmalıdır. Böyük şair bir çox görkəmli pedaqoqların da dediyi kimi, insanın xarici görkəminə deyil, müdrikliyinə, dərrakəsinə diqqət yetirilməlidir, fikrini xalq kütlələrinə çatdırmağa çalışırdı.

“Qara söz” onun inancı, kəşfləri, məyusluqları, ümumiləşdirmələri və ümumiyyətlə həyatının, mühiti və zamanın hökmüdür. “Qara söz”ün strukturu, janr xüsusiyyətləri, oxucuya şəxsi müraciəti, ayrı-ayrı “söz” (fəsil) kontekstində seçilmiş konkret mövzuya müraciəti dünya ədəbiyyatı və fəlsəfəsinin mühüm əsərlərindən birini xatırladır. Bu, Böyük Çölün dahi oğlu Abay qədər ömür sürmüş fransız yazıçısı və İntibah dövrünün filosofu olan Mişel Montenyenin (1533-1592), “Təcrübələr” əsəridir.

Mişel Montenyenin məşhur “Təcrübələr” əsərinin girişi ilə böyük şair Abay Kunanbayevin “Qara söz”lərinin “Giriş”i sanki eynilik təşkil edir: “... Bu, səmimi kitabdır, oxucu. O, sənə lap əvvəldən xəbər verir ki, ailə və şəxsi məqsədlərdən başqa, qarşıma heç bir məqsəd qoymamışam. Mən nə sənə xeyirin, nə də öz şöhrətim haqqında heç düşünməmişəm belə. Mənim gücüm bu tapşırıq üçün kifayət deyil... Beləliklə, kitabımın məzmunu mənəm, bu isə heç də sənə asudə vaxtını belə yüngül və əhəmiyyətsiz bir şeyə verməyiniz üçün səbəb deyil. Əlvida!..” [10]

“Yaxşı və ya pis yaşadım, amma çox işlər görüldü: mübarizədə və çəkişmələrdə, məhkəmələrdə və mübahisələrdə, əzab və narahatlıq içində ahıl yaşa çıxdım, gücdən düşərək və hər şeydən doyaaraq əməllərimin acizliyini və boşluğunu kəşf etdim, varlığımın alçaldıcı xüsusiyyətinə əmin oldum. İndi nə ilə məşğul olum, həyatımın qalan hissəsini necə yaşayım? Sualımın cavabını tapa bilməməyim məni çox narahat edir...”

... Xalqı idarə edim? Xeyr, xalq idarəolunmazdır. Qoy, bu yükü boynuna götürən sağalmaz xəstəliyə tutulmaq istəyən biri və ya ürəyi soyumamış bir gənc olsun. Allahım, məni bu ağır yükəndən qoru...

... Nəhayət qərar verdim: kağız və mürəkkəb bundan sonra təsəllim olacaq, düşüncələrimi yazacağam. Hər kim onların içində özünə lazımlı sözü tapsa, qoy yazsın və ya yadda saxlasın. Sözlərim insanlara lazım olmayacaqsa, mənimlə də qalacaqlar. İndi başqa heç bir narahatlığım yoxdur”, – deyər Abay “Qara söz”lərin əvvəlində yazır [1, s.74].

Şairin ətraf gerçəkliyə münasibəti və daxili aləmi onun lirikasında daha dolğun ifadə olunmuşdur. Bu lirika bizi onun həyatın mənası, insanın xoşbəxtliyi, mənəvi ideali ilə əlaqədar düşüncələri ilə tanış edir, poeziyası isə qazax ədəbiyyatının həyatın real təsvirinə doğru atdığı böyük bir addımdır. Şair-filosofun poeziyasında xalq həyatının müxtəlif obrazlı rəsmləri, çöllərin hüdudsuz genişliyi, qazax aulunun həyat və məişəti, yay aylarındakı köçəri həyat, qışa hazırlıq, şahinlərlə ov səhnələri öz əksini tapmışdır.

Abayın fəsillərlə bağlı şeirlər silsiləsi onun poeziyasının ən səmimi, ürəkdən gələn parçalarıdır. Qazax ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə olaraq çöl bütün rəngarəngliyi ilə ortaya çıxdı, ilk dəfə təbiət

şəkilləri həyatın dərin sosial ziddiyyətləri ilə dolu olan bir mürəkkəbliyin əksinə çevrildi. Bu qəbildən olan “Bahar”, “Yaz”, “Payız”, “Noyabr - qışın ərəfəsi...”, “Qış” nəinki mənzərə lirikasının misilsiz nümunələri, həm ehtiraslı vətəndaş, həm də həqiqi realist poeziyadır.

Abay insan idealının rəsmiini çəkir. Həqiqi insan adlandırılmaq üçün, nəciblik, səmimiyyət, mənəvi möhkəmlik, hisslərdə sədaqət, sevgi adına qurban vermək bacarığı lazımdır. Bu nəcib keyfiyyətlər insanda əmək və bilik yolunu tutduğu halda formalaşa bilər.

*İnan mənə, cavan oğlan,
Bilik və dərrakənin qiyməti yoxdur.
Onlara yad olan hər şeyi,
At kənara dəyərsiz bir şey kimi.
Tapdıqlarını qorumaq adına və...
Məqsədinə tam çatmaq üçün... (sətri tərcümə mənimdir - müəllif)*

Abay Kunanbayevin əsərlərinin xarici ölkələrin ədəbi müstəvisinə çıxması keçən əsrin 1950-ci illərindən başlayır. 1958-ci ildə Ha Huanqchanqın müqəddiməsi ilə Çində “Abay Kunanbayev. Üç poema” toplusu nəşr edildi. Tərcüməçi ön sözdə “Abayın poeziyasında həyatın bərqərar olması uğrunda mübarizə, qaranlıq-şər qüvvələrə qarşı mübarizə silsilə şəklində öz əksini tapıb”, deyər qeyd edir [2, s.1].

Elə həmin ilin bu günün də Çinin istilasından altı ildən sonra Şərqi Türkiyədə nəşr olunan “Tyan-Şan” jurnalında onun Abay haqqında ilk elmi məqaləsi - “Qazaxıstanın böyük şairi Abay Kunanbayev” dərc edildi. 1982 və 1984-cü illərdə Abayın “Şeirlər” və “Qara söz” əsərləri Şərqi Türkiyədə nəşr edildi. Üç il sonra “Abay və onun poeziyası” adlı məqalələr toplusu Pekində “Milli Nəşriyyat” tərəfindən çap olundu. 1994-cü ildə həmin nəşriyyatın Abayın tərcüməsində Abayın “Əsərlərinin tam külliyyatı” nı nəşr edərək çinli oxucuların ixtiyarına verdi.

Avropa ölkələrindən 1959-cu ildə Çexoslovakiyada Abay Kunanbayevin “Qara söz” kitabı çex dilində çap edildi. Məşhur çex yazıçısı Frantisek Soukupa əsərin müqəddiməsində yazır: “... elə bir sual yoxdur ki, onu filosof düşüncəsi ilə araşdırmasın və diqqətindən kənar qalsın...” [3, s.4]

Hələ keçən əsrin 1960-cı illərində fransız alimi Şantal Lemersye-Kelkeje yazırdı: “...Abay Kunanbayev modernist maarifçi idi..., ...qazax və rus, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin yaxınlaşmasının qaynar tərəfdarı idi...” [17, s.123]

Abay Kunanbayevin yaradıcılığına əsas maraq Sovetlər Birliyinin dağılması və Qazaxıstanın da öz müstəqilliyini əldə etməsi ilə yeni müstəviyə keçdi. 1995-ci ildə Abayın 150 illiyinin beynəlxalq səviyyədə qeyd olunması nəticəsində Qazaxıstanın Pakistan, İran, Türkiyə və bir sıra Yaxın Şərq və Avropa ölkələri ilə ədəbi və mədəni əlaqələri inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş oldu.

Fransız araşdırmaçılar Alber Fişler, Kristian Visanti Abayın yaradıcılığına həsr etdikləri “Abai Kounanbaïouly. Reflexions en prose, poemes “Iskander” et “Masgoud” (1994), “Abai Kounanbaïouly. La poesie est la reine des mots...” (1995) məqalələrlə fransız oxucularını Böyük Çölün dahi oğlu ilə tanış etmiş oldular. Filosoflar Jocelin Perar və Marivonn Perro qazax xalqının bu böyük şairinin “Qara söz” əsərini fransız filosofu Seren Kierkeqorun “Həyat yolunun mərhələləri” əsəri ilə müqayisə edərək hər iki mütəfəkkirin həyat haqqında düşüncələrində çox oxşarlıqlar tapırlar. Məsələn: açıq, aydın, humanist və fanatizmdən uzaq olan dinə hörmət məsələsi. Abayın fəlsəfi təlimini tanıyan, qəbul edən Jocelin Perar və Marivonne Perro: biz özümüzü Abayın şagirdləri adlandırırıq... Biz Abayın davamçıları var deyər bilərik...” kimi fikirlərlə böyük şairin ruhu qarşısında baş əydiklərini ifadə etmiş oldular [16, s.179].

Pakistanın “The Pakistan Times”, “The Nation”, “The News”, “The Muslim” qəzetlərində Abay Kunanbayevə həsr olunmuş silsilə məqalələr işıq üzünə çıxdı. Həmin məqalələrdən birində oxuyuruq: “Qara söz” kitabı 50 il sonra və 100 il sonra da oxunacaq. Və yalnız onda Abayın göstərdiyi yolla nə qədər irəlilədiyimizi başa düşəcəyik...” [8] və ya “Abay Avrasiyanın mərkəzindəki çöllərdə əsrlər boyu yaşayan xalqın aynası və ruhudur...” [4]. Məqalə müəllifləri Abayı dünya

ədəbiy-yatının klassikləri ilə bir sıraya qoyurlar: "...Sivilizasiyanın ən yüksək səviyyəsinə çatmış xalqlar dünyaya Swift, Molyer və Qoqolu, qazaxlar da Abayı veriblər" [5].

1995-ci ildə Pakistanda "Abayın seçilmiş şeirləri" adlı kitab Xalid İqbal Yasirin "Abay - əsrin qüruru" adlı ön sözü ilə urdu dilində işıq üzü görüb. O, Abay Kunanbayevi Pakistanın milli şairi Məhəmməd İqballa müqayisə edir və bu böyük şairlər arasında çox oxşarlıqlar tapır: "... İqbal kimi, xeyirxahlıq və sülh uğrunda mübarizə aparan Abay da qazax gənclərinin savadsızlığına görə dərin narahatlıq keçirir..." [11, s.9] və ya "Abay və İqbal dinə, ənənələrə, təhsilə baxışlarında səsləşirlər..." [11, s.10]

"Abay Kunanbayev. Seçilmiş əsərlər"i Ulan-Batorda Monqolustanda işıq üzü görmüşdür. Əsərə "Asiyanın böyük şairi" adlı ön sözü monqol yazıçısı, dramaturq Habişiyin İslam yazıb: "... əgər Mərkəzi Asiyanın köçəriləri arasında son 800 il ərzində böyük insanlardan biri Yesuğey bahadırın oğlu Temudcindsə, digəri isə böyük şair Abay Kunanbayevdir... Böyük Çingiz xan haqqında əfsanələr, nağıllar və hekayələr qazax xalqı arasında geniş yayıldığı kimi, monqol xalqı arasında da Abayın şeirləri, nəsihətli sözləri və melodik mahnıları yayğındır..." [6, s.3]

Alman türkoloq-alimləri Marsel Erdal və Mark Kirxner isə hazırda Abayın yaradıcılıq irsinin təkcə qazax xalqının deyil, bütün türkdilli xalqların sərvətinə çevrildiyini söyləyirlər.

Məşhur macar türkoloqu Yojef Tormun "Abay poeziyasında berkutla ov ənənələri" adlı məruzəsi xüsusi maraq doğurur. O, şairin əsərlərindən birini təhlil edərək, digər türk xalqlarının folklorunda olduğu kimi, qazax folklorunda da ov quşları ilə ov səhnələrinə tez-tez rast gəldiyini, berkutun da orada tez-tez yer aldığını vurğulayır, həmçinin öz əfsanələrində berkut mifik əcdadları hesab edən macarların qazaxlarla bu ov quşuna münasibətlərindəki oxşarlığın bu xalqların qədim yaxınlıqlarının, eyni kökdən gəldiklərinin olmasına diqqət çəkib. Macar alimi, Budapeşt universitetinin professoru İmre Trençeni-Valdapfel məqalələrinin birində yazırdı: "Mən Abayın poeziyasını, Auezovun romanlarını sevirəm. Onların əsərlərində qazax xalqının bütün tarixi əks olunmuşdur" [12, s.51].

Oğlu Abdurahman və Maqauıyanın erkən ölümü qazax xalqının bu dahi oğlu "...Abay 1904-cü ildə 60 yaşına çatmamış rəhmətə getdi. Bütün qazax xalqı bu hadisəni öz faciəsi kimi yaşadı. İrsi, mənəvi təmizlənmə mənbəyi kimi, insanlığın əsrlər boyu müraciət edəcəyi böyük bir insan idi..." [18, s.472]

Nəticə / Conclusion

XIX yüzillikdə ilk örnəkləri ortaya çıxmaya başlayan qazax yazılı ədəbiyyatının qurucusu sayılan Abay Kunanbayev müasir qazax ədəbiyyatının ən önəmli təmsilçisidir.

Ədəbiyyat / References

1. Абай (Ибрагим) Кунанбаев. Слова назидания. Алма-Ата, Жалын, 1982.
2. Абай Кунанбаев. Три поэмы. Пекин: Литературное издательство, 1958.
3. Abai Kunanbayev. Ctyricet kozjimanı. Praha, 1959.
4. Абай - зеркало и душа казахов // The Nation. Islamabad, 15 may 1995.
5. Абай Кунанбаев - просветитель казахского народа // The News. Islamabad, 28 may 1995.
6. Абай Хунанбайн. Тууввэр Зохиол. Улаанбаатар, 1995.
7. Başlangıcından günümüze kadar Türkiye dışındaki Türk edebiyatları antolojisi. Ankara, 2004.
8. Великий казахский поэт, мыслитель и просветитель // The Pakistan Times. Islamabad, 29 aprel 1995.
9. Халид Икбал Ясир. Абай - гордость эпохи // Избранные стихи Абая. Исламабад: Академия литературы Пакистана, 1995.

10. Имре Тренчени-Вильдапфель. Я люблю поэзию Абая, романы Ауэзова... // Мир Абая. Алматы: Международный клуб Абая, 2004.
11. Jurnal "Аныз адам", 2016.
12. Майтанов Б. Абай: История, личность, время. Алматы:Аруна, 2004. 92 с.: ил. (Знаменитые люди Востока)
13. Мамбетов Ж.О., Ертаева М.К. К.Д.Ушинский и А.Кунанбаев о роли родного языка, в умственном и нравственном развитии детей. "Современные инновации" (pedaqoji elmlər) № 5(7) 2016.
14. *Машикова А.К.* Творчество Абая Кунанбаева в зарубежном литературоведении. Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан, Серия общественных и гуманитарных наук. № 5, 2016.
15. Hıjbesek L. Euphony in Abay Kunanbaev's Poetry // Asian and African Studies. 1965. №1.
16. Сегизбаев О.А. Казахская философия XV - начала XX века. Алматы: Гылым, 1996.

Жизнь и литературное наследие Абая Кунанбаева в работах мировых исследователей

Гоярчин Мустафаева

Доктор философии по филологии

Национальный музей азербайджанской литературы имени Низами Гянджеви НАНА.

Азербайджан.

E-mail: goyercin.mustafayeva@yandex.com

Резюме. Абай Кунанбаев, которого считают основоположником казахской письменной литературы, первые образцы которой появились в XIX веке, является одним из главных представителей современной казахской литературы. Совместная работа и дружба с передовыми русскими интеллигентами, постоянный интерес к русской литературе сыграли важную роль в формировании и развитии просветительских и демократических идей Абая. Вера в силу демократических и просветительских идей объясняется национализмом и реализмом поэзии Абая.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, гений из Казахстана, Маскут, Эскендир

Türkiye’de Abay araştırmaları

Makbule Muharrem Sabziyeva

Professor Doktor, Anadolu Üniversitesi. Türkiye.

E-mail: makbulesabzaliyeva@anadoluedu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-8674-0258>

Özet. Türkiye’de Kazak şairi ve düşünürü Abay üzerine araştırmalarının başlangıcı UNESCO’nun Abay’ın doğumunun 150. yıl dönümü münasebetiyle 1995 yılını Abay yılı olarak ilân ettiği zaman tekabül etmiştir. O yıllarda Kazakistan’da Hoca Ahmet Yesevi adına Türk-Kazak Üniversitesinin açılışı karşılıklı araştırmalara hız kazandırmıştır. Kültür alanındaki çalışmalarla başlanan bu yakınlaşma daha sonra ticari, iktisadi alanları da içine almıştır. 1995 yılından başlanan iki halkın birbirini tanıma çabası, günümüzde birçok alanda başarılı çalışmaların ortaya çıkarılmasıyla sonuçlanmıştır. Ele aldığımız çalışmada Türkiye’de Abay üzerine yapılan araştırmaların tarihi ele alınmış, yapılan çalışmalar derlenmiş, elde edilen sonuçlar sunulmuştur.

Anahtar sözcükler: Abay, Türkiye, çeviri, “Kara Sözcükler”, araştırma

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.013>

Məqaləyə istinad: Sabziyeva M. (2020). *Türkiye’de Abay Araştırmaları*. “Müqayisəli ədəbiyyat-şünaslıq”, № 2, səh. 105-109

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 25.09.2020; qəbul edilib – 06.10.2020

Abay researches in Turkey

Makbule Muharrem Sabziyeva

Professor Dr., Anadolu University. Turkey.

E-mail: makbulesabzaliyeva@anadoluedu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-8674-0258>

Abstract. The researches on Kazakh poet and thinker Abay in Turkey have been done after UNESCO declared the 1995 as the year of 150th anniversary of the birth of Abay. In those years, the opening of Turkish-Kazakh University on behalf of Hodja Ahmet Yesevi in Kazakhstan accelerated mutual research. This rapprochement, which began with the works in the field of culture, later involved commercial and economic areas. The efforts of the two peoples, which began in 1995, to get to know each other, have resulted in the emergence of successful studies in many areas today. In the study we discussed the history of the researches on Abay in Turkey, the studies were compiled and the results were presented.

Keywords: Abay, Turkey, translation, “Black Words”, research

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.013>

To cite this article: Sabziyeva M. (2020) *Abay researches in Turkey*. “Comparative Literature Studies”, Issue II, pp. 105-109

Article history: received – 25.09.2020; accepted – 06.10.2020

Giriş / Introduction

SSCB'nin temellerinin sarsılması Türk Cumhuriyetleri için tarihi bir dönüm noktası oldu. Türk cumhuriyetleri bağımsızlıklarını kazanmaya başladı. Türkiye Cumhuriyeti, bağımsız Türk Cumhuriyetlerini hemen tanıdı. Ardından bu ülkelerle önde kültürel olmak üzere çeşitli alanlarda münasebetlere başlandı. Bu çerçevede konsolosluklar açıldı, üst düzeyde ziyaretler gerçekleştirildi. Türkiye basınında Türk Cumhuriyetlerine geniş yer verildi. Bu tarihlerde basında çıkan yazılarda "Türkî Yüzyılı"nın başladığı, "Türkîlere Latin alfabesi" öğretilmesi, "Üniversitelerde yeni soydaş kontenjanı" açılması konularına değinilmekteydi. Türk Cumhuriyetlerinden gelecek öğrencilere Türkiye'deki üniversitelerde kontenjan açmak için çareler aranıyordu" [3, s.1].

Əsas hissə / Main Part

Nursultan Nazarbayev başkanlığındaki Kazakistan Cumhuriyeti bağımsızlığını 16 Aralık 1991 tarihinde ilan etti. Türkiye ile Kazakistan arasında öncelikle kültürel alanda başlayan münasebetler, daha sonra ekonomi ve diğer alanlarda yaygınlaştı. Türkiye ile Kazakistan arasında kültürel alanda ilk münasebetler 1990 yılı sonlarında başlatıldı. İlk protokol (Niyet Protokolü), 5 Aralık 1990'da Alma-Ata'da Türkçe, Kazakça ve Rusça olarak düzenlendi. Protokolde eğitim ve bilim, basın ve yayın, radyo-televizyon, ulaşım, haberleşme, mesleki eğitim, iktisadi ve ticari işbirliği alanlarını kapsamaktaydı [3, s.14].

Bu gelişmeler çerçevesinde Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ile Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Süleyman Demirel arasında 29 Nisan-1 Mayıs 1992 tarihinde gerçekleşen Almatı zirvesinde yayımlanan "Ortak Bildiri" ve 1 Mayıs 1992'de iki ülke arasında imzalanan "Eğitim, Bilim, Kültür ve Spor Alanlarında İşbirliği Anlaşması" ile, Türkistan Devlet Üniversitesinin iki ülkenin ortak üniversitesi hâline getirilmesi kararı alındı. İki ülke Hükümetleri arasında, "Türkistan Şehrinde Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi Kurulmasına Dair Anlaşma" ise, 31 Ekim 1992'de Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi'nde Ankara'da imzalandı. Anlaşma, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 29 Nisan 1993 tarih 3904 sayılı Kanun ile onaylandı ve Resmi Gazete'nin 4 Mayıs 1993 tarih ve 21571 sayılı nüshasında yayımlanarak yürürlüğe girdi. Üniversitenin açılmasıyla Türkiye'den birçok bilim insanı Üniversiteye çalışmaya gitti ve bundan sonra iki ülkenin birbirini tanıma süreci hız kazandı.

Türkiye'de Abay üzerine araştırmalarının başlangıcı 1995'li yıllara tekabül etmektedir. Kazak şairi ve düşünürü Abay'ın doğumunun 150. yıl dönümü münasebetiyle 1995 yılını UNESCO Abay yılı olarak ilân etti. Bu olay, Abay'ı tüm dünyaya tanıtarak Türkiye'de Abay hakkındaki çalışmaların temelini attı. Bu yıllarda birçok tanıtım ve araştırma çalışmaları ile birlikte Türksoy tarafından Doç Dr. Zeyneş İsmail'in ve Öğr. Görevlisi Ali Abbas Çınar'ın "Abay'ın Eserlerinden Seçmeler" kitabı basıldı. Kitapta, Abay'ın "Kara Sözler" eserindeki 45 başlıktan 21'i ve şiirlerinden seçmeler ele alınmıştır. Seçilen örnekler Kiril ve Latin harfleriyle verilmiş ve Türkiye Türkçesine aktarımları yapılmıştır. Zeyneş İsmail ve Ali Abbas Çınar'ın birlikte hazırladığı "Abay'ın Eserlerinden Seçmeler" (1995) adlı bu kitap Abay'ın şiirleri ve nesirleri hakkında Türkiye'de kitap bütünlüğünde yapılan ilk çalışma oldu.

O yıllarda Prof. Dr. Orhan Söylemez'in ve Dr. Öğr. Üyesi Göksel Öztürk'ün "Abay (İbrahim) Kunanbayev (1845-1904)" makalesi, Bir, 3. sayı, İstanbul 1995, s. 101-124; Mehmet Bulut'un "Doğumunun 150. Yıldönümünde Bir Türk Düşünürü Abay (İbrahim) Kunanbay", Diyanet Aylık Dergi, sayı 52, Ankara 1995, s. 44-45; Ahmet Baytursınulı'nın "Kazakların Baş Şairi" (tercüme Mustafa Öner'in), Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, sayı 2, Ankara 1996, s. 378-385; Aşur Özdemir'in "Kazak Edebi Dilinin Kurucusu Kazakların Klasik Şairi Abay (İbrahim) Kunanbayev (1845-1904)" makalesi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı 5, Erzurum 1996, s. 189-201; Manaş Kozıbayev'in "Abay ve Dönemi", Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi, sayı 14, Ankara 1997, s. 39-45; H. Emel Aşa'nın "Abay (İbrahim) Kunanbayev'in Edebi Çehresi", TK, sayı 428 (1998), s.761-768 (57-64); İbrahim Kalkan'ın "Abay, İbrahim

Kunanbayoğlu”, Yeni Türk İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1995, örnek fasikül, s. 13-16; makaleleri Abay’ın özgeçmişini, yaşamını, eserlerini, Abay’ın Kazak kültüründeki yerini ele alan yayınlardır.

Makalelerden bazılarına göz atalım. Mustafa Öner tarafından kaleme alınmış “Abay Kunanbayulı ve Tabiat Şiirlerinden Seçmeler” başlıklı bir tanıtım yazısında yazar, “Kazak Türklerinin dünyaca meşhur şairi Abay Kunanbayulı, bu yıl doğumunun 150. yılı dolayısıyla Kazakistan’da çok büyük törenlerle anılırken ülkemizde de geniş çaplı bir kutlama kampanyası çeşitli kuruluşlar tarafından yürütülmektedir. Büyük Kazak şairinin eseri ve kendisi hakkında ülkemizde pek az şey yayımlanmış olduğunu dikkate alarak, çok sevilen, tabiat tasvirli dört şiirini burada sunmayı uygun gördük” [6, s.1] demiş ve Abay’ın “Dört Mevsim” şiirinden parçaları Kazakça ve Türkçe karşılıklı yayımlamıştır.

Bunun yanı sıra Zeyneş İsmail ve Ahmet Güngör’ün ilk kitabına müteakiben, 1997 yılında Abayı daha derinden tanıtmak amacıyla aynı yazarlar tarafından Abay’ın yaşamını ele alan Muhtar Avezov’un “Abay Yolu” romanı Türkçeye tercüme edilir ve Biliş Yayınları’nda iki cilt olarak basılır.

Bünyamin ÖZGÜMÜŞ, “Kazak Edebiyatının Belli Başlı Temsilcileri” başlıklı makalesinde Muhtar Avezov’un “Abay’ın Yolu” kitabı için yaptığı açıklamada şöyle yazmaktadır: “Kazakların meşhur edebiyatçılarından Muhtar Avezov (1897-1961), 4 ciltlik büyük romanının adını Abay Jolu “Abay Yolu” koymuştur. Avezov, romanında Abay’ın Kazaklar için yapmak istediklerini, Kazakların gerçek medeniyete nasıl ulaşacaklarını anlatmaktadır. O, Abay’ın Kazakların yollarını aydınlatıcı bir rehber olduğunu herkese göstermiştir. Onun yolundan giden genç nesil, büyük Kazakistan’ı meydana getirecektir. Yani Kunanbayev, Kazaklar için, takip edilmesi gereken büyük bir fikir adamıdır” [7, s.1].

Kazak edebiyatında yeni bir çığır açmasıyla tanınan Abay sadece Türk kültürüne değil, dünya kültürüne mal olmuş bir şahsiyettir. Bu sebeple, 1995 yılı UNESCO tarafından bütün dünyada “Abay Yılı” olarak ilan edilmiştir. Bu etkinlikler dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi, Türkiye’de de kutlanmıştır. Bu çerçevede gerçekleşen toplantılar ve yapılan yayınlar dışında Ankara’da bir sokağa ve İstanbul Zeytinburnu’nda bir caddeye Abay’ın adı verilmiştir. Daha sonra bu cadde üzerinde inşa edilen bir İlköğretim okuluna da Abay’ın verilmiştir. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, 21 Mayıs 2003 tarihinde, bu okulun açılış törenine bizzat katılmıştır.

2013 yılında Türk Dünyası Vakfı tarafından Zafer Kibar’ın çevirisinde iki kitap yayınlanmıştır. Bunlardan biri “Nasihatler” adı altında “Kara Sözler” eseri ve diğeri “Şiirler” kitabı olmuştur. Zafer Kibar tarafından hazırlanan “Nasihatler” kitabında Abay’ın “Kara Sözler”i Kiril alfabesiyle verilerek Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır.

2015 senesinin Abay’ın doğumunun 170. yılı olması sebebiyle, Kazakistan’da ve Türkiye’de Kazakistan Büyükelçisi Sayın Janseyit Tüymebayev’in girişimiyle çeşitli anma etkinlikleri ve bilimsel toplantılar düzenlenmiş ve Abay ile ilgili çalışmalar yoğunlaşmıştır. Bu etkinlik çerçevesinde en kapsamlı bilimsel çalışma Ahmet Yesevi Üniversitesi tarafından 2017 yılında yayımlanan Doç. Dr. Ekrem Ayan’ın “Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler” kitabıdır. Kitabın giriş sözünde yazar bu kitabı Abay’ın 170. yılına armağan ettiğini söylemektedir [2, s.1]

Bu kitapta Abay’ın Kara Sözleri tematik olarak din ve ahlak, eğitim, dostluk ve sevgi, bilim, hayatın anlamı ve Kazak halkı başlıklar altında incelenmiştir. Abay’ın felsefesi görüşlerini ifade ettiği “Kara Sözler” isimli eserinin daha önce de Türkçeye çevrildiğini söylemiştik. Lakin o çeviriler eserin tümünü kapsamamıştır. Kitabın önsözünde Prof. Dr. Abdolvahap KARA şöyle yazmaktadır: “Ekrem Ayan’ın, yaptığı bu çeviri çalışmasında eserin üslubuna sadık kalarak birebir çeviri yapmaya özen gösterdiği görülmektedir. Aslında Abay’ın Kara Sözleri’ni çevirmek kolay bir iş de değildir. Çünkü dili ağır olan ve söz sanatının inceliklerini büyük bir maharetle kullanarak az sözle çok mana verebilen Abay’ın Kara Sözleri aynı zamanda felsefi ve dini konulara da hâkim olmayı gerektirmektedir. Tüm zorluklarına rağmen Ayan’ın başarılı bir çeviriye imza attığı görülmektedir” [2, s.5].

Abay, Kara Sözlərində nasihatlər, kıssalar və özdeyişlərlə felsefi düşüncələrini ifadə etmişdir. Bu düşüncələri kendindən sonra gelen Kazak aydınlarını derindən etkilemiş ve onlara rehber olmuştur.

2019 Türk Dünyası Kültür Başkenti olan Oş'ta, Kırgızistan Kültür Bakanı Azamat Camankulov'un ev sahipliğinde düzenlenen 37. Dönem Toplantısı'na; Türkiye, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan'ın Kültür Bakan Yardımcıları katıldı. TÜRKSOY Kültür Bakanları Daimi Konseyi bu toplantıda, 2020'nin "Abay Kunanbay Yılı" ilan edilmesi kararlaştırıldı. Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY), 2020 yılını Kazakistan yazılı edebiyatının kurucusu ve büyük şair Abay Kunanbay'e ithaf etti. Abay'ın 175 yaşını İlesam'ın Dil ve Edebiyat dergisi şaire adanmış 21 sayısı ile andı. Bu program çerçevesinde etkinlikler devam edecektir.

Prof.Dr. Abdulvahap Kara, 2004 yılında yazdığı bir makalede Abay'la ilgili şunları kaleme almıştır. "Abay'ın 200 civarındaki şiirlerinde ve Rus şairlerinden yaptığı manzum çevirilerde, tabiat, birlik-beraberlik, dürüstlük, bilimin aydınlığı, sevgi, aşk, yardımseverlik, ölüm, yaşam, örf-adetler, tarih ve efsane gibi çeşitli konular ele alınmaktadır. O, şiirlerinde kazak halkını geri kalmışlıktan ilerlemeye, cahillikten ilim ve bilime, tembellikten çalışmaya ve güzel huy ve ahlak sahibi olmaya öğütlemektedir. Abay nesir yazılarında felsefi düşüncelerini ortaya koyar. Sade ve etkili cümlelerle ve genellikle soru-cevap türünde kaleme aldığı bu yazılarında çocuk terbiyesi ve psikolojisi, insanın tabiatı, bilimin önemi ve yüce Mevla'nın buyruklarına uygun yaşamının gerekliliğine işaret eder. Abay'ın gerek manzum ve gerekse nesir yazılarındaki bazı ifadeleri o kadar etkilidir ki, onlar kazak Türkçesinde birer vecize halini almıştır" [6, s.22]. Araştırmacının örnek verdiği sözlerden bazılarını gerek içerik açısından gerek Kazakçanın Türkçeye yakınlığını göstermek amacıyla biz de bu çalışmada sunmak istedik.

İnsanın insanlığı akıl, ilim, iyi baba, iyi anne, iyi arkadaş ve iyi öğretmenden meydana gelir.

(adamın adamsılığı akıl, gılım, caksı ata, caksı ana, caksı kurbı, caksı ustazdan boladı.)

İnsanoğlu insanoğlundan akıl, ilim, ar, huy denen şeylerle üstün olur.

(adam balası adam balasından akıl, gılım, ar, minez degen narselermen ozadı.)

Kötü arkadaş gölgedir. Başına talih kuşu konarsa ondan kaçıp kurtulamazsın, başına bir felaket gelirse, arayıp bulamazsın.

(caman dos kölenke, basındı kün şalsa kaşıp kutıla almaysın, basındı bult şalsa izdep taba almaysın.)

Bütün insanoğlunu rezil eden üç şey vardır. Onlardan kaçmak gerekir: evvela cahillik, ikincisi üşengeçlik, üçüncüsü zalimlik.

(külli adam balasın korkılatın üş narse bar. sonan kaşpak kerek: aveli nadandık, ekinşi erinşektik, üşinşi zulımdık.)

Mal tükenir, sanat tükenmez.

(mal cutaydı, öner cutamaydı.)

Abay yazılarıyla halkını devamlı iyiye, güzele ve gelişmeye, kalkınmaya teşvik etmiştir. Bunu yaparken de söz sanatının inceliklerini büyük bir maharetle kullanmıştır. Böylece sözlü edebiyatı çok zengin kazak edebiyatının yazılı türünün oluşmasına da büyük bir katkı yapmıştır" [6, s.24].

Nəticə / Conclusion

Bu gün; Kazaklar ve Kazakistan adı ile yaşayan bir millet ve devlet var ise bu, Abay ve ondan önceki âlim ve aydınlar ile Abay ve ondan sonraki âlimlerin, aydınların, fikir insanlarının mücadeleleri, fedakârlıkları, emredildikleri gibi yaşama ahlakı ve felsefesi sayesinde. Nasıl ki Dede Korkut yaşıyor, Yusuf Has Hacıp yaşıyor, Kaşgarlı Mahmut yaşıyor ise Abay da o neslin ölümsüzleri arasına girmiştir. Abay'ın yaktığı ışıktan yüzlerce Abay hâlâ nurlanıp yükselmektedir. [1,s.128] Ve insanlık durdukça Abay'ın birçok yaş kutlaması devam edecektir.

Kaynakca / References

1. ASLAN, Cengiz. Türkistan'ın Gönül Dili ve Bilge Atabeyi İbrahim Abay Kunanbayoğlu. Türk Yurdu. Eylül 2015 - Yıl 104 - Sayı 337, (<http://www.biyografi.net/ki>);
2. AYAN, Ekrem. Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler. Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2017.
3. ÇAPA, Mesut. Sovyetler Birliği'nin Dağılması: Kazakistan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlık Sürecinde Türkiye-Kazakistan Münasebetleri. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 17, Ocak 2019.
4. İSMAİL, Zeyneş; ÇINAR, Ali Abbas. Abay'ın Eserlerinden Seçmeler. Ankara, Türksoy 1995;
5. KARA, Abdulvahap. Bir Söz Sanatı Ustası Kazak Milli Şairi Abay Kunanbayoğlu, Kazak Türkleri Vakfı Arman Dergisi, Aralık. 2004.
6. ÖNER, Mustafa. Abay Kunanbayulı Ve Tabiat Şiirlerinden Seçmeler. (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/136363>);
7. ÖZGÜMÜŞ, Bünyamin. Kazak Edebiyatının Belli Başlı Temsilcileri. Yağmur Sayı: 16 Temmuz - Ağustos - Eylül 2002.

Исследования Абая в Турции**Макбуле Мухаррем Сабзиева**

Профессор Доктор. Университет Анадолу, Турция.

E-mail: makbulesabzaliyeva@anadoluedu.tr

Резюме. Исследования казахского поэта и мыслителя Абая в Турции начались после того, как Юнеско, в связи с 150-летием со дня рождения Абая, объявил 1995-ый год годом Абая. Открытие турецко-казахского университета имени Ходжи Ахмета Есеви в Казахстане в те годы ускорило взаимные исследования. Сближение, которое началось с работ в области культуры, позже затронуло коммерческие и экономические сферы. Усилия двух народов узнать друга друг ближе, начавшиеся в 1995 году, привели к появлению успешных исследований во многих областях. В исследовании представлена история исследований Абая в Турции, анализ исследований и его результаты.

Ключевые слова: Абай, Турция, перевод, “Черные слова”, исследования

Abay Kunanbayev Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında

Turan Teymurov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: turanteymurov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-7479-3133>

Annotasiya. XIX əsrin ikinci yarısında yaşamış məşhur qazax şairi və mütəfəkkiri Abay Kunanbayevin əsərləri Azərbaycan oxucusu tərəfindən həmişə sevilərək oxunub. Ümumbəşəri, hümanist ideyalar təbliğ edən bu böyük şəxsiyyətin həyat və yaradıcılığı haqqında ötən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanda yazılar dərc edilməyə, əsərləri tərcümə olunmağa başlayıb. Sənətkarın əsərlərinin dəyəri, müasirliyi, aktuallığı, Azərbaycan ədəbiyyatındakı bir çox sənətkarlarla ruhi, əsərlərlə tipoloji yaxınlığı onun həyat və yaradıcılığının milli filologiya elmində müntəzəm şəkildə araşdırılmasına əsas verir. Məqalədə ötən müddət ərzində Abay Kunanbayevin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tədqiqi məsələlərinə toxunulub.

Açar sözlər: Abay, qazax, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, şeir

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.014>

Məqaləyə istinad: Teymurov T. (2020). *Abay Kunanbayev Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında*.

“Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”, № 2, səh. 110-114

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 16.10.2020; qəbul edilib – 22.10.2020

Abay Kunanbayev in the Azerbaijani literature studies

Turan Teymurov

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: turanteymurov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-7479-3133>

Abstract. The literary works of great Kazakh poet and philosopher Abay Kunanbayev, who lived in the second half of the 19th century, have always been admired and read by Azerbaijani readers. Articles about the life and creative activity of the great poet, who promoted universal and humanist ideas, have been published and translated in Azerbaijan since the 1950s. The value, modernity and relevance of the poet's works, his spiritual and typological closeness to many figures of Azerbaijani literature provide a basis for the regular study of his life and work in the national philological science. The article deals with research of Abay Kunanbayev's works in Azerbaijani literature.

Keywords: Abay, Kazakh, Azerbaijani literary criticism, poetry

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.014>

To cite this article: Teymurov T. (2020) *Abay Kunanbayev in the Azerbaijani literature studies*.

“Comparative Literature Studies”, Issue II, pp. 110-114

Article history: received – 16.10.2020; accepted – 22.10.2020

Giriş / Introduction

XIX əsrin ikinci yarısında yaşayıb-yaratmış Abay Kunanbayevin qazax yazılı ədəbiyyatının inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuş, maarifçi, ictimai xadim kimi tanınmışdır. Həmin dövrdə qazax ədəbiyyatının başlıca nailiyyətləri Abay Kunanbayevin adı ilə bağlıdır. Abay qazax poeziyasına tək-cə yeni janrlar gətirməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda klassik qazax ədəbiyyatı onun sayəsində yeni məzmun, ideyalarla zənginləşmişdir [1, s.3].

Hələ sağlığında poetik əsərləri ilə kifayət qədər tanınan və güclü nüfuz sahibi olan Abay Kunanbayev rus, Avropa xalqlarının ədəbiyyatı və mədəniyyəti, o cümlədən Şərq poeziyası ilə yaxından maraqlanmış, imkan dərəcəsində təbliğinə diqqət yetirmişdir. O, Lermontovun bir sıra şeirlərini, Puşkinin “Yevgeni Onegin” mənzum romanından ayrı-ayrı parçaları qazax dilinə tərcümə etmişdir. Abay rus, Avropa və Şərq klassiklərinin əsərlərinin məzmununu ətrafına toplaşanlara danışır, həmin əsərləri şafahi şəkildə xalq arasında yayırdı. “Leyli və Məcnun”, “Koroğlu”, “Şahnamə”, “Üç müşkətyor” və sair əsərlər məhz Abayın vasitəsilə qazaxlar arasında yayılmışdır.

Abayın əsərlərindən məlum olur ki, o, şərq klassiklərinin, rus dili vasitəsilə bir sıra Avropa yazıçıların əsərlərini mütaliə etmişdir. Abay şərq mədəniyyətinə, şərq tarixinə dərinlən bələd idi. O, Firdosi, Nizami, Sədi, Nəvai, Füzuli kimi görkəmli sənətkarları mütaliə etmişdir. Bundan başqa o, qazax xalq yaradıcılığını mükəmməl bilir və öz əsərlərində folklordan geniş istifadə edirdi.

Əsas hissə / Main Part

A.Kunanbayev Azərbaycan klassik söz ustalarının əsərləri ilə tanış idi. Azərbaycan xalqı da qardaş qazax xalqının bu görkəmli şəxsiyyətinin əsərlərini sevə-sevə oxumuş, tədqiqatçılar, şair və yazıçılar onun həyatını, yaradıcılığını tədqiq, təbliğ etmiş və qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələrin daha da güclənməsinə səy göstərmişlər.

A.Kunanbayevin Azərbaycanla, onun ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələr problemini şərti olaraq aşağıdakı qruplara ayırmaq mümkündür: birincisi, əsərlərinin dilimizə tərcüməsi; ikincisi, onun həyat və yaradıcılığının milli filologiya elmində araşdırılması, üçüncüsü, əsərlərinin Azərbaycan ədəbiyyatının oxşar nümunələri ilə tipoloji baxımdan tədqiqi.

A.Kunanbayevin zəngin ədəbi-bədii irsindən dilimizə bir sıra nümunələr tərcümə edilmişdir. Sağlığında A.Kunanbayevin şeirləri oxucular tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanırsa da, onun həyat və yaradıcılığının tədqiqi və təbliği sahəsində sisteməlik işlər sovet dövründən başlamışdır. Abayın XIX əsrdə apardığı maarifçilik fəaliyyəti və onun böyük ədəbi-ictimai işi bədii ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. Görkəmli qazax yazıçısı Muxtar Auezov özünün “Abay” romanında bu ölməz sənətkarın tarixi obrazını yaratmışdır.

M.Auezov “Abay” romanını qələmə alarkən böyük şəxsiyyət olan Abayın həyatı, dövrü, mühiti ilə bağlı bütün tarixi həqiqətləri diqqətlə izləmişdir.

Məlum olduğu kimi, M.Auezov romanında yalnız Abayın bənzərsiz obrazını yaratmamış, eyni zamanda onun həyat və yaradıcılığının ilk və ən nüfuzlu tədqiqatçısı kimi tanınmışdır. Abayın vəfatının 50 illiyi münasibətilə onun yazdığı geniş həcimli “Qazax xalqının böyük şairi” məqaləsi dilimizə çevrilərək nəşr olunmuşdu [5]. Ədibin 1954-cü ildə işıq üzü görmüş “Abay” romanını dilimizə Ələkbər Abasov tərcümə etmişdir [4]. Rus dilindən tərcümə olunmuş əsər oxucular və mütəxəssislər tərəfindən maraqla qarşılanmış, bununla Azərbaycan oxucusu ilk dəfə Abay Kunanbayevin ömür yolu haqqında daha ətraflı məlumat almaq imkanı qazanmışdı. Roman çap olunandan bir il sonra C.Məmmədov və İ.Gözelov əsərin tərcüməsi ilə bağlı resenziya yazmışdılar [16].

A.Kunanbayevin vəfatının 50 illiyi ilə bağlı “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzetində ədəbiyyatşünas alim Pənah Xəlilovun “Qazax ədəbiyyatının banisi” məqaləsi, İ.Soltanın tərcüməsində isə şairin yaradıcılığından bədii nümunələr çap olunmuşdur [13].

1970-ci ildə Azərbaycanda böyük qazax yazıçısı və mütəfəkkiri Abay Kunanbayevin anadan olmasının 125 illik yubileyinin qeyd edilməsi ilə bağlı Mir Cəlal Paşayevin sədrliyi ilə komissiya yaradılmış və respublikamızda həyata keçiriləcək əsas tədbirlərin planı təsdiq olunmuşdur. Tədbirlər

planına əsasən, respublikanın şəhər və kəndlərində Abayın həyat və yaradıcılığına aid məruzələr, oxucu konfranslarının təşkili, dövrü mətbuatda məqalələrin dərc olunması, radio və televiziya verilişlərinin təşkil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur [9].

Bununla bağlı həmin ildə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı tərəfindən Abayın şeir və poemaları Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq, “Abay. Şeirlər və Poemalar” adı altında kitab şəklində çap olunmuşdur. İlk dəfə Abay Kunanbayevin əsərlərinin toplu şəklində işıq üzü görməsi Azərbaycan-qazax ədəbi əlaqələri baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Pənah Xəlilov kitaba “Dan ulduzu” adlı geniş “Ön söz” yazmış, şairin həyat və yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat vermişdir [1]. Abayın yaradıcılığını “qazax xalqının güzgüsü” adlandıran P.Xəlilov qeyd edirdi ki, burada xalqın həyatının özünəməxsus koloriti rəngarəng boyalarla təcəssüm edir. İlin dörd fəslində Qazaxıstan təbiətinin inikasından başlamış, köçərilərin məişətinə, təsərrüfat həyatına və adətlərinə, etnoqrafiyasına, hakim feodal təbəqələrinin əxlaq və xarakterinə xas olan xüsusiyyətləri aydın görmək mümkündür. Nəsil və tayfa yaşayışı qaydalarının çürük ənənələrinə, fədoal-patriarxal düşüncə tərzinin kobudluğu və məhdudluğuna qarşı demokratiya və maarifçilik cəbhəsində gedən ictimai-siyasi, etik-estetik, ədəbi-bədii mübarizə də Abayın poeziyasında öz əksini tapmışdır.

P.Xəlilov mühitin eybəcərliklərini, əl-ələ vermiş baylar, məmurlar aləminin hərc-mərcliyini atəşə tutan bir satrik kimi A.Kunanbayevin əsərlərinin Qasım bəy Zakirin satiralarını da xatırlatdığını qeyd edir: “Oğruların öhdəsindən gəlmək çətin deyil. Fəqət ara qarışdıranların və oğrularla müttəfiq olan bayların öhdəsindən kim gəlsin?”.

Abayın bu bədii sualı Qasım bəy Zakirin:

*Qardaş malı kimi ortadan bölər,
Murovlar olublar oğruya orta*

– misraları ilə həmahəng səslənir.

“Abay. Şeirlər və Poemalar” kitabında Azərbaycan oxucularına Abayın 67 şeiri və 3 poeması – “İsgəndər”, “Maqsud”, “Əzim haqqında nağıl” təqdim olunmuşdur. Kitab 2017-ci ildə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Fatima Dursunovanın tərtibatında yenidən latın qrafikasında işıq üzü görmüşdür [2]. Nəşrdə ilk dəfə olaraq şairin “Əqliyyə” fəlsəfi-didaktik əsəri Azərbaycan dilində yer almışdır.

Yubiley məqalələri arasında yazıçı Azər Bağirovun məqaləsini də qeyd edə bilərik. Məqalədə müəllif qazax şairinin həyat və yaradıcılığı haqqında təsviri mənzərə yaratması baxımından digər yubiley yazılarından elə də fərqlənir [7].

Yubiley münasibəti ilə qələmə alınmış məqalələrdən biri Y.Evqenova məxsusdur. Abayın anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunan “Qazax ədəbiyyatının klassiki” adlı məqaləsində müəllif qazax ədibinin həyatını işıqlandırmaqla yanaşı, onun yaradıcılığına nəzər salmışdır [18].

Azərbaycan filologiya elmində A.Kunanbayevin həyat və yaradıcılığı yalnız yubiley vaxtı öyrənilməmişdir. Onun haqqında ilk Azərbaycan ensiklopediyasında da məlumat verilmişdir [6, s.479].

Abay Kunanbayevin həyat və yaradıcılığı uzun illərdir Azərbaycanın ali məktəblərində tədris olunur. Fənni daha yüksək səviyyədə mənimsətmək üçün proqramlar, dərs vəsaitləri və dərsliklər hazırlanmışdır. “Türk xalqları ədəbiyyatı” fənninin yaradıcısı və bu sahədə ilk dərslikdə müəllifi Pənah Xəlilov 1966-cı ildə yazdığı dərsliyində qazax ədəbiyyatına xüsusi bölmə, həmin bölmədə isə Abay Kunanbayevin həyat və yaradıcılığı haqqında zəngin məlumat verməklə geniş yer ayırmışdır [14].

Müəllif dərsliyində sənətkarın həyatı, bədii, elmi yaradıcılığı, tərcüməçi kimi fəaliyyəti haqqında yığcam təsəvvür oyatdıqdan sonra şairin şeirlərindən nümunələr verməklə təhlil etmişdir.

Elman Quliyevin “Türk xalqları ədəbiyyatı” dərsliyində türk dünyasının ayrı-ayrı tanınmış şəxsiyyətləri ilə yanaşı, qazax xalqının böyük oğlu Abay Kunanbayevin həyat və yaradıcılığı haqqında da məlumat verilmişdir [15, s.378-389].

Abayşünaslıq elminə töhfələrdən biri də 2010-cu ildə filologiya üzrə elmlər doktoru Firuzə Ağayevanın nəşr etdiyi “Abay: şəxsiyyəti və ədəbi irsi” kitabıdır [3]. Dörd fəsildən ibarət kitabda müəllif Abay Kunanbayevin həyat və yaradıcılığına nəzər salır, şairin yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatının

bəzi nümayəndələri ilə müqayisə aparır. Həmçinin Abay yaradıcılığının Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələsini də müfəssəl şəkildə şərh edir.

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Pərixanım Soltanqızının “Nizami və Abay yaradıcılığında folklordan qaynaqlanan hökmdar və xalq probleminin qoyuluşu” adlı məqaləsi də bu baxımdan maraq doğurur. Məqalədə müəllif hər iki mütəfəkkirin tarixi şəxsiyyət olan İsgəndərə həsr etdiyi əsərləri müqayisə edərək qoyulan problemlə bağlı maraqlı elmi nəticələrə gəlmişdir [17].

Qazax və Azərbaycan xalqları arasında çox qədim tarixi köklərə söykənən qardaşlıq və dostluq münasibətlərinin daha bir bariz nümunəsi 2011-ci ilin dekabrında Bakı şəhərində Abay Kunanbayevin adına küçənin verilməsi və bərelyefinin qoyulmasıdır.

Xalqlarımız arasında mədəni əlaqələrin daha da geniş öyrənilməsi məqsədi ilə 2011-ci ilin may ayında Bakı Dövlət Universitetində Abay Kunanbayevin adını daşıyan Mərkəzin fəaliyyətə başlamasını da qeyd edə bilərik. Mərkəz qazax ədəbiyyatı, mədəniyyəti, tarixi ilə tanış olmaq istəyənləri lazımi materiallarla təmin etmək istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirir.

Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı – TÜRKSOY-un Daimi Şurasının 37-ci iclasında qəbul olunmuş qərara görə, bu il Türk dünyasında böyük qazax şairi və mütəfəkkiri Abayın anadan olmasının 175 illiyi münasibətilə “Abay Kunanbayev ili” elan edilib. Bununla əlaqədar olaraq Türk dünyasında bu böyük şəxsiyyətin ömür yolu, yaradıcılığı yenidən araşdırılır, haqqında məqalələr, tədqiqat əsərləri yazılır.

Xalq yazıçısı Anarın “Ağaclar quruyub qocalar kimi, göylərə yalvarır budaqlarıyla” yazısında şairin əsərlərindən nümunələr əsasında dolğun təəssürat formalaşdırılır [8].

“Abay ili”nə dəyərli töhfələrdən biri də akademik İsa Həbibbəylinin “Böyük qazax mütəfəkkiri Abay və Azərbaycan” məqaləsidir. Məqalədə akademik Abayın həyatı, yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat verir, şairin Azərbaycan ədəbiyyatında bir çox sənətkarların yaradıcılığı ilə oxşar xüsusiyyətlərə malik olduğunu qeyd edir, ədəbiyyatşünaslığımızda tədqiqi məsələlərinə toxunur [11].

Filologiya elmləri doktoru, professor Məmməd Əliyev “Abayın tarixi-bədii obrazı” məqaləsində Abayın əski çöl mədəniyyəti müstəvisində dolğun tarixi-bədii obrazını təhlil etmişdi [17]. Filologiya elmləri doktoru Xuraman Hümətovanın “Tarixin yaddaşında yaşayan sənətkar” məqaləsində şairin yaradıcılığı nəzərdən keçirilir [12].

Bu il türk dünyasında anadan olmasının 145 illiyi qeyd olunan qazax xalqının görkəmli şairi, mütəfəkkiri, ictimai xadimi Abay Kunanbayev cəmi 59 il yaşasa da, özündən sonra zəngin və dəyərli bədii əsərlər qoyub getmişdir. Qazaxlar arasında tez-tez işlədilən məşhur ifadədə deyildiyi kimi, Abay yalnız öz atasının, öz xalqının övladı deyil, həm də bütün bəşəriyyətin övladı olmuşdur. Sənətkarın əsərlərinin dəyəri, müasirliyi, aktuallığı, Azərbaycan ədəbiyyatındakı bir çox sənətkarların yaradıcılığı ilə ədəbi-mədəni yaxınlığı onun həyat və yaradıcılığının milli filologiya elmində müntəzəm şəkildə araşdırılmasına əsas verir.

Ədəbiyyat / References

1. Abay. Şeirlər və poemalar. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970.
2. Abay. Tərt. ed.: F.Dursunova. Bakı: Mütərcim, 2017.
3. Ağayeva Firuzə. Abay: şəxsiyyəti və ədəbi irsi. Bakı: Elm, 2010.
4. Auezov M. Abay. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954.
5. Auezov M. Qazax xalqının böyük şairi. “Kommunist”, 5 sentyabr 1954-cü il.
6. Auezov M. Azərbaycan sovet ensiklopediyası. Bakı, 1976.
7. Azər Bağirov. Qazax şeirinin günəşi. “Kommunist”, 10 avqust 1965.
8. Anar. Ağaclar quruyub qocalar kimi, göylərə yalvarır budaqlarıyla. “Ədəbiyyat qəzeti”, 12 fevral 2020.
9. Böyük qazax yazıçısının yubileyi. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 14 mart 1970.
10. Əliyev M. Abayın tarixi-bədii obrazı. “Ədəbiyyat qəzeti”. 19 mart 2020-ci il.
11. Həbibbəyli İ. Böyük qazax mütəfəkkiri Abay və Azərbaycan. “525-ci qəzet”, 11 iyul 2020.
12. Hümətova X. Tarixin yaddaşında yaşayan sənətkar. “Respublika” qəzeti. 15 mart 2020-ci il.

13. Xəlilov P. Qazax ədəbiyyatının banisi. "Ədəbiyyat və incəsənət", 4 sentyabr 1954.
14. Xəlilov P. SSRİ xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1966, .
15. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2011.
16. Məmmədov J., Gözəlov İ. "Abay" romanının tərcüməsi haqqında. "Kommunist", 2 iyul 1955.
17. Soltanqızı P. Nizami və Abay yaradıcılığında folklordan qaynaqlanan hökmdar və xalq probleminin qoyuluşu. Filologiya məsələləri, №2, 2013.
18. Y.Evqenov. Qazax ədəbiyyatının klassiki. "Kommunist", 17 aprel 1945.

Абай Кунанбаев в азербайджанском литературоведении

Туран Теймуров

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: turanteymurov@mail.ru

Резюме. Произведения известного казахского поэта и мыслителя Абая Кунанбаева, жившего во второй половине XIX века, всегда были любимы и азербайджанскими читателями. Статьи о жизни и творчестве этого великого деятеля, пропагандирующего универсальные гуманистические идеи, публикуются и переводятся в Азербайджане с 1950-х годов. Ценность, современность, актуальность произведений художника, его духовная и типологическая близость ко многим художникам в азербайджанской литературе дают основание для регулярного изучения его жизни и деятельности в отечественной филологической науке. В статье затрагиваются исследования Абая Кунанбаева в азербайджанской литературе.

Ключевые слова: Абай, казахская, азербайджанская литературная критика, поэзия

FOLKLOR**Abay Kunanbayev poemalarında nağıl süjetləri****Xuraman Hümətova**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan.

E-mail: hummatovax@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-5426-5766>

Annotasiya. XIX əsr qazax xalqının yetirdiyi ən böyük dühalardan biri və bəlkə də birincisi Abay Kunanbayev olmuşdur. Xalqının həyatında intibah yaradan sənətkar onları aul mədəniyyətindən uzaqlaşdırmağa çalışmış, maarifçiliyi aul həyatına gətirmiş və ömrünün sonuna kimi bu amal uğrunda mübarizə aparmışdır. Abay xalqının ictimai həyatında baş verənləri realist boyalarla qələmə almış, onun tərəqqisini elm və maarifdə görmüşdür.

Yaradıcılıq mənbəyi müxtəlif boyalarla boyayan şair xalq təfəkküründən istifadəyə böyük yer verirdi. Bu mənbəyin bir tərəfi qazax xalqının milli yaddaşına bağlıydısa, digər bağları isə şərq ədəbiyyatından qidalanırdı.

Yaddaş koduna söykənən şair ibtidai insanın dünyanın dərki prosesindəki erkən baxışlarını əks etdirən inancları, etiqadları, sınaqları, əfsanə və rəvayətləri təfəkküründə qoruyaraq saxladığını sonradan sözə çevirərək oxucuya çatdırır. Şairin gen yaddaşında yer alan folklor nümunələri ona imkan verir ki, yaradıcılığında onlardan istifadə etsin. Dərin gen yaddaşına sahib olan Abay gen kodunun fasiləsiz ötürücülük funksiyasından istifadə edərək gözəl əsərlər yaradıb. Onun yazdığı süjetli poemalar folklor motivlərindən istifadəsi ilə yadda qalır.

Açar sözlər: Abay Kunanbayev, qazax ədəbiyyatı, gen yaddaşı, folklor süjetləri, poemalar

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.015>**Məqaləyə istinad:** Hümətova X. (2020). *Abay Kunanbayev poemalarında nağıl süjetləri*.

“Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”, № 2, səh. 115-121

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 18.09.2020; qəbul edilib – 27.09.2020**Fairy tale topics in Abay Kunanbayev's poems****Khuraman Hummatova**

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: hummatovax@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-5426-5766>

Abstract. One of the great figures of literature of the XIX century Kazakh people was Abay Kunanbayev. The master who created a civilization in the life of the people tried to move them off the aul culture, brought enlightenment into the aul life and struggled for the sake of this purpose along his all life. Abay described the events from the social life of his people, and saw the progress of the nation in science and education.

The poet using the sources of creativity paid great attention to the thinking of the people. If the one side of this source was linked to the national memory of the Kazakh people, the other side was originated in the oriental literature.

The poet who referred to the memory code saved the belief, religions, life, legends and stories reflected early views of primitive human in the process of understanding the world in his mind, and then attracted the attention of his readers. The folklore samples which were attached to the genetic memory of the poet allowed him to use them in his creativity. Abay having deep genetic memory created fundamental works by using continuous transmission function of genetic code. His poems with a plot remain in memory with folklore motives.

Keywords: Abay Kunanbayev, the Kazakh literature, genetic memory, folklore topics, poems

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.015>

To cite this article: Hummatova Kh. (2020) *Fairy tail topics in Abay Kunanbayev's poems*.

"Comparative Literature Studies", Issue II, pp. 115-121

Article history: received – 18.09.2020; accepted – 27.09.2020

Giriş / Introduction

XIX əsr qazax xalqının yetirdiyi ən böyük dühalardan biri və bəlkə də birincisi Abay Kunanbayev olmuşdur. Xalqının həyatında intibah yaradan sənətkar onları aul mədəniyyətindən uzaqlaşdırmağa çalışmış, maarifçiliyi aul həyatına gətirmiş və ömrünün sonuna kimi bu amal uğrunda mübarizə aparmışdır. Abay xalqının ictimai həyatında baş verənləri realist boyalarla qələmə almış, onun tərəqqisini elm və maarifdə görmüşdür. Abay Kunanbayevin XIX əsr maarifçilik hərəkatının güclənməsində əvəzsiz xidmətləri olmuş, onun öyüd və nəsihətləri bu hərəkatın genişlənməsində müstəsna rol oynamışdır. Qazax xalqının inkişafı, maariflənməsi, cədidçilik hərəkatının vüsətlənməsi Abay Kunanbayevin adı ilə bağlıdır. "Abay Kunanbayevin yaşadığı mühit nadanlıq və cəhalətin hökm sürdüyü ən qatı feodal-patriarxal mühit idi. Ona görə də demokratik ideyalar carçısı olan şair yeganə çarə kimi oxumağa, təhsilə üstünlük vermiş, bunun təbliğini ön plana çəkmişdir" [3, s.390].

Əsas hissə / Main Part

Qazax ədəbiyyatını müasir həyat problemləri ilə üzvi şəkildə bağlayan şair bu ədəbiyyatın dilini zənginləşdirən, onun real zəmində inkişafına təkanverən bir çox əsərlər yazmışdır. Milli ədəbiyyat onun simasında özünün həm ictimai-siyasi, həm də fəlsəfi yüksəlişini tapmışdır. Bu yüksəliş xalqın maariflənməsinə doğru atılan addım idi. Bu yolda qazax xalqının fədakar ziyalıları yorulmadan xalqın maddi-mənəvi sərvətlərini toplayıb nəsildən-nəslə ötürmək üçün əzmlə çalışmışdılar. "Xalqın yaratdığı nümunələri toplayan, bu ideyanı böyük bir təşəbbüslə həyata keçirən folklorçu alim Çokan Vəlixanov görkəmli pedaqoq, xalq ziyalısı, böyük bir nəslin maariflənməsində əvəzsiz xidməti olan İbray Altınсарın kimi maarifçilər məhz Abay zamanında ilk əməli təcrübələrini yaratmağa müvəffəq olmuşlar" [4, s.35]. Xalqının nadanlıqdan irəli gələn ictimai geriliyi şairi həmişə narahat etmiş, əsərlərində bu barədə ürək ağrısı ilə yazmışdır. Mübarizə dolu yaradıcılığında bəzən şair bu döyüşdə tək qaldığını, öz yaxınlarının belə onu başa düşmədiyini, hətta doğmaları arasında belə yadlaşdığını ürək ağrısı ilə qələmə alır.

*Qocalar arasında hiss edirəm ki, yadam,
Bir dil tapa bilmirəm öz övladlarımla.
Qohum-qardaş içində bütün yaşıdlarımdam,
Baş götürüb qaçmağa hazıram bu dünyada [1, s.51].*

Lirik qəzəllərinin çoxunda ürəyinə müraciət edən şair qoca dünyada onun üçün hər şeyin keçib-getdiyini, dövrünün bitdiyini bildirir. Şair artıq onun üçün bitmiş həyatda ömrünü namusla

yaşaması ilə fəxr edir. Şeirlərində qəm, qüssə çəkməyin əhəmiyyətsiz olduğunu, həyatının artıq elə məqamındadır ki, qismətində olanları ürəyincə yaşamağıdır.

*Qoy günah düşməsin qismətimizə,
Namusla yaşayaq ömrü müttəsil.
Qoy sənin atəşin hələ sönməsin,
Qoy sevsin yenə də gözəllər bizi.
Ey ürək, fələyin çarxı dönməsin
Arzumuzca alaq qismətimizi, – deyir [1, s.74].*

Şairin satira yaradıcılığında da dövrün, zamanın çətinliklərindən, xalqının əzilməsindən, gerilikləri əks etdirən narazılıqlar geniş yer tutur. Şair bəzən satiralarında “ey mənim qazaxlarım, məzlum zavallı xalqım!, - deyərək, “ağzının örtülməsindən”, danışa bilməməsindən söz açır. Millətinin imperiyanın hökmranlığından əziyyət çəkməsini görən şair onlara nifrətini əsərlərində “tör-töküntü”, “cılız” kimi sözlərlə ifadə edir. İmperiyanın pəncəsindən xalqının azad olmasına ümidinin olmadığını “düzəlməyinə yoxdur ümidim zərrə qədər”, deyir.

*Lovğa, cılız, bir də ki, alçaq tör-töküntülər,
Ey xalqım, səni salmış lap eybəcər bir hala [1, s.25].*

Abay kiçik yaşlarında mədrəsə təhsili almış, rus, ərəb fars, cığatay və b. dilləri mükəmməl öyrənmişdir. Dilləri belə gözəl bilməsi şairi həmin xalqların mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə qazax xalqını yaxından tanış etməsi üçün geniş şərait yaratdı. Abay bu xalqların ədəbiyyatından etdiyi tərcümələri aul həyatına apararaq xalqının gözünü açıb. O, bu tərcümələri ilə qazax xalqını həm qərb, həm də şərq dünyası ilə tanış edir. Şairin ədəbi irsi haqqında məlumat verən professor Pənah Xəlilov yazır: “Bu gün Abayın ədəbi irsi min nüsxələrlə çap olunur, həm də yalnız orijinalında yox, başqa dillərə tərcüməsi ilə. Çap nüsxələrin qiyməti də indi çox ucuzdur. Qiymətdə ucuzlaşan, amma məzmun zənginliyini saxlayan həmin ədəbi irsi zamanəmizin qızları cehiz kimi ər evinə aparmasalar da, Abay nəsihətlərini, aforizm və hikmətli sözlərini hafizələrində yaşadır, gündəlik həyatında onlardan faydalanırlar” [1, s.13].

Mədəni inkişafın möhkəm dayaqlarını xalq ədəbiyyatında görən Abay yaradıcılığında Şərq ədəbiyyatından etdiyi tərcümələrdən istifadə etmişdir. O, “Min bir gecə” nağıllarından, “Şahnamə”, “Leyli və Məcnun”, “Koroğlu” kimi xalq nümunələri motivlərindən bəhrələnərək ölməz əsərlər yaratmışdır. Şairin sayəsində bu dastanlar həm də qazax ellərində yayılmağa başlamışdır.

Abay Kunanbayevin yaradıcılıq dairəsi geniş imkanlara malikdir. Onların bir qismini şairin poemaları təşkil edir. Şairin ilk poeması “İsgəndər”dir. Poemanın mövzusu dünyanı fəth edən İsgəndərin quru kəllə ilə söhbətindən gedir. Muxtar Auezov göstərir ki, Abay “antik ədəbiyyatla kifayət qədər tanış idi”. Onun əsərlərində Sokrat, Aristotel, Ksenofont kimi antik filosof və tarixçilərin adına rast gəlirik.

Poemanı İsgəndər haqqında olan rəvayətlə başlayan şair əsər böyünca sələfləri Firdovsi, Nizami, Nəvai kimi öz də qəhrəmanını fəth və qaniçən bir hökmdar olaraq təqdim edir. Amma quru kəllənin timsalında bu əsərin bir öyüd, nəsihət və ibrətverici poema olduğunu görürük.

Poemanın əvvəlində şair İsgəndərin atası Filip haqqında hamıya məlum olan məlumatı bir daha bizə xatırladır. Yaddaş koduna söykənən şair ibtidai insanın dünyanı dərki prosesindəki erkən baxışlarını əks etdirən inancları, etiqadları, sınaqları, əfsanə və rəvayətləri təfəkküründə qoruyaraq saxladığını, sonradan onları sözə çevirərək oxucuya çatdırır. Şairin gen yaddaşında yer alan folklor nümunələri ona imkan verir ki, yaradıcılığında onlardan istifadə etsin. Dərin gen yaddaşına sahib olan Abay gen kodunun fasiləsiz ötürücülük funksiyasından istifadə edərək gözəl əsərlər yaradıb. Onun yazdığı süjetli poemalar folklor motivlərindən istifadəsi ilə yadda qalır.

Mənbələrdən məlumdur ki, Makedoniyalı İsgəndər miladdan öncə dördüncü yüzillikdə yaşayıb, Musa (s.ə.s.) peyğəmbərlə onun arasında 1200 illik zaman məsafəsi var. Bu müddətdə Xızır (s.ə.s.)

təbii ki, yaşamış və əbədiyyət qazandığından indi də yaşamaqdadır, diridir və o, zaman-zaman İrfan əhlinin gözüne görünüb onlara arif olmağın sirlərini, gizli bilikləri açıqlayıb. Bu, qallüsinasiya və ya ruhi görüş deyil, maddi ünsiyyətdir. İlk türk mütəəvvüf şairi Əhməd Yəsəvi “Divani-Hikmət”-ində otuz bir yaşında ikən Xızır əleyhissəlamla görüşlərinə aid bir neçə yerdə işarələr edib. Abay da İsgəndərin dirilik suyu axtarmaq üçün yeraltı dünyaya getməsinə və o suyu içməyin Xızır peyğəmbərə nəsib olması kimi əhvalatları poetik sözün qüdrəti ilə söyləyir. Poemada dünyanı fəth edən “İsgəndər- şahlar şahı, yer üzünün Allahı” kimi adla ətrafada tanınırdı.

*Çaparlar da yaydılar zəfərini cahana,
Sözləri ildırım tək yetişdi hər bir yana.
İsgəndərin tufantək ötüb keçdiyi yerdə,
Biçinlər, biçənəklər bulaşdı, batdı qana [2, s.139].*

Əsərdə hadisələrin sonrakı inkişafında müəllif oxucunu İsgəndərlə susuz səhrada görüşdürür. Bu susuzluğa dözə bilməyən əsgərlərlə bərabər, ona arxa, dayaq olan qəhrəmanın atı da ölür. Səhraları dolaşan qəhrəmanın gözüne bir işıq görünür. Xalq təfəkküründə yer alan işıq, şüa motivindən istifadəyə türklərin qədim dastanı olan “Oğuz Kağan” dastanında rast gəlirik. “Qurdun şüa şəklində ana bətninə daxil olması və insan yaradıcı xüsusiyyəti onu qəbilənin demiurqu, yaradıcısı olmasına gətirib çıxarmışdır” [5, s.27]. Totem-insan əlaqələrini göstərən müəllif işıqla yeni həyatın başlanğıcına, yaranmasına işarə edir. Poemada aşıpazın quru balığı suya atması və balığın canlanması yeni həyat motivi ilə bağlıdır. Əsərin bu detalında həm də şairin etnik yaddaş kodunda yer alan Xızır və İsgəndərlə bağlı əfsanənin yazı koduna çevrilməsidir. “Gətir quru balığı, sal çaya, getsin tozu, sanki indi tutulub balıq oldu təptəzə” deyir. Balığın canlanmasını görən şah suyun mənbəyində var-dövlət olduğunu düşünür və onu da ələ keçirmək üçün suyun mənbəyinə doğru hərəkət edir.

*İsgəndər çatdı axar uca, qorxunc bir dağa,
Baxdı mağarasından çıxan şəffaf bulağa.
Mağaranın qapısı qızıldan par-par yanır,
Qapı elə hündürdür, dəyir göydə qurşağa [1, s.140].*

Mağaranın qapısını açmağa çalışan fəth nə qədər güc sərf edərsə qapını açmağa bilmir. Qapının arxasından dələn səs, İsgəndərə əziyyət çəkməməsi, onsuz da qapını açmağa bilməyəcəyini deyir. Qeybdən gələn səs ilə İsgəndər arasında dialoq qurulur.

*Səs İsgəndərə “Çox güvənnə ağına, lovğalıq eləmə, şah,
Yer sənə azlıq edir, nə qədər olar tamah?” – deyir [1, s.141].*

Səs onu acgözlükdən, tamahdan, nəfsinə əsir olmaqdan, paxıllıqdan əl çəkməyə, ölkələri viran qoymaqdan, yığıb talamaqdan uzaq olmağı, “Bu acgözlük səni məhv edəcək”, deyərək ona öyüd-nəsihət verir. Maraqlıdır, tamah hissi bir an olsa belə, böyük İsgəndərə rahatlıq vermir. İsgəndər öz arzusuna yetmək üçün qapının o tərəfinə keçmək istəyir, amma qapını heç bir vəclə açmağa bilmir. Burada şair qapının təmsalında iki dünya arasında əlaqə yaradır. Bu dünyaların sərhəddi qapıdan keçir. Qapının bir üzündə real həyat, o biri tərəfində mücərrədlik, qaranlıq dünya. Bu əlaqələr müstəvisində qəhrəmanı o dünya ilə bu dünya arasında əlaqə bağlarını gündəmə gətirir. “Bir şeye gönül verme, bağlanma və düşmanlıq gibi mənəfətlərə gələn alaka kelimesi, tasavvufda koparılması öngörülən dünya bağı, insanları maddəyə və nəfsin arzularına yönələn səbəblər” anlamında istifadə edilmişdir. Bu bağlar teker teker kəsilmədikcə və ya tamamilə koparılıp atılmadıkça (kat’-ı alâik) tam mənəfiyyətlə Allah’a yönəlmək və vuslata ermək mümkün değildir. Serrâc, alâkayı “kulu bağlayan ve onu meşgul ederek Allah’tan koparan bağlar” diye tarif etmiştir. Vesâit denilen səbəblər insanı

Allah'a yaxlaştırdığı halde alâik insanı O'ndan uzaklaşdırır. "Dünya alâkaları" adı verilen bağlar makam və mevki hırsı, mal sevgisi, şəhvet və şöhrət gibi bencil duygu və isteklerdir" [6].

İsgəndər bağlı qapı arxasından durmağı özünə yaraşdırmır, mən şahlar şahıyam, dilənçi tək qapı arxasında durmaq istəmirəm, deyib. Qapının o tərəfindən "çoxlarını qul etdin, yenə doymadı gözü" deyərək, ona bir bağlama atırlar. Bu bağlama gözləri ovulmuş, göz çuxurları boş qalmış bir quru kəllə idi. Bunu görən şah təəccüblənərək "şah sümük istəsəydi məzarlıqdan yığardı", deyir. Böyük fəth bu boş kəllə çanağına baxır, baxır, amma ondakı mənəni anlaya bilmir. Odur ki, müəllimi Aristoteldən bu quru kəllənin mənasını ona izah etməsini xahiş edir. Buna razı olan vəzir cavabında "bu sadə sümük deyil, sümüklərin şahıdır," deyərək ona cavab verir. Aristotelin məsləhəti ilə bir tərəzi gətirirlər. Tərəzinin bir gözü kəlləni, digər gözü isə qızıl tökürlər. Bunu görən İsgəndər təəccüblənərək "sümük ağırlığında sərvətim yoxdur mənəmi? – deyir.

*Qızıl qoyulan gözə şah əmr etdi: - Yenə tök!
Yenə qızıl tökdülər, yenə də çəkdi sümük.
Qızılı artırdılar. Sümüyün qarşısında,
Tük tək yüngül göründü qızıldan yaranan yük [1, s.142].*

İsgəndər sümüyün bu qədər ağır gəlməsi sirrinə məəttəl qalır. Bu möcüzədə hansı sirrin gizləndiyini bilmək istəyir. Fəthin köməyinə yenə filosof gəlir, o əmr edir ki, kəllənin gözüne bir ovuc torpaq töksünlər.

*Sümük göz çanağıdır, bir ovuc torpaq tutur,
Mənası aydan arı, sudan da lap durudur.
Yer üzündə tapılmaz elə qiymətli sərvət
Açgözləri doydu. Ancaq torpaq doydu [1, s.143].*

Bu haqda Rasim Əliyev yazır: " Bu noktada 'Kuru Kelle', 'Ağ Atlı Oğlan' gibi 'kesik baş' ile de konuyu bağlantılıyor ki, bize göre bağlantıları olmakla beraber, bu konu çok daha farklıdır. Ağ Atlı Oğlan nağılını konumuzun dışında tutarak, Kesik Baş'ın Kuru Kelle ile tam örtüşmediği söylene bilir" [7, s.81].

Şair sözlərinə davam edərək tamahkar insanlar üçün var-dövlət həmişə azlıq edir, öləndən sonra onlar üçün ən əziz, qiymətli nemət torpaq olur. Bu məqamda onlar üçün almazın, yaqutun, heç bir əhəmiyyəti olmaz. Böyük İsgəndərin müəllimi ona qəzəblənməməyi, o qızıl qapıları heç kimin açma biləməyəcəyini deyir. Bu sözləri deyəndən sonra İsgəndərin qərbə doğru səyahəti başlayır. Bir az ordusu ilə gedən fəth gözdən itir. Şair nağılının burada bitdiyini deyir. Aqıl olan insanlara bu ibrətamiz nağıldan ibrət götürməyi məsləhət görür. Şair sonda insanlara

*Bitdi burda bu nağıl, bitdi burda hekayət,
Arif olan götürər burdan öyüd, nəsihət:
Sən ey şöhrətə uyan, canfəşanlıq eləmə,
Tamahkar öz gözüni döydura bilməz, əlbət [1, s.143].*

Şairin ikinci poeması "Məsud" adlanır. Abayın "Məsud" poemasında əxlaqi-didaktik görüşlər fonunda ağıl, tale və nəfs problemlərinə orijinal baxışlar əksini tapıb. Poemanı Məhəmməd peyğəmbərin adı ilə başlayan şair əhvalatın xəlifə Harun Rəşid zamanında Bağdadda baş verdiyini göstərir. Poemanın qəhrəmanı olan Məsud uzaq səfərdən evinə döndən zaman bir cavanın ağsaçlı qocanı qarət etdiyini görür. Oğru ilə vuruşda gənc oğlan ağır yaralanır, canı isə aradan çıxır. "Məsud zədə almışdı, qocq isə xətersiz". Oğlanın ağır yaralandığını görən qoca təşviş keçirməyə başlayır.

*Ey qəhrəman, sən mənə borclu etdin özünə!
Bu ağır yük altından qaçmaq yaraşmaz mənə.*

*Həyatımın, varımın xilaskarı sən oldun,
Əməlimlə xoşbəxtlik gülsün gərək üzünə [1, s.145].*

Xilaskarına minnətdar olan qoca bu hadisədən sonra özünün bir səyyah olduğunu, heç bir var dövlətə sahib olmadığını deyir. Onun belə narahatlığını görən oğlan qocaya ürək-dirək verərək “özünü borclu bilib çəkmə qəm” deyir. Məsud qocaya hər bir vicdanlı adamın məni kimi hərəkət edəcəyini bir daha ona anladır. “Sən yardıma səslədin, mən də gəldim, borcumdur”, - deyir. “Yenə də çağırısan canla-başla gələrəm”, - deyir.

Oğlanın səmimi bir insan olduğunu görən Qoca sabah onu naməlum bir məkanda görüşə dəvət edir. Vaxt-vədə yetişir, qoca oğlanı qədim bir sərdabəyə gətirir. Bu sərdabədə bir ağac bitir.

*Hər yan səhra, ortada boy atırbdır bu ağac,
Üç meyvəsi var onun, hər birisi nadir tac:
Ağ, qırmızı sarıdır – qartək, qantək, bal kimi.
“Seç hansını istəsən, qoymaz səni naəlac.*

*Ağl yesən – ağıldır hakim olar qüdrətin,
Əgər yesən sarını – aşıb daşar dövlətin.
Qırmızını yeyərsən – sevər səni qadınlar,
Qəlblərində yurd salar məhəbbətin, həsrətin” [1, s.146].*

O, insan idrakını, şəxsiyyəti cəmiyyətin əsası hesab edir. Ağlısızların hakimiyyətini cəmiyyət üçün faciə kimi qiymətləndirir. Məsud ora gəlir və qoca kişi sərdabənin həyatında ağ, sarı və qırmızı meyvəsi olan ağacı ona göstərir. Sonra ona istədiyi rəngdə olan bir meyvə seçməsinə bildirir. Ağ ağıl, sarı var-dövlət, qırmızı meyvə isə qadınmənasında olur. Poemada üç əsas prinsip – qüdrət, dövlət və məhəbbətin hansının cəmiyyət üçün vacibliyi məsələsinə toxunub. Burada ağlın təntənəsinin vacibliyi, insan xoşbəxtliyinin əsasında ağlın dayanması və s. məsələlərdən bəhs olunur.

Nəticə / Conclusion

Abay Kunanbayevin yaradıcılığı özünəməxsusluğu və ibrətamizliyi ilə gələcək nəsillər üçün bir öyüd-nəsihət nümunəsi olmuşdur. Bu əsərlər indi də öz aktuallığını itirməmiş, özündən sonra yeni-yeni şair və yazıçı nəslinin meydana gəlməsinə yol açmışdır.

Böyük türk coğrafiyasının tarixən işğallara məruz qalması onların özünümüdafiə, milli kimliyini təsdiq ideologiyalarının dirçəlməsi ilə nəticələnmişdir. Həqiqətə, tarixə söykənərək özünümüdafiə ideologiyasının dirçəlməsi və türkün tarixi şəxsiyyətlərini obrazlaşdırmaqla, milli kimliyə dönüş Azərbaycan və özbək ədəbiyyatında, xüsusilə şeirində tarixi həqiqətlərin bədii əksini yaratdı.

Ədəbiyyat / References

1. Abay. Tərtib edən Fatima Dursunova. Ön sözün müəllifi Pənah Xəlilov. Bakı: Mütərcim, 2017.
2. Abay. Şeirlər və poemalar. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970.
3. Elman Quliyev. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
4. Firuzə Ağayeva. Abay: şəxsiyyəti və ədəbi irsi. Bakı: Elm, 2010.
5. Ramil Əliyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 2014.
6. [https // islamansiklopedisi.org.tr/alaka](https://islamansiklopedisi.org.tr/alaka)
7. [https // millifolklor.com](https://millifolklor.com). Remil Aliyev: mif ve folklor genezisi ve poetikasi

Сказочные сюжеты в поэмах Абая Кунанбаева

Хураман Гумматова

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА . Азербайджан.

E-mail: hummatovax@mail.ru

Резюме. Одним из великих литературных деятелей казахского народа XIX века был Абай Кунанбаев. Мастер, который создал цивилизацию в жизни людей, пытался отодвинуть их от ауловой культуры, внес просвещение в аульную жизнь и боролся ради этой цели всю свою жизнь. Абай изобразил события из общественной жизни своего народа и увидел прогресс нации в науке и образовании.

Поэт изображающий источники творчества, уделял большое внимание мышлению людей. Если одна полярность этого источника была связана с национальной памятью казахского народа, то другая полярность возникла в восточной литературе.

Поэт, который ссылаясь на код памяти, отразил веру, религию, жизнь, легенды и истории, а затем перевел их в слова для привлечения внимания своих читателей. Фольклорные образцы, которые были прикреплены к генетической памяти поэта, позволили ему использовать их в своем творчестве. Абай, владея великой генетической памятью, создал фундаментальные произведения, используя безостановочную передаточную функцию. Достижимость тем стихов остаётся в памяти с фольклорными мотивами.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, казахская литература, генетическая память, фольклорные сюжеты, стихи

Muxtar Auezovun “Abay” romanında folklor ənənələri

Fəridə Hicran Vəliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: feridehicran60@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4562-9438>

Annotasiya. Məqalədə klassik irsdən, folklordan, onun əsasını təşkil edən dastan yaradıcılığının qədim nümunələrindən olan və epik vüsətinə görə dünya miqyasında tanınan “Manas” dastanından bəhs edilir. Nadir ədəbi incilərin yaradılmasında və yazıya alınmasında digər türk xalqlarının elm və zəka sahibləri sırasında, XX əsr bədii nəsr sahəsində əməyi olan Muxtar Auezovun da xüsusi yeri tədqiq edilib açıqlanır. Onu dünya ədəbiyyatında tanıdan “Abay” romanından və romanda əksini tapan folklor motivlərindən, o cümlədən Qazax xalqının həyatında baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə yanaşı, adət-ənənələrindən bəhs edilən hissələrin üzərinə işıq salınıb qabardılır. Aparılan əsas tədqiqat işinin əsas məqsədi Muxtar Auezovun yaradıcılığı ilə türk xalqları ədəbiyyatına təqdim etdiyi “Abay” əsərində folklor ənənələrini araşdırmaqdır. Ədibin bu silsilə romanında qazax həyatının bədii təsviri ilə yanaşı yer alan adət-ənənə və çox diqqətçəkən atalar sözü və xalq məsəlləri vardır. Bütün bunlar onun aldığı təhsillə yanaşı, uşaqlıq dövründə gəzib dolaşdığı qazax çöllərinin bənzərsiz mənzərələrindən və babasından eşitdiyi nağıl və əfsanələrin təəssüratından yaranmışdır. Auezovun yaradıcılığında qazax təbiəti əsas sujet xətlərindən birinə çevirilsə də romanda paralelləşən təbiət və cəmiyyət bir çox sadə münasibətlərə də işıq salır, onları qabardır. Romanın əsas ana xəttində isə babasının Auezovda Qazax ədəbiyyatının banisi Abay Kunanbayevə qarşı aşılacağı məhəbbət durur.

Məqalədə bütün türk xalqlarının tarixi üçün əhəmiyyət kəsb edən məqamlar təhlil olunaraq araşdırılır.

Açar sözlər: dünya, ənənə, zəngin, motiv, mifologiya, folklor, əfsanə, manas

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.016>

Məqaləyə istinad: Vəliyeva F. (2020). *Muxtar Auezovun “Abay” romanında folklor ənənələri.*

“Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”, № 2, səh. 122-126

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.07.2020; qəbul edilib – 19.07.2020

Folklore traditions in the novel “Abay” by Mukhtar Auezov

Farida Hijran Valiyeva

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: feridehicran60@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4562-9438>

Abstract. This article deals with a matter of classical heritage, folklore and the epic “Manas”, one of the ancient samples of the epos creativity, known all over the world by its epic scope. The special position taken by Mukhtar Auezov among scholars and intellectuals of the Turkish peoples in creating and writing of rare literary pearls has been explained in this paper and it is noted that Mukhtar Auezov’s style is distinguished amongst the 20th century’s prose. As this article touches upon the novel “Abay”, the folklore motives contained herein, the social and political events occurred in the life of Kazakh people and finally the customs and traditions are shed light. The main object of the research in this paper is to analyze the folklore traditions in the novel “Abay” by

Auezov. This novel written by the well-known writer contains the literary description of the customs and traditions Kazakh people, traditions and lots of proverbs, which draw attention at each page hereof. All these aspects are formed in him with the time under the influence of the unique landscapes of the Kazakh steppes and impression created by tales and legends of his grandfather. Despite the fact that the nature is one of the main plotlines in the novel, the opposition of nature and society sheds light on many ordinary relations arisen between members to this society. As it was noted in the article, the love disseminated to him by his grandfather for Abay Kunanbayov, the founder of the Kazakh literature was resulted in future in the appearance of this mighty novel.

Keywords: world, tradition, rich, motive, mythology, folklore, legend, Manas

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.016>

To cite this article: Valiyeva F. (2020) *Folklore traditions in the novel "Abay" by Mukhtar Auezov*. "Comparative Literature Studies", Issue II, pp. 122-126

Article history: received – 12.07.2020; accepted – 19.07.2020

Giriş/ Introduction

Zəngin tarixi ənənəsi ilə seçilən qazax ədəbiyyatı Muxtar Auezovun yaradıcılığında özünü daha bariz göstərir. Müəllifin əsərləri sırasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən və onu dünyada tanıdan "Abay" romanı isə bu cəhətdən daha çox səciyyəvidir. Əsərin əsas qəhrəmanı Abaydır və yazıcı bu personajın timsalında qazax həyatının müxtəlif tərəflərini işıqlandırmaqla bərabər şifahi xalq ədəbiyyatı xəzinəsinə üz tutaraq, türk xalqlarına mənsub olan yetəri qədər folklor ənənələrini də təcəssüm etdirə bilir. Lakin bunu da nəzərdən qacırmaq olmaz ki, xalqın zəngin mədəniyyətini, tarixini, bədii düşüncəsini özündə ehtiva edən "Manas" dastanını bir çox müəlliflərin mötəbər yazıcı kimi formalaşmasında rol oynadığı kimi, Muxtar Auezovun da yaradıcılığında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Türk dünyasının ölməz abidələrindən olan, dünya ədəbiyyatında nadir və monumental incilərdən sayılan və həcminə görə digər eposlardan fərqlənən, hətta bir milyondan çox misrası olan "Manas" dastanının tədqiqində Çokan Vəlixanov ənənəsinə sadıqlıq göstərən Muxtar Auezovun da xüsusi xidmətləri vardır.

Əsas hissə / Main Part

Müəllif folklorun tədqiqilə bağlı yazıları arasında daha çox önəm verdiyi qırğız xalqının qəhrəmanlıq eposu olan "Manas"ın xüsusi yerini göstərərək, 1927-ci ildən bu mövzuyla bağlı marağını ömrünün sonuna qədər davam etdirmişdir. M.Auezov araşdırmalarında eposdan seçmə mövzulara xüsusi yer verir ki, bu nümunələrdən başqa əsərlərində də yeri gəldikcə istifadə edir. Eposda süjet xəttinin ardıcılığına xüsusi diqqət yetirən müəllif bu qanunauyğunluğun eposlarla birgə folklorun epik növünün müxtəlif janrlarları ilə oxşarlığına da toxunur.

Qazax xalq ədəbiyyatı ilə maraqlanarkən, XX əsrə qədər qazax şifahi xalq ədəbiyyatının yazılı ədəbiyyatın üzərinə kölgə salacaq qədər inkişaf etdiyini və XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq qazax yazılı ədəbiyyatının yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğunu müşahidə edirik. Bu zaman Auezovun "Abay" romanı da qazax xalqının milli həyatını əks etdirən kamil bir sənət nümunəsi kimi ortaya qoyulmuşdu.

Bütün bunlara rəğmən müəllifin "Abay" romanında folklor motivlərindən məharətlə istifadə etməsi və nümunələri ustalıqla yerində işlədə bilməsi diqqətçəkən nüanslardandır. Əsər demək olar ki, başdan-başa folklor ənənələri ilə süslənmişdir. Müəllif qazax xalqının görkəmli şairi Abay (İbrahim) Kunanbayevin uşaqlığından ömrünün sonuna qədərki həyatının təsvirini verərkən, bu obrazı müxtəlif aspektlərdən səciyyələndirdiyi bir çox süjetlərdə xalq ədəbiyyatı ənənələrinə son dərəcə yüksək sənətkarlıqla istinad edir. Lakin uzun illər boyu müəyyən bəhanələrlə təqib olunan müəllif bu mövzunun da üzərində rahat işləyə bilməmişdir. Hətta əsərə görə müəllifin uzun müddət

təqib olunduğunu, təzyiqlərə məruz qaldığını göstərən Oner Mustafa da qeyd edir ki, romanın bir çox epizodlarında obrazlara xas olan səciyyəvi cəhətlərin çoxu dəyişdirilmişdir [3, s.182].

Romanda qəhrəmanların taleyi, təbiətlə ünsiyyəti, fəlsəfi və ziddiyyətli dünyagörüşləri, şifahi söz sənətinə bağlılığı daim müşahidə olunur. Ən qədim mif mətnləri ilə əlaqəli mövzular romanda fərqli tərəflərdən əksini tapır. Burada izlənen əsas məqamlardan biri eposun süjetində yer almış xalq mərasimləridir ki, bu səhnələr qazax xalqının ruhuna uyğun böyük məharətlə işlənmişdir. Xalqın ənənələrini əsərlərinə süjet seçən ədib istər yas, istər nişan, istərsə də toy mərasimlərini həvəslə qələmə alır ki, onun bu süjetlərində də başlıca məqsədi xalqın etnik özünəməxsusluğunu nəzərə çatdırmaqdır: “Matəm auluna yaxınlaşdıqda bütün izdiham qışqıra-qışqıra, ağlaya-ağlaya dağın yamacı ilə irəli çapdı... Qədim adətə görə yasa gələnlər, “Ah mənim əzizim! “deyə mərhumun auluna caparaq girib ucadan çıxışmalı idi... Abay orta dəstədə idi. Onun yanında Kunkeden olan böyük qardaşı – Kudayberdi, qasid Jumaqul, qoca Jumabay, onların da dalınca Takejan, Ospan və başqaları gəlirdilər. Onlar aulun qarşısına tərəyə qaxdıqları zaman matəm bayrağını dərhal gördülər” [2, s.195]. Göründüyü kimi, bütün hadisələr ənənəyə uyğun ssenari ilə icra olunur, böyük kiçik yeri göstərilir. Müəllif bu səpgili epizodların hamısında əvvəl mərasimin quruluşunu, onu nişan verəcək bəzi özəllikləri, sonra isə iştirak edən qohum əqrabaların söylədikləri mərasim nəğmələrini verməklə bütövlükdə qazax xalq matəm mərasiminin təsvirini yarada bilmişdir. Məlumdur ki, hər bir xalqın özünəməxsus mühiti, mifik qəhrəmanı və fabuları vardır. Bütün bu özünəməxsusluqlar mühitə uyğun olaraq insanları formalaşdırdığı kimi eyni eposa mənsub xalqların da folklorunda eyni və oxşar cəhətlər onların ümumiyyətlə mifoloji sistemlərini formalaşdırır [1, s.13].

Əsərdə diqqətiçəkən vasitələrdən biri də şifahi xalq ədəbiyyatına dair istifadə olunan kiçik detallardır. Mərasimdə ən maraqlı məqam nizənin ucuna kecirilmiş matəm bayrağının mərhum üçün böyük hörmət əlaməti və kədər hissinin təcəssümü ənənəsidir. Əgər mərhum xan nəslindən olsaydı, alacıqdan Türe – ağ, mavi və ya zolaq-zolaq bayraq asılardı. Məhrum sadə nəsiləndən olsaydı yalnız yaşı nəzərə alınardı və cavan üçün qırmızı qoca üçün ağ, orta yaş üçün isə qara və ağ olmaqla ikizolaqlı bayraq olmalı idi [2, s.183].

Yas mərasimlərində söylənen ağuların da məzmunu çox düşündürücüdür, hətta burda qəbilələr arasında nifaq salan qəddar düşmənlərin adı da vurğulanır. Lakin ənənəyə görə bu zaman ağucunun fikrinə qarşı çıxmaq və ona müdaxilə etmək olmaz.

Bütönlükdə folklor ənənələrinə sarınmış romanda diqqət cəkən ən maraqlı örnəklərləndən biri də yuxu və ağac arxetiplərinin tez-tez yad edilməsidir. Əsərin başqa bir abzasında Kunanbayın gənc xanımı Ayqızdan olan altı yaşlı qızının, qan yatırmaq məqsədi ilə başqa bir qəbilə başcısına övladlıq kimi hədiyyə verilməsi, gənc ana ilə körpə balanı bir-birindən ayırmaq əhvalatı və sonra anasının qızının yuxuda “ocağa atılıb yandırılması” rəyasını görməsi, qısa bir müddətdən sonra isə uşağın həqiqətən yuxu yozumuna uyğun verilən təsirli ölüm səhnəsi müəllifin yuxu və onun yozumu haqqında ətraflı bilgilərə sahib olduğundan xəbər verir [2, s.171].

Burada onun milli koloritli düşüncələri kəskin şəkildə fərqlənir. Əsərin tədqiqi göstərir ki, tarixi əhəmiyyət daşıyan Abay romanı qazax ruhunu böyük ədəbiyyatın mövzusuna çevirməyi bacarmış və müəllif türk mifologiyası ilə bir çox müxtəlif xalqların düşüncələrinin sintezi əsasında insanlığın və bütönlükdə bəşəriyyətin taleyini düşünen bir yazıçı olduğunu təsdiq etmişdir.

Romanda daha çox yer alan folklor nümunələri atalar sözü və el məsəllərindən ibarətdir. Lakin yazıçı burada qarğış, alxış, rəvayət, mərasim və nəsihətlərin məzmunundan alınmış xalq hikmətlərindən də lazımı qədər istifadə edə bilmişdir.

Əsərin əvvəlində belə bir fikir vurğulanır: “Kunanbayın üzündən soyuqluq yağdı. Amirana sifəti tutqun və sərt idi. Onun kəskin nüfuzlu sözləri çox qəzəblə səslənirdi. Nitqi atalar sözü və məsəllərlə dolu idi” [2, s.26]. M.Auezov bunu deməklə göstərir ki, onun əsərinin süjetində atalar sözləri xüsusi yer tutmaqdadır. Doğrudan da müəllif əsərin əvvəlindən sonuna qədər fikirlərini təsdiq etmək üçün birinci növbədə atalar sözlərinə, el misallarına sığınır. Əsərin önündə müəllif Abayın “şüurunda inqilab” prosesinin özülünü yaradır. Atasının qəddarcasına, oğlunu itirmiş günahsız qoca Kodarın və sevimli, məsum, gənc Kamkanın vəhşiliklə öldürülməsinə verdiyi fərman, Abayın düşüncəsində dərin və heç vaxt silinməyən iz buraxır. “Qışda oğlu öldükdən sonra Kodar özgə

yerdən gəlmə qoca qohumu Jampeisi öz yanına gətirdi... O yasin oxumağa gələrkən Kodar: “İki paranı bir yerə qoyarsan bir bütöv olar. Biz kimə bel bağlaya bilərik? Bir-birimizə arxalanıb, bir təhər yaşırıq”, – deyər ona təklif etmişdi. Beləliklə Jampeis onların yanında qalmışdır” [2, s.38]. Əsərdə müəllif türk xalqlarının söz xəzinəsində yer alan çox sadə və lakonik atalar sözlərini vurğulamaqla böyük mənalı ifadə edir.

Əsərin başqa bir abzasında: Darkembay hərarətlə dedi:

– Bojeke, Kunanbayın qarşısında süründüyümüz yetər! Qorxan gözə cöp düşər, deyiblər, heç olmasa sən bizi boyun əyməyə çağırma! Bizə elə məsləhət ver ki, qəbiləmiz nəhayət ayağa qalxa bilsin, sən dalınca dura bilək [2, s.86] Əsərin elə bir süyeti yoxdur ki, orada folklor ənənələrinə dair nümunələr yer almasın. Dünya miqyaslı məşhur epopeyasında xalqın adət-ənənələrini nəzərə alan M.Auezov bütün bu məziyyətlərə isə daha çox Manas eposunu araşdırarkən sahib olub.

Lakin müəllif folklorun tədqiqilə bağlı hələ Manas eposunun araşdırılmasına qədər “Epos və qazax xalqının folkloru”, “Kızı korpeş və Bayan –slu”, “Nağıllar” və s. tədqiqatları ilə xalq ədəbiyyatının bütün incəliklərinə toxunmuşdur. Onun “Abay” romanında yetəri qədər yer alan atalar sözləri əsəri sanki hikmət xəzinəsinə çevirir: “Uzun iplikdən uzun da kəmənd olar” [2, s.73], “Hökmüdar xalq üzərində xalq isə torpaq üzərində hakimdir” [2, s.79], “Saç qırx desən, baş kəsər”, “Qorxan gözə cöp düşər” [2, s.186] Dəbdəbəli ziyafət və yeni məzar qarşısında köhnə unudular [2, s.180], Dərd əlindən dəli olar [2, s.82], Çox yaşayan çox bilməz, çox gəzən çox bilər [2, s.152]. Qəbilən zəhər içsə, qohumlarınla birlikdə sən də iç [2, s.496] və s. istər tükün şifahi söz xəzinəsindən istərsə də nağıl, əfsanə və rəvayətlərin məzmunundan alınmış hikmətli sözlər müəllifin əsərinin əsas qayesidir.

Muxtar Auezov bütün yaradıcılığı boyu, müxtəlif mifoloji motivlərə toxunmuş və bu cür nümunələrin mənasını acmağa o cümlədən türk mifologiyasındakı mövqeyini şərh etməyə daim səy göstərmişdir [1, s.24].

Abay romanı haqqında əsərin iki kitabdan ibarət olması, birinci kitabın 1942-ci ildə, ikinci kitabın isə 1947-ci ildə nəşr olunduğu və romanda Abay Kunanbayevin uşaqlıq və gənclik illəri yer alsada əsas mövzunun qazax qəbilələrinin taleyi olması və qazax xalqına mənsub bütün adət-ənənələrin burada yer alaraq şifahi söz sənətinin incəliklərini əks etdirməsi inkaredilməz dəlillərdir. Pənah Xəlilov da araşdırmalarında göstərir ki, Abay zamanəsini dərinədən, əsas ziddiyyətləri ilə təcəssüm etdirən böyük sənətkar olmuşdur. Onun yaradıcılığının əsasları və zəngin ictimai məzmunu haqqında dolğun təsəvvür vermək niyyətində olan bir yazıçı yalnız bioqrafik faktlarla kifayətlənə bilməzdi [4, s.386].

Romanın ikinci hissəsi “Abayın yolu” adlanır və iki hissədən ibarət bu silsilədə isə atası Kunanbaydan ayrılıb yeni bir əqidə ilə yaşayan Abayın ictimai-siyasi fəaliyyətinin coşqun bir dövrü əks olunur. “Abay” və “Abayın yolu” romanı Qazax xalqının ictimai həyatının fonunda bir nəslin taleyindən daha çox kənara çıxaraq zamanənin dərin ziddiyyətlərini göstərmək baxımından da olduqca dəyərlidir. Yazıçı əsərdə səciyyəvi milli-mənəvi dəyərləri tutub yetəri qədər yararlanmışdır. L.P.Zakirovanın fikirləri ilə ifadə etsək əsərdə bədii detallar özünəməxsus funksiyalarla birlikdə daha nəhəng bir obrazın mikroobrazı olur [5, s.18].

Nəticə / Conclusion

Ümumiyyətlə düşünürəm ki, Auezovun yaradıcılığında arzuolunmayan yegənə süjet qələmə aldığı qəddar obrazlarını əsərin sonluğunda və ya hansısa bir epizodunda taleyin sərt üzü ilə qarşılaşdırıb cəzalandırmamasıdır, yəni həyatın bu qəddarlığa verdiyi cavabları qabartmaması faktıdır.

Əsərdə müəllif əsas qayəni iki müxtəlif tarixi zaman və məkan kontekstində təsvir etməyi ustalıqla bacarmışdır. İki hissədən ibarət olan əsərin birinci hissəsində yazıçı Abayın atası Kunanbayevin təmsalında dövrün qəddar və zalım hökmüdarlarının iç üzünü açır, ikinci hissədə isə Abay kimi yüksək inkişaf tempi ilə yeni düşüncə sahibi olmaq bacarığına nail olan insanların simasını yaradaraq oxucusunu da bu yola dəvət edir.

Ədəbiyyat / References

1. Fəridə Hicran. Auevün hekayə yaradıcılığında folklor ənənələri. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
2. Muxtar Auev. "Abay" romanı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954.
3. Онер Мустафа. XX йузыл Туркистан Едебийатынын Аныты: Миштар Евезов (1897-1961) "Били" Туркистан Дунйасы, Сосиал Билимлер Дерэиси, Бащар 2006, сайы 37.
4. Рənah Хəlilov. SSRİ Xalqları Ədəbiyyatı Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1966.
5. Закирова Л.Р. Художественная деталь в прозе Ф.Амирхана. Дис.. 01.02. Навережные Челны, 2007.

Фольклорные традиции в романе "Абай" Мухтара Ауэзова

Фарида Хиджран Валиева

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: feridehicran60@mail.ru

Резюме. В статье говорится о всемирно известном дастане "Манас", повествующим о классическом наследии, фольклоре, основную часть которого составляют древние примеры эпического творчества. В создании и написании редких литературных жемчужин особое место среди ученых и мыслителей тюркских народов занимает Мухтар Ауэзов, внесший вклад в художественную прозу XX века. Части, отражающие наряду с общественно-политическими событиями и традиции казахского народа, а также фольклорные мотивы, выпукло освещаются в романе "Абай", прославившем его автора в мировой литературе. Основная исследовательская линия в статье – это исследование творчества Мухтара Ауэзова с представлением в романе "Абай" фольклорных традиций в литературе тюркских народов. В этом цикле романов писателя наряду с художественным описанием казахской жизни есть поговорки и народные пословицы. Все это, наряду с полученным им образованием, сложилось из уникальных пейзажей казахских степей, где он гулял в детстве, и из впечатлений от сказок и легенд, услышанных от деда. Хотя в творчестве Ауэзова казахская природа становится одной из основных сюжетных линий, параллельно природа и общество в романе также освещают многие простые отношения, выдвигая их вперед. А в основе главной сюжетной линии стоит привитая любовью дедушкой Ауэзова к основоположнику казахской литературы Абаю Кунанбаеву.

В статье исследуются моменты, имеющие историческую важность для всех тюркских народов.

Ключевые слова: мир, традиция, богатый, мотив, мифология, фольклор, легенда, Манас

TƏRCÜMƏ İŞİ**Abayın poemaları Azərbaycan dilində****Firuzə Ağayeva**

Filologiya elmləri doktoru

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan.

E-mail: firuze.agayeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-5301-7728>

Annotasiya. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Abay yaradıcılığına marağın güclənməsi ilk növbədə qazax xalqının dövlət müstəqilliyi əldə etməsi ilə bağlıdır. Şairin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə tarixi isə 1965-70-ci illərə təsadüf edir. Şeirlərinin və poemalarının dilimizə tərcüməsi rus dili vasitəsi ilə olduğuna görə, müasir tərcümə sənəti üçün zəruri olan keyfiyyətlərin hamısı bir araya gələ bilmir, tədqiqat aparmaq üçün çətinlik törədir. Şairin əsərlərinin tərcüməsi çox şairlər tərəfindən yerinə yetirilmişdir. Ona görə hər bir tərcüməçinin üslubu və bədii yaradıcılıq zövqü müxtəlif olduğu kimi tədqiqatçıların da baxış bucağı fərqlidir. Məqalədə Abayın 3 poemasının qiymətləndirilməsində başlıca meyar kimi onun məzmun və üslubi qarşılığının nə dərəcədə alınb-alınmaması əsas götürülmüşdür. Tərcümələr fərqli müəlliflər tərəfindən edilmişdir. Poemaların dilimizə çevrilməsində tərcüməçilərin müsbət və qüsurlu tərəfləri təhlil obyektinə kimi götürülmüşdür.

Açar sözlər: Qazax ədəbiyyatı, Abay, poema, mövzu, əsər, maarifçilik, tərcümə

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.017>

Məqaləyə istinad: Ağayeva F. (2020). *Abayın poemaları Azərbaycan dilində*.

“Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”, № 2, səh. 127-132

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 10.09.2020; qəbul edilib – 18.09.2020

Abay's poems in the Azerbaijan language**Firuzə Ağayeva**

Doctor of Philological Sciences

Baku State University, Azerbaijan.

E-mail: firuze.agayeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-5301-7728>

Abstract. In the end of 20th century and the early 21st century, increasing interest in Abay's works is related to the Kazakhs' independence. The translations of poet's works into Azerbaijani coincides 1965 and 1970s. The use of Russian for the translation of poems and poetry makes some difficulties in qualities of modern translation. It is difficult to do research. The translations of poet's plays were done by many poets. Therefore not only their styles of translations and artistic creativity but also their outlooks are different. The article was based on the fact that the content and style of Abay's poem was not taken as the main criterion in the evaluation of the three poems. The translations were done by different authors. The advantages and disadvantages of translating poems into our language have been taken as the object of analysis.

Keywords: Kazakh literature, Abay, poem, subject, work, enlightenment, translation

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.018>

To cite this article: **Aghayeva F.** (2020) *Abay's poems in the Azerbaijan language.*

"Comparative Literature Studies", Issue II, pp. 127-132

Article history: received – 10.09.2020; accepted – 18.09.2020

Giriş / Introduction

Bədii əsərlərin tərcüməsi cəlbədicə və yaradıcı bir işdir, bu işi yalnız yüksək peşəkarlıq qabiliyyəti olan insanlar oxucusunu təmin edə bilən yüksək səviyyədə yerinə yetirə bilirlər. Bədii əsərin tərcüməçisi təkcə hər hansı mətni bir dildən başqa dilə çevirmir, onu yeni oxucu kütləsi üçün yenidən "yaradır". Hər bir dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri, dadı-duzu, rəngləri – koloriti var və bədii tərcümə bunlar nəzərə alınmaqla edilməlidir. Bədii tərcümədə tərcüməçi bir tərəfdən orijinal mətnin mənasını və rəng çalarlarını saxlamalıdır, digər tərəfdənsə orijinalda olan bədii obrazları, dilin ifadə imkanlarını tərcümə etdiyi dilə gətirməyi, həmin dildə səsləndirməyi bacarmalıdır. Sətri tərcümə vasitəsilə bədii əsərin fikir yükünü, məna və forma çalarlarını səsləndirmək mümkün deyildir. Ona görə də bədii əsəri tərcümə edən yazıçıdan iki keyfiyyət – həm tərcümə etdiyi dilin bədii xüsusiyyətlərini, həm də öz dilinin imkanlarını yüksək səviyyədə bilmək və həmin imkanları tətbiq etmək qabiliyyətləri tələb olunur.

Əsas hissə / Main Part

Abayın əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş nümunələri 1970-ci ildə nəşr edilmiş "Şeirlər və poemalar" kitabında bir yerə toplanılmışdır. Bu kitabda Azərbaycan oxucularına Abayın 67 şeiri və üç poeması ("İsgəndər", "Masqud" və "Əzim haqqında nəğil") təqdim olunmuşdur. Abayın tərcüməçilərinin siyahısı isə kifayət qədər böyükdür: 1970-ci ildə nəşr olunmuş kitabdakı əsərlər 19 şair-tərcüməçi tərəfindən tərcümə edilmişdir: Məmməd Rahim, Süleyman Rüstəm, Eyvaz Borçalı, Əliqası Kürçaylı, Məmməd Araz, Mirvarid Dilbazi, Müzəffər Şükür və s..

Abay bədii irsinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi 1970-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatının obyektiv bir gerçəkliyidir və məsələyə həmin gerçəklik pəncərəsindən baxdıqda kitab Azərbaycan-qazax ədəbi əlaqələrinin tarixi üçün böyük və sanballı bir hadisə hesab edilməlidir.

Abayın poemalarını dilimizə poetik istedadına və ədəbi təmayülünə görə bir-birinə yaxın sənətkarlar etmişlər: Novruz Gəncəli (Abayın "İsgəndər" poemasını tərcümə etmişdir), Qasım Qasımzadə ("Masqud" poemasını tərcümə etmişdir) və Ələkbər Ziyatay (Əzim haqqında nəğil"i tərcümə etmişdir).

Aydınlıq üçün diqqət çəkirik ki, qazax ədəbiyyatşünaslığında "poema" adlandırılan bu əsərlər öz janr xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında "mənzum hekayə" kimi tanınan (məsələn, A.Bakıxanovun, Q.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığında rast gəldiyimiz) əsərlərlə müqayisə oluna bilər. Pritça xarakterli bu əsərlərdə başlıca məqsəd yığcam mənzum rəvayət vasitəsilə insanlara ibrət dərsi verməkdir.

"İsgəndər" əsərinin mövzusu Makedoniyalı İsgəndər haqqında bir rəvayətdən götürülüb. Ola da bilər ki, bu rəvayət Abayın öz yaradıcılıq təxəyyülünün məhsulu olmuşdur. Nizami Gəncəvidən və ya Əlişir Nəvaidən fərqli olaraq Abayın əsas məqsədi heç də Makedoniyalı İsgəndərin möhtəşəm obrazını yaratmaq, bu obraz vasitəsilə dərin və hərtərəfli fəlsəfi ümumiləşdirmələr aparmaq olmamışdır: Abay İsgəndərlə bağlı rəvayətdən istifadə edərək öz ibrətamiz düşüncələrini – maarifçilik ideyalarını oxucuya çatdırmağa, oxucunu öyrətməyə, maarifləndirməyə çalışır. Müəllifin məqsədi dünya malının, hakimiyyət, öldürmək, zəbt etmək, hökm vermək ehtirasının əbədi dəyərlər müqabilində gücsüz və yüngül olduğunu oxucuların nəzərinə çatdırmaqdır. Quru kəllənin göz çanağı çəkiddə var-dövlətdən, qızıldan ağır gəlir. Yalnız həmin göz çanağına torpaq doldurandan sonra onun çəkisi real çəkiyə çevrilir, sümük qızıldan yüngül gəlir. İsgəndərin hamisi olan Aristotel bu hikmətin

səbəbini İsgəndərə belə izah edir ki, ac göz yer üzündən doymur, yalnız öləndən sonra isanın gözüne tökülən torpaq onu doydurur.

— *Byl adam kəz syyeqi,— dedi xanəa,—*
Toə ma adam kəzi mıx men sanəa?
Jemit kəz jer jyzine toymasa da,
Əlse toər kəzine qxm qxyıləanda [2, s.189]

Bu misraları tərcüməçi-şair Novruz Gəncəli Azərbaycan dilinə belə tərcümə etmişdir:

Sümük göz çanağıdır, bir ovuc torpaq tutur,
Mənası aydan arı, sudan da lap durudur –
Yer üzündə tapılmaz elə qiymətli sərvət
Açgözləri doyduca. Ancaq torpaq doydurur [1, s.177].

Bizə elə gəlir ki, bu poetik parçanın məzmunu Azərbaycan dilinə əsasən düzgün tərcümə edilmişdir. Şair orijinaldakı fikri Azərbaycan oxucusuna aydın olan anlayışlarla, Azərbaycan dilinin poetik tələblərinə uyğun çatdırmağa çalışmışdır. Lakin orijinalda fikir daha sadə və müstəqim verildiyi halda, tərcümədə xeyli bəlağətli səsləndirilmiş və orijinala ilk baxışda nəzəri cəlb etməyən, lakin məzmunu təsir göstərən müdaxilələr olunmuşdur.

Qafiyələnmə baxımından bu poema orijinalda hər biri dörd misradan ibarət olan bəndlərə bölünmüşdür və hər bəndin qafiyə quruluşu rübai formasına uyğundur: a, a, b, a; c, c, d, c; və s. Tərcümə zamanı orijinalda olan qafiyələnmə ardıcılığı da gözlənilmişdir. Lakin misralardakı hecaların sayı orijinalda 11 olduğu halda, əsər Azərbaycan dilinə 14 heca ilə tərcümə edilmişdir. Ona görə də tərcüməçi başdan-başa mətnə əlavə sözlər və ifadələr daxil etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu, bir tərəfdən tərcüməçinin işini asanlaşdırmışdır: orijinaldakı fikirlərin qarşılığını tapmaq üçün sözün meydanı xeyli genişlənmişdir. Digər tərəfdən isə heca “boşluğunu” doldurmaq üçün tərcüməçinin əlavələr etməyə ehtiyacı olmuşdur ki, bunun nəticəsində mətnə yeri gəldi-gəlmədi müdaxilə edilmişdir. Azərbaycan dilində verilmiş “*Mənası aydan arı, sudan da lap durudur*” misrası orijinala əlavədir: orijinalda bunun qarşılığı olan hər hansı bir fikir yoxdur. Bizə elə gəlir ki, ilk baxışda Azərbaycan dilinin koloritinə uyğun gələn bu ifadə burada heç də yerinə düşməmişdir: çünki “*aydan arı, sudan duru*” ifadəsi dilimizdə *paklıq, təmizlik, ülvilik* anlamında işlənir. Burada isə tərcüməçi həmin frazeoloji ifadəyə *aydın olmaq, aşkar olmaq, göz önündə olmaq* mənalarını verməyə çalışmışdır və 14 hecalı nəzmin tələbi ilə frazeoloji ifadənin tərkibinə də müdaxilə etmişdir, onu “*aydan arı, sudan da lap duru*” şəklinə salmışdır ki, bu da xalq dilində te-tez işlənən ifadənin əlavə və lüzumsuz “yüklənməsinə”, ağırlaşdırılmasına səbəb olmuşdur.

Növbəti bəndin tərcüməsi də orijinaldan bir qədər fərqlənir. Tərcümə belədir:

Bu dünyanı top kimi əllərinə tutsa da,
Tamahkar gözlər üçün yenə azdır dünyada.
Öləndən sonra torpaq ən əziz, qiymətlidir,
Tamah salmaz almaza, tamah salmaz yaquta [1, s.177]

Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu bənd Azərbaycan dilində aydın mənə ifadə etmir: tərcümədə fikir belə alınır ki, tamahkar gözlər dünyanı top kimi əllərində tutur, lakin bu, onlara azlıq edir. Sonrakı misralar isə ilk iki misradakı fikirlə tam uzlaşmır: “*Tamah salmaz almaza, tamah salmaz yaquta*” deyiminin subyektı ilk iki misranın məntiqi kontekstindən kənara çıxır. Yəni son misralarda söhbət artıq tamahkar gözdən deyil, tamahkar insandan gedir... Bizə elə gəlir ki, bu cür fikir uzlaşmazlığı da şair-tərcüməçinin orijinal mətnə müdaxiləsinin nəticəsində ortaya gəlmişdir. Çünki orijinalda fikir çox sadədir:

*Kəpir kəzdiḡ dyniede aranı ɣlken,
Alzan sayın dynieqe toə ma eken?
Qanşa tiri jyrse de, əlqen kɣni
Əzqe kəzben birdey-aq boladı eken [2, s.190].*

Misraların mənası budur ki, “kafir” göz dünyada çox şey istəyir, dünyadan nə qədər pay alsada, doymur. Nə qədər ki, diridir, sağdır gəzir, ancaq ölənin günü özgə gözlər kimi o da dünyadan heç nə aparmır... Dünyanın malı dünyada qalır.

Göründüyü kimi, tərcümə zamanı fikirlər xeyli ağırlaşdırılmış, orijinaldakı nağıl təhkiyəsi isə ləngidilmişdir.

“Masqud” əsərinin də quruluşu və qafiyələnməsi “İsgəndər” poemasına çox yaxındır. “İsgəndər” kimi bu əsərin də mövzusu rəvayətdən götürülmüşdür: burada Xıdır peyğəmbərlə Masqud adında bir gənc arasında baş vermiş ibrətamiz əhvalat mənzum hekayə şəklində qələmə alınmışdır. Əsərin məzmunu çox maraqlıdır. Xıdır peyğəmbərdən xeyir-dua alaraq vəzir rütbəsinə yüksələn Masqud onun məsləhəti ilə sehirli yağış yağacağından əvvəlcədən xəbər tutur. Həmin yağışın suyundan kim içsə, ağılını itirəcəkdə. Aradan müəyyən vaxt keçir, sehirli yağış yağır və onun suyundan içən hər kəs ağılını itirir. Yağışın sirrini bildikləri üçün Masqud və ölkənin padşahı həmin sudan içmirlər. Lakin cəmiyyət onların dəli olduğu qənaətinə gəlib, onları öldürmək istəyir və onlar canlarının qorxusundan həmin sudan içib, ağılını itirmiş cəmiyyətə qoşulurlar...

*“Ölüm! Ölüm!” deyənlər dilədilər, əfv, aman,
Oldu vəzir, xəlifə, onlar ilə mehriban.
Qəza belə gətirdi, gicbəşərlər dəstəsi
İki nəfər başcını məhrum etdi ağıldan... [1, s.186]*

XIX əsr rus maarifçiliyinin aparıcı mövzularından biri “Ağıldan bəla” idi – cəmiyyət onun halına yanan, düşünən ağıllı adamları özündən kənarlaşdırırdı. Abayın “Masqud” əsərindəki faciənin kökü də ondan gəlir ki, Xıdır peyğəmbərin Masquda təklif elədiyi nemətlər içərisindən Masqud səhv seçim edir. Masqud ağılın rəmzi olan ağdan imtina edir, dünyanın axmaqlarla dolu olduğu bir zamanədə ağılın onun başına bəla gətirəcəyinə inanır, gözəl qadın rəmzi olan qırmızını seçir...

Abay burada bir maarifçi kimi şəxsiyyət və cəmiyyət məsələsini qoyur və şəxsiyyətin cəmiyyət qarşısında borcu məsələsi ilə yanaşı, cəmiyyətin də fərd qarşısında məsuliyyətini ön plana çəkməyə çalışır. Şairin qənaətinə görə, başını itirmiş cəmiyyətdə ağıllı olmaq mümkün deyil. Ağılını itirmiş insanlardan ibarət cəmiyyət ağıllı insanlara qənim kəsilir, onları ya fiziki mənada məhv edir, ya da öz gününə, öz vəziyyətinə sala bilir.

Bu mənzum hekayəni dilimizə Qasım Qasımzadə tərcümə etmişdir. Əsərin tərcüməsinin dili “İsgəndər” əsərinin tərcüməsi ilə müqayisədə daha ifadəlidir.

Bütün müsbət keyfiyyətləri ilə yanaşı, “İsgəndər” əsərinin tərcüməsində rast gəldiyimiz bəzi tərcümə problemlərinin bu əsərin tərcüməsi zamanı da təkrarlandığının şahidi oluruq. “Masqud” əsərinin orijinalının da “İsgəndər” mənzum hekayəsi kimi 11 hecalı olmasına baxmayaraq, Qasım Qasımzadə onu dilimizə 14 heca ilə tərcümə etmişdir ki, bu, da tərcümə zamanı əsərin fərqli ritmdə səslənməsinə, ifadə tərzinin ağırlaşmasına səbəb olmuşdur. Müqayisə üçün əsərin orijinalı ilə tərcüməsindən bir bəndlilik nümunəyə diqqət yetirmək faydalı olar:

Orijinalda:

*Azın jeseḡ, aqılḡ jannan asar,
Sarı jeseḡ, dəuletiḡ sauday tasar.
Eqerde kızıl jemiş alıp jeseḡ,
Yrzaşıda jan bolmas senen qaşar [2, s.195]*

Tərcümədə:

*Ağı yesən – ağılda hakim olar qüdrətin,
Əgər yesən sarını – aşub-daşar dövlətin.
Qırmızını yeyərsən – sevər səni qadınlar.
Qəlblərində yurd salar məhəbbətin, həsrətin [1, s.181]*

Misal gətirilən nümunədə ciddi mənə təhrifi olmasa da, hecaların sayının artırılması nəzmin ritm və ahənginə öz təsirini göstərmişdir. Bu mənada, “Əzim haqqında nağıl”ın tərcüməsini daha müvəffəq hesab etmək olar: tərcüməçi Ələkbər Ziyatay orijinalın qafiyə quruluşunu (a, a, b, a; c, c, d, c; ... və s) olduğu kimi saxlamış, mənzum hekayəni 11 heca ilə tərcümə etmişdir. Buna görə də “Əzim haqqında nağıl” hekayəsinin ritmi o biri hekayələrin tərcüməsi ilə müqayisədə daha çevik alınmışdır, bədii tərcümədə müəyyən dil xətalı olsa belə, təhkiyə daha çevik və dinamikdir.

Bu əsərin mövzusu “Min bir gecə” şərq nağıllarından götürülmüşdür. Bununla belə, müəllif məzmunu yeni zamanın – maarifçilik epoxasının aparıcı ideyaları ilə əlaqələndirmişdir. Əsərdə azərbaycanlı oxucu üçün tanış bir epizod var: yalançı kimya “elminin” vasitəsi ilə misdən qızıl almaq. Mirzə Fətəli Axundzadə bu elmi yanıtmaca – sofistika özünlün ilk və mükəmməl səhnə əsəri olan “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasında bədii gülüş yaradan bir vasitə kimi götürmüşdü.

“Əzim haqqında nağıl”da da Molla İbrahimxəlil kimyagərin “elmindən” istifadə olunur: lakin bu əsərdə yalançı kimya gülüşün deyil, faciənin yaranmasına yol açır – fitnəkar bir qoca Əzim adında gənc rəssamı dinindən və inancından döndərmək üçün onu yalançı kimyanın “hikmətləri” ilə şirnikdirir. Qocanın yalançı səmimiyyətinə aldanan, öz halal sənətindən əl çəkib asan var-dövlət dalınca düşən gəncin başına dolaşmaq macəralar gəlir, o, yurdundan-yuvasından ayrı düşməli olur. Hər iki əsərdə maarifçiliyin aparıcı bir ideyası vurğulanır: hər kəsin sənəti onun üçün iksirdir, dünyada ən böyük dəyişdirici qüvvə insanın əlinin əməyidir. Heç bir yalançı kimyanın yaratdığı sərvət insanı xoşbəxt eləyər bilməz!

Nəticə / Conclusion

İndiyə qədər Abayın əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş sənətkarların zəhmətini yerə vurmadan bir şeyi də açıq etiraf etmək məcburiyyətindəyik ki, Abayın əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi rus dili vasitəsi ilə olduğuna görə, müasir tərcümə sənəti üçün zəruri olan keyfiyyətlərin hamısını bir araya gətirə bilmir. İndi elə bir zaman çatmışdır ki, rus dili vasitəsilə, yaxud sətri tərcümələr əsasında edilən tərcümələrlə kifayətlənmək olmaz. Xüsusilə qardaş türk xalqlarının dillərindən birbaşa tərcümələr edən tərcüməçilərin fəaliyyətinə indi daha böyük ehtiyac duyulmaqdadır və ümid etmək istəyirik ki, yaxın gələcəkdə bu sahədə dövlətin mədəniyyət siyasəti səviyyəsində yeni bir yanaşma müəyyənləşəcək, ixtisaslı tərcüməçi kadrların yetişdirilməsi üçün milli maraqlarımız nəzərə alınmaqla dövlət səviyyəsində tədbir görülməkdir...

Ədəbiyyat / References

1. Abay. Şeirlər və poemalar. Bakı, 1970.
2. Құнанбайұлы, Абай. Өлеңдер, поэмалар, аудармалар, қара сөздер. Алматы: Мектеп, 2003.
3. Құнанбаев, Абай. Стихи, поэмы, проза. Алматы: Мектеп, 2002.

Поэмы Абая на азербайджанском языке

Фируза Агаева

Доктор филологических наук

Бакинский Государственный Университет. Азербайджан.

E-mail: firuze.agayeva@mail.ru

Резюме. В конце XX века и начале XXI века интерес к творчеству Абая в первую очередь связан с достижением государственной независимости казахского народа. Перевод произведений поэта на азербайджанский язык датируется 1965-1970 годами. Поскольку перевод стихов и произведений на русский язык это еще не все качества, необходимые для современного переводческого искусства, провести исследование сложно. Перевод произведений поэта выполняли многие поэты. Поэтому, поскольку у каждого переводчика свой стиль и вкус, взгляды исследователей разные. Основным критерием при оценке трех стихотворений Абая была степень соответствия их содержания и стиля. Переводы делались разными авторами. Плюсы и минусы перевода стихов на наш язык были взяты за анализ.

Ключевые слова: казахская литература, Абай, поэма, тема, произведение, просвещение, перевод

Əliağa Kürçaylı Abay lirikasının Azərbaycan dilinə tərcüməçisi kimi

Pərvanə Məmmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Texniki Universiteti. Azərbaycan.
E-mail: mammedp@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-0297-7638>

Annotasiya. Qazax ədəbiyyatı tarixində unikal hadisə kimi dəyərləndirilən Abay Kunanbayev milli ədəbi-bədii fikrinin inkişafında ölçüyəgəlməz rol oynamışdır. Onun əsərlərinin irili-xırdalı əksəriyyəti dünya xalqlarının dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Şairin əsərlərini 20-yə yaxın Azərbaycan mütərcimləri dilimizə tərcümə etmişdir. Hər bir tərcümə nümunəsində tərcüməçilərin öz fərdi-poetik manerası hiss edilməkdədir. Təqdim etdiyimiz materialda biz xüsusi olaraq Ə.Kürçaylının Abay poeziyasından etdiyi tərcümələr üzərində dayanır, onun tərcümələrinin Azərbaycan oxucularının böyük qazax xalqının ölməz nümayəndəsinin bədii irsinə yaxından tanış edilməsində rolunu vurğulayırıq.

Açar sözlər: tərcümə, poeziya, funksionallıq, ritm, keyfiyyət, üslub

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.019>

Məqaləyə istinad: Məmmədova P. (2020). *Əliağa Kürçaylı Abay lirikasının Azərbaycan dilinə tərcüməçisi kimi*. "Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq", № 2, səh. 133-137

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 15.11.2020; qəbul edilib – 24.11.2020

Aliagha Kurchayli as a translator of Abay's lyrics into Azerbaijani

Parvana Mammadova

Doctor of Philosophy in Philology
Azerbaijan Technical University. Azerbaijan.
E-mail: mammedp@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-0297-7638>

Abstract. Abay Kunanbaev, being a unique phenomenon in the history of the Kazakh people, played an invaluable role in the development of Kazakh literary and artistic thought. The works of Abay, from small to large, have been translated into many languages of the peoples of the world, including the Azerbaijani language. About 20 of our poets-translators translated his lyrics. Each translation feels the individual poetic manner of Azerbaijani translators. In this material we specifically dwell on the translations of A.Kurchayli made from the lyrics of Abay, we point out the dignity of his translations in acquainting Azerbaijani readers with the immortal artistic heritage of this major Kazakh master of poetry.

Keywords: translation, poetry, functionality, rhythm, quality, style

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.020>

To cite this article: Mammadova P. (2020) *Aliagha Kurchayli as a translator of Abay's lyrics into Azerbaijani*. "Comparative Literature Studies", Issue II, pp. 133-137

Article history: received – 15.11.2020; accepted – 24.11.2020

Giriş / Introduction

Abay Kunanbayev qazax xalqının tarixi yaddaşına mütəfəkkür şair, filosof, ictimai xadim və milli-mədəni düşüncənin tərcümanı kimi daxil olmuşdur. O, zəngin və çoxşaxəli ədəbi irs qoyub getmişdir. Yaradıcılığının mövzu və motiv baxımından rəngarəngliyi oxucu diqqətini hələ sağlığında cəlb etmişdir. Burada biz bu böyük ədəbiyyat və mədəniyyət xadiminin əsərlərinin mövzu, problem və obrazlarından danışmaq yox, onun lirikasının Azərbaycan dilinə tərcümələrindən söz açacağıq.

Əsas hissə / Main Part

XX əsrin əvvəllərindən Qazaxıstanda tərcümə işinə geniş meydan verilmişdir. Nəticədə qazax ədəbiyyatından digər dillərə Qərbi Avropa, rus dilinə çoxsaylı tərcümələr edilmişdir. Abay yaradıcılığının başqa dillərə tərcüməsinə isə XX əsrin 50-ci illərindən başlanılmışdır. Həmin vaxtlar onun əsərləri ilk növbədə monqol və Çin dillərində səsləndirilmişdir. Daha sonralar Abayın əsərlərindən çex, ingilis, alman, ərəb, macar və digər dillərə tərcümələr aparılmışdır [7]. Azərbaycan dilinə tərcümələrə gəldikdə isə deməliyə ki, onun yaradıcılığı 1970-ci ildən başlayaraq aşağıdakı Azərbaycan mütərcimləri – S.Rüstəm, S.Almazov, E.Borçalı, R.Zəka, S.Mustafayev, A.Zeynallı, B.Adil, A.Əlizadə, Ə.Kürçaylı, İ.Tapdıq, M.Araz, F.Sadiq, Ə.Cəmil, M.Dilbazi, M.Şükür, N.Gəncəli, Q.Qasımzadə, Ə.Ziyatay, H.Orucov və başqaları tərəfindən aparılmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan və qazax dillərinin hər ikisi türk dil ailəsinə mənsub olsa da, tərcümə prosesində hər iki dilin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri tərcümə işində xeyli çətinliklər yaradır. Azərbaycan mütərcimlərinin qarşısında nəinki tərcümə olunan mətnlərin mənalарının verilməsinin zəruriliyini, həm də məna və səslənmədə olan xüsusiyyətlərin qorunub saxlanması iş prosesini nəzərəcarpacaq dərəcədə mürəkkəbləşdirirdi. Əlbəttə, burada orijinala tərcümə dilindəki mətnin funksionallığını müəyyən dərəcədə qorumaq mümkün olsa da, tərcümə olunan mətnin təsviri xeyli dərəcədə dəyişdirir. Orijinal mətnin nəinki məna çaları, həm də səs instrumentovkası, ritmikası dəyişir. Buna görə də məna, səs instrumentovkası və ritmikani poetik nitqin bu üç mühüm xüsusiyyətini tərcümə dilində yaratmaq ciddi problemə çevrilir. Belə olduqda tərcümə zamanı onlardan birinin daha çox qorunub saxlanılmasına, digərlərinin isə mümkün qədər yaradılmasına səy göstərmək özünü doğruldur. Bəri başdan söyləyək ki, Azərbaycan mütərcimləri əsasən Abay poeziyasının özəl xüsusiyyətlərini qorumağa çalışmışlar. Abayın əsərlərinin orijinalını Azərbaycan tərcümələri ilə müqayisə etdikdə biz bunun daha yaxşı şahidi oluruq. Düzdür, bu tərcümələrdə bəzən elə məqamlarla rastlaşa bilərik ki, orada yer almış obrazlı ifadələr, qrammatik-üslubi gedişlər mütərcimlərin özləri tərəfindən yaradılmışdır. Lakin orijinal mətnə belə mütərcim “müdaxilə”si əslin, şeirin canlı axınına mane olmur və burada ortaya gələn misralar, sözlər, səs birləşmələri, frazalar uğurlu bir quruluş təşkil edir [6, s.82].

Ə.Kürçaylının Abay lirikasından etdiyi tərcümələrə keçməzdən əvvəl bildirək ki, Abay əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə bağlı biz tədqiqatçı Firuzə Ağayevanın iki kitabından [3; 4] gərəkli məlumatlar alırıq. Adlarını qeyd etdiyimiz kitabların başlıq və məzmunu bir sıra hallarda bir-birini təkrarlasa da, bu kitabların Abay irsinin Azərbaycanda öyrənilməsində, onların dilimizə tərcüməsi ilə bağlı xidmətləri də nəzərə alınmalıdır. Bu kitablarda F.Ağayeva Abaydan tərcümələr edən müəlliflərin hər birinin qazax müəllifinin əsərinin nə şəkildə oxuculara təqdim olunmasında çəkdikləri zəhməti də yetərinə dəyərləndirir.

F.Ağayeva mütərcimlərin gördüyü işin keyfiyyət və xüsusiyyətlərinə nəzər salarkən, həm də haqlı olaraq bu məsələyə məhz aşağıdakı rəqursdan yanaşmağı yaddan çıxarmır: “...Abayın əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə bağlı imzalar müxtəlif olduğu qədər üslublar, təmayüllər, ədəbi nəsilələr və bədii yaradıcılıq zövqləri də sən dərəcə fərqlidir” [4, s.133].

Adını çəkdiyimiz kitabda tədqiqatçı belə bir məsələyə də nəzər salır ki, Abay əsərləri kitab halında nəşr olunmazdan əvvəl Abay adı Azərbaycanda yetərinə populyar olmuşdur. Çünki böyük qazax yazıçısı Muxtar Auezov Abayın həyatı, mühiti və yaradıcılıq yoluna həsr etdiyi monumental

“Abay yolu” romanında oxucular bu milli mədəniyyət xadiminin adı ilə məhz bu əsər vasitəsi ilə tanış olmuşlar.

1970-ci illərdən tutmuş bu günə qədər Azərbaycan ədəbi-bədii məkanında Abay adı az qala Nizami, Nəsimi, Füzuli, M.F.Axundzadə adı qədər geniş istifadə olunmaqdadır. Bunun bariz nümunəsini biz nəinki ardıcıl olaraq müxtəlif məcmuələrdə, qəzet və jurnallarda görürük, həm də onun yaradıcılığına olan sönməz münasibəti 2017-ci ildə Fatima Dursunovanın tərtib edib nəşr etdirdiyi “Abay” [2, s.252] kitabından da görürük. Kitabda hələ 1970-ci ildə prof. P.Xəlilovun yazdığı “Ön söz əvəzi”dən sonra Abayın 67 şeiri, üç poeması – “İsgəndər”, “Masqud”, “Əzim haqqında nağıl” və “Əqliyyə”si təqdim olunmuşdur. Ən sonuncu tərcümə Heydər Orucovun Abayın “Əqliyyə”sinin tərcüməsidir ki, onu mütərcim 2000-ci ildə “Ulduz” jurnalının 7-ci sayında oxuculara təqdim etmişdir [1]. Abay yaradıcılığı Azərbaycanda ona görə bu qədər populyardır ki, “İctimai-siyasi və fəlsəfi əsərlər müəllifi olan Abayın ədəbi irsində Şərq və Qərb klassiklərini xatırladan motivlər, hikmətli sözlər, fikirlər az deyildir. İnsan ləyaqətini onun mənəvi – zehni inkişafında görən filosof kimi Abayla Nizami Gəncəvini bağlayan tellər vardır” [5, s.12]. Biz bu yaxınlığı Abay poemalarının motivlərində daha yaxından görə bilirik.

Abayın 2017-ci ildə oxuculara təqdim edilmiş nümunələri bədiilik, poetiklik, ritmiklik və s. baxımdan diqqəti cəlb edir. Ə.Kürçaylı bu qazax şairinin yeddi müxtəlif mündəricəli şeirini “Məni məktubunda məftun edibsən”, “Qəlbində etibar, vəfa, dəyanət”, “Ey gənclik atəşim, hardasan, söylə?”, “Bir daha sevinməz, gülməz bu ürək”, “Boz yabı keçəmməz köhlən kəhəri”, “Sınəmdə qəm karvan-karvan” və bir də “Kürəyinə tökülüb hörüklər qatar-qatar”ı dilimizdə uğurlu səsləndirməyi bacarmışdır. Sonuncu şeirdən bəzi fraqmentlərə baxaq:

*Kürəyinə tökülüb hörüklər qatar-qatar,
Yelləndikcə hamıya əl edir sanki onlar.
Papağının altından baxır ilahi gözlər,
Belə bir gözəlliyi dünyada görənmi var?*

*Bir cüt qara gözlərin bir cüt ulduza bənzər,
Qəlbləri təlatüm salaraq nur səpələr.
Bu nə səs! Nə təbəssüm. Bu neçə zərif bədən!
Kim səni bir gözələ tuta bilər bərabər? [2, s.74]*

Tərcümə problemləri ilə məşğul olan mütəxəssislər, həm də tərcümə praktikaləri yaxşı bilirlər ki, lirik mətnin ən mühüm funksional əhəmiyyətli səs təşkili zamanı şeir misralarının ortada olmasıdır. Məhz buna görə də çox zaman poeziyanın musiqiliyindən bəhs edilir. Əlbəttə, biz şeirin musiqililiyi ilə insan nitqinin musiqililiyini bir-birinə bərabər tutmuruq. Çünki insan nitqinin musiqililiyinin tamamilə fərqli xarakteri mövcuddur. Burada biz müasir musiqişünaslıqdakı səsin mühüm musiqi fenomeni ilə bağlı da bəhs etmirik. Çünki o spesifik orkestr instrumentovkasında və ifa manerasında həyata keçirilməklə, həm də harmoniya və tonallığın köməyi, eyni zamanda melodik sıxlıq, ritmika və tektonika ilə təcəssüm olunur. Onlar səslənmənin ən yüksək forması kimi qəbul edilir.

Poetikada isə səslənmə prinsipi evfoniyaadəkindən daha geniş və mühümdür. Mahiyyət etibarı ilə bu şeir sətirinin cəmi olub səs instrumentovkasında spesifik şəkildə realizə olunur. Struktur baxımdan intonasiya, ritm və qafiyənin köməyi ilə misra və strofa formalarında təcəssüm olunur. Ə.Kürçaylının nümunə gətirdiyimiz tərcüməsində mütərcim Azərbaycan milli dilinin xüsusiyyətlərindən geniş yararlanmaqla, öz tərcüməçilik strategiya və taktikasını seçib qazax dilində olan şeirin keyfiyyət göstəricilərini dilimizdə verməyə müvəffəq olmuşdur. Abayın “Kürəyinə tökülüb hörüklər qatar-qatar” şeirinin dilimizdə şirin səslənməsi bu şeirin məna hadisəsi olduğunu da sübut etməkdədir.

Ə.Kürçaylı iş prosesində özünün elə bir tərcüməçilik məharətindən istifadə edib ki, bu şeiri dilimizin müstəqil əhəmiyyətli fenomeninə çevirə bilib.

Ə.Kürçaylı Abayın digər yuxarıda adlarını çəkdiyimiz şeirlərini də eyni vüsətlə dilimizdə verməyə müvəffəq olub. Fikrimizcə, bu onunla bağlı olub ki, Ə.Kürçaylı Azərbaycan poeziyasında istedadlı şair olduğu kimi, həm də səriştəli mütərcim idi. Onun rus, türk xalqları və digər ədəbiyyatlardan etdiyi dəyərli tərcümələr bu gün də oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmaqdadır. “Sinəmdə qəm karvan-karvan” şeiri dediklərimizi yaxşı sübut etməkdədir:

*Sinəmdə qəm karvan-karvan,
Nəfəs almaq olmur, aman,
Ürəyimi yaxır qəmlər başdan-başa.
Anlamıram şər əməli,
Demək olmur, hər əməli
Demək olmur hər kimsəyə, yar – yoldaşa.*

*Ürəyimi tutub qubar,
Nə yeməyim, nə yuxum var,
Nə həvəsim vardır çatam səadətə,
İşim – peşəm ahı-zardır,
Nə qolumda qüvvət vardır,
Nə təqətim, bir qovuşam sükunətə [2, s.79].*

Nəticə / Conclusion

Şeirin ritmikəsindən və arxitektoninasından görünür ki, Ə.Kürçaylının sərəncamında, demək olar ki, çoxsaylı tərcümə priyomları vardır. O, bütün hallarda şeirin tərcüməsində çevik hərəkət etməklə, əsərin ən mühüm xüsusiyyətlərini verməyə müvəffəq olur. “Sinəmdə qəm karvan-karvan” şeiri həm məzmunca, həm də formaca əvvəl nümunə gətirdiyimizdən fərqlidir. Ə.Kürçaylının mütərcimlik səriştəsi özünü onda göstərir ki, müəllif tələb olunan gediş və istiqamətlərə ustalıqla köklənir, əsərin mahiyyətində oturan elementləri Azərbaycan dilində uğurla yaradır. Abay qazax xalqının tarixi taleyində müstəsna yer tutmuş mədəniyyət və ədəbiyyat xadimi kimi Azərbaycan şairlərinin bundan sonra da diqqətini cəlb edəcək, onun əsərləri dilimizə çevrilməklə tələbkar oxuculara çatdırılacaqdır.

Ədəbiyyat / References

1. Abay. Əqliyyələr. “Ulduz” jurnalı, 2000, № 7.
2. Abay. / Tərt. ed. F.Dursunova. Bakı: Mütərcim, 2017.
3. Ağayeva F. Abay: şəxsiyyəti və ədəbi irsi. Bakı: Elm, 2010.
4. Ağayeva F. Abay və Azərbaycan. Bakı: Elm, 2011.
5. Xəlilov P. Ön söz əvəzi // Abay (Tərt. ed.: F.Dursunova). Bakı: Mütərcim, 2017.
6. Иванов Вяч. О языковых принципах трудностей перевода художественного текста // Поэтика перевода. Сборник статей. М.: Радуга, 1988.
7. Машакова А.К. Современные переводы классиков казахской литературы на иностранные языки / Современные перев... rusnauka.com

Алиага Кюрчайлы как переводчик лирики Абая на азербайджанский язык

Парвана Мамедова

Доктор философии по филологии

Азербайджанский Технический Университет. Азербайджан.

E-mail: mammedp@mail.ru

Резюме. Абай Кунанбаев, будучи уникальным явлением в истории казахского народа, сыграл неограничиваемую роль в развитии казахской литературно-художественной мысли. Произведения Абая от мала до велика переведены на многие языки народов мира, в том числе и на азербайджанский язык. Его лирику переводили около 20-и наших поэтов-переводчиков. В каждом переводе чувствуется индивидуальная поэтическая манера азербайджанских переводчиков. В данном материале автор специально останавливается над переводами А.Кюрчайлы, осуществлёнными из лирики Абая, указываем на достоинство его переводов в ознакомлении азербайджанских читателей с бессмертным художественным наследием этого крупного казахского мастера поэтического слова.

Ключевые слова: перевод, поэзия, функциональность, ритмика, качество, стиль

MAARİFÇİLİK

**Müasir cəmiyyətdə Abay Kunanbayevin
“Nəsihətlər” əsərinin aktuallığı**

Ramilə Süleymanova

Gəncə Dövlət Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: ramile_suleymanova@list.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3401-0907>

Annotasiya. Cəmiyyətin inkişafı üçün insanlar daim yenilik etməli, araşdırmalar aparmalı, əldə edilən nəticələri gənclərə aşılamalıdır. Yetişən nəsil üçün ən vacib və dəyərli örnəklərdən biri də cəmiyyətdə ziyalı mövqeyidir. Dahi şairlərin, yazıçıların əsərlərində təlqin etdiyi ideya və fikirlər gənclərə istiqamət verir, onları gələcəyə inamla addımlamağa kömək edir. Tanınmış qazax şairi Abay Kunanbayevin əsərləri buna gözəl nümunədir. Abay Kunanbayev XIX əsr qazax yazılı ədəbiyyatının inkişafında, tənqidi realizm prinsipləri daxilində ədəbiyyatın yeni məzmun, forma qazanmasında müstəsna xidmətləri olan sənətkardır. O öz əsərlərində gənclərin sağlam ruhda, düşüncədə böyüməsini tərənnüm etmişdir. Abay Kunanbayevin “Nəsihətlər” əsəri təkcə gənclik üçün yox, bütün nəsillər üçün ibrətamiz fikirlər və aforizmlərlə zəngindir.

Açar sözlər: cəmiyyət, aktuallıq, araşdırma, nəsihətlər, ideyalar

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.021>

Məqaləyə istinad: Süleymanova R. (2020). *Müasir cəmiyyətdə Abay Kunanbayevin “Nəsihətlər” əsərinin aktuallığı*. “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”, № 2, səh. 138-141

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.11.2020; qəbul edilib – 24.11.2020

**Actuality of the work “Admonitions”
by Abay Kunanbayev in modern society**

Ramila Suleymanova

Ganja State University. Azerbaijan.

E-mail: ramile_suleymanova@list.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3401-0907>

Abstract. For the development of the society people must innovate constantly and carry out the researches and at the same time the obtained results must be passed on the youth. One of the most important and valuable examples for the growing generation is the intellectual position in the society. The ideas and thoughts inspired by the great poets and writers give the direction to the youth and help them to step confidently to the future. The works by the well-known Kazakh poet Abay Kunanbayev are the good example for it. He has glorified the growth of the young people in a healthy spirit and thought in his works. The work “Admonitions” by Abay Kunanbayev is rich in edifying ideas and aphorisms not only for youth, but also for all generations. He wished the people of his country a bright future. He mentioned that knowledge and literacy are one of the main terms for a beautiful future. “The ignorant people always rejoice at the ordinary things. And when the people are happy, they don’t know what to say or do”. First of all, Abay was a poet of love and friendship. In his admonitions he recommended to be friends with people, to treat everyone with love and respect: “Everyone who is a friend to humanity is a friend. Friendship calls for friendship”.

Keywords: society, actuality, research, admonition, ideas

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.022>

To cite this article: Suleymanova R. (2020) *Actuality of the work "Admonitions" by Abay Kunanbayev in modern society*. "Comparative Literature Studies", Issue II, pp. 138-141

Article history: received – 10.11.2020; accepted – 24.11.2020

Giriş / Introduction

Cəmiyyətin inkişafı üçün insanlar daim yenilik etməli, araşdırmalar aparmalı, əldə edilən nəticələri gənclərə aşılmalıdırlar. Yetişən nəsil üçün ən vacib və dəyərli örnəklərdən biri də cəmiyyətdə ziyalı mövqeyidir. Dahi şairlərin, yazıçıların əsərlərində təlqin etdiyi ideya və fikirlər gənclərə istiqamət verir, onlara gələcəyə inamla addımlamağa kömək edir. Tanınmış qazax şairi Abay Kunanbayevin əsərləri buna gözəl nümunədir. Abay Kunanbayev XIX əsr qazax yazılı ədəbiyyatının inkişafında, tənqidi realizm prinsipləri daxilində ədəbiyyatın yeni məzmun, forma qazanmasında müstəsna xidmətləri olan sənətkardır [1, s.378]. O öz əsərlərində gənclərin sağlam ruhda, düşüncədə böyüməsini tərənnüm etmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Abay Kunanbayevin "Nəsihətlər" əsəri təkcə gənclik üçün yox, bütün nəsillər üçün ibrətamiz fikirlər və aforizmlərlə zəngindir. O öz ölkəsinin insanların parlaq gələcəyi olmasını arzulayırdı. Gözəl bir gələcək üçün bilik və savadın əsas şərtlərdən olduğunu vurğulayırdı. "Cahil olan xalq sevinilməyəcək şeylərə sevinər. Sevindiyi zamanda nə söyləyib, nə edəcəyini özü də bilməz. Fərqli bir sərxoşluğa qapılıb, ağılı gedər. Bundan başqa utanan insanlar utanılmayacaq şeylərdən utanar, utanılacaq şeylərdən utanmazlar. Bütün bunlar cahillik və axmaqlığın əsəridir. Müvəffəqiyyət fərd üçün hədəfi olan məqsədlərin, hazırlanmış gündəlik proqramların addım-addım gerçəkləşməsidir. Şəxsi hədəflər olmadan uğur qazanmaq mümkün deyil. Hədəfi olan insanlar cəmiyyətdə bəllidir" [2, s.58]. Abay Kunanbayev "Nəsihətlər" əsərində müxtəlif tərbiyəvi mövzulara toxunmuşdur. O, hər şeydən öncə sevgi, dostluq şairi idi. Nəsihətlərində insanlarla dost olmağı, hər kəsə sevgi və hörmətlə yanaşmağı tövsiyə edirdi: "İnsanlığa dost olan hər kəs dostdur. Dostluq dostluq çağırır" [2, s.59]. Nəsihətlərində qeyd edirdi ki, yaxşı insanlarla dost olun. Səhv seçilmiş bir dost səni öz yolunun yolçusu edəcək – "İnsanı zaman yetişdirir və yetkinləşdirir. Əgər bir insan pisdirsə, onun qohumlarının və ətrafının bunda rolu var. Onlar da buna şərikdirlər" [2, s.59, 60]. "Əgər sadəcə özün üçün çalışsansa, özü üçün yaşayan heyvan kimi olarsan, insanlıq üçün çalışsansa, Allahın sevimli bəndələrindən olarsan" [2, s.590]. Abay bu fikri ilə insanları Tanrını sevməyə, onun bəndələrinə həmişə hörmət, anlayış göstərməyə çağırır.

Abay insanın özünü bəyənməsi və razılıq etməsinə qarşıdır. Daima özünü tərif edən adamları ağılsız adlandırmış, bu hərəkəti gəvəzəlik əlaməti hesab etmişdir. "Bir şeyi qırx dəfə söyləsə, belə faydasını anlamayan "gəvəzə" sayılan öyünmə vardır" [2, s.48].

Abay Kunanbayev deyir: "Əgər əlimdə ixtiyar olsaydı, "İnsanın pis vərdişlərini düzəltmək mümkün deyildir" - deyən adamın dilini kəsərdim" [2, s.49]. "İnsan yeddisində nə idisə, yetmişində də odur" atalar sözünün əleyhinə çıxır. Başqasının bir eyibini gördükdə, bunu özündə axtarmağın insanın bütün pis vərdişlərinin dərmanı olduğunu vurğulayır. İnsan istəsə və inanarsa bir çox çətinliklərdən keçər, xarakterindəki mənfi xüsusiyyətlərə qalib gələ bilər. Abay insanın özünü üstün tutmağının üç şərtini göstərir:

- 1) insanın bir pislilik görəndə özünə xələl gəlməsin deyər həmin şeydən qorunması;
- 2) öz-özünə dəyər verməsi, üstün tutması insanın yaxşı cəhətlərini, gözəlliyini korlaması;
- 3) insanlara düşmən olması, alçaltması [2, s.106]. Bu üç xüsusiyyətin olmaması insana mənəvi rahatlıq verir. Abaya görə insanı alçaldan üç şey var: tənbəllik, zalımlıq, cahillik. O, elmi olmayan insanın heç bir şeyi anlaya bilmədiyini deyir.

Rəqabət məsələsində Abay gözəl nəsihətlər vermişdir. O deyir: “Bir az rəqabət könlü həvəs-ləndirər, çox zərərli deyildir. Çox rəqabət xarakteri mənfiyə doğru dəyişər. Artıq rəqabətçi insan sadəcə haqqı olanı deyil, həm də qələbə qazanmaq istəyər. Belə rəqabət insanı ucaltmaq yerinə, alçal-dar [2, s.91]. Həqiqətən də, sağlam rəqabət olmayan yerdə insanlıq və mənəvi keyfiyyətlər məhv olar.

Var-dövlətin insanı necə dəyişə biləcəyi haqqında maraqlı fikirlər yazan Abay deyir: “Var-dövlət, şan-şöhrət, izzət və hörmət kimi xüsusiyyətlər insanı özü gəlib taparsa, insanın insanlığı korlanmaz, ona bəzək verər. Əgər insan var-dövlətə ibadət edərək onu axtararsa, tapsa da, tapmasa da insanlığı korlanar” [2, s.97]. Doğrudan da, belədir gözü, könlü tox olan insanlar həmişə sadə və təvazökar olurlar, var-dövlət onları özü gəlib tapır. Açıqlıq isə insanı uçuşuma sürükləyir. Pula, mala olan hərislik, daim zənginlik axtarmaq insanı mənəvi keyfiyyətlərdən uzaqlaşdırır.

Abaya görə xoşbəxt olmağın, uğur qazanmağın vacib şərti sevgidir. O deyir: “Milyon hikmətlə hazırlanmış maşın, fabrikinin rahat yaşaması üçün yaradılmışdırsa, bu insana olan sevgidən deyilmi? Kim sənə seversə, eyni sevgini ona göstərmək sənə də borcun deyilmi? [2, s.100] Təbiətdə münasibətlər qarşılıqlıdır. İnsanlar ünsiyyət zamanı bir-birinə qarşılıqlı təsir edirlər. Abay bu nəsihətləri ilə demək istəyir ki, kim sənə seversə sən ona sevgi borclusan.

Abay Kunanbayev öz xalqını ürəkdən sevən vətənpərvər şair olsa da, hər zaman həqiqətləri, qazaxlarda gördüyü qüsurları və nöqsanları da qeyd etmişdir. O, bununla xalqını mənfi meyillərdən uzaq olmağa səsləmişdir. Abay düşünür ki, hər şey boşluqdan yaranır - “Qazaxların pisliliyə həvəsli olmasının əsas səbəbi görülməli işin olmamasıdır. Əkinçiliklə və ya ticarətlə məşğul olsalar bir-birinə pislik etməyə vaxtları qalmayacaqdır” [2, s.111]. Qazaxları bir-birinin ardından danışmaqda qınayır və bunun insan üçün sağlam vərdiş olmadığını deyir. Hətta bu düşüncələri və dünyagörüşü Abaya qarşı kəskin ittihamların və hücumların yaranmasına səbəb olur. Lakin bunlar onu qorxutmamış o, öz ideyalarına sadıq qalmışdır. Cəmiyyətdə olan eyibləri ifşa etmişdir. Abay hesab edirdi ki, qazax xalqı düşdüğü çətinliklərdən ancaq təhsil yolu ilə xilas ola bilər. Xalqı savadlı olmağa, mədəniyyəti inkişaf etdirməyə və qorumağa dəvət edirdi. O deyirdi – “Rus mədəniyyətini və ədəbiyyatını öyrənin, o, həyatın açarıdır. Rusca öyrənsəniz həyatınız daha rahat olacaqdır” [5, s.55]. Bu fikirləri ilə Abayın ruslara xüsusi bir simpatiyası, heyranlığı olduğunu görmək olur. “Hiyləgərlik etmək, göz süzdürüb, dilənçilik edib insanları istismar etmək bacarıqsız və alçaq insanların işidir” [2, s.68] - deyən Kunanbayev hər zaman düzgünlüyün tərəfdarı olmuşdur. O deyirdi ki, öncə Allaha güvənib, sonra öz səy və əməyinizlə çalışsan, qara torpaq belə zəhmətinin qarşılığını verər, qarşılıqsız buraxmaz.

Abay insanların həmişə tələbkər olmasının tərəfdarı olmuşdur. O, ən pis insan tələb etməyəndir deyir. “Tələb edənlər növbəndir. Tələbin özü də cürbəcürdür. İnsan istər tələb etmiş olsun, istərsə də tələb etməmiş olsun, bir işin sonunda ona mütləq “maşallah, afərin” deyilməsini istəyər. Kim insana “maşallah” deyərsə, onu dost, sirdaş bilər” [2, s.114]. Bununla o, insanların tərəflənmək, xoş sözlər eşitmək istəyini tənqid etmişdir. Dost seçəndə xoş sözlərə aldanmayıb, hər tərəf deyənlə dost olmağın səhv addım olduğunu qeyd etmişdir.

Dostluq Abayın sədaqət rəmzi hesab etdiyi bir anlayışdır. O, pis dostu kölgəyə bənzədir. “Pis dost kölgə kimidir, yaxşı günündə başından göndərə bilməzsən, pis günündə axtararsan, amma tapa bilməzsən” [2, s.96]. Abay əhatəsində çox lazımsız dostun olmağındansa, az, amma lazımlı dostun olmağının tərəfdarıdır. İnsanlar belə tövsiyə verir - “Dostu olmayanla sirlərini paylaş, dostu çox olanla salamlas” [2, s.96]. “Qayğısız insanlara qarşı diqqətli ol, qayğılı olan insanla yaxın ol” [2, s.96]. Laqeydliyi sevməyən və insanlara qarşı diqqətsizliyi böyük qüsurlayan Abay qayğıkeş insanlarla dostluq etməyi məsləhət görür. Kunanbayev dünyada gedən dəyişikliyi suya bənzədirdi. O deyir: “Dünya bir göldür, zaman isə vuran yel, ilk dalğalar böyük qardaşlar, arxadan gələn isə kiçik qardaşlardır [3, s.70].

O, hər zaman nəsihətlərində insanları realist olmağa səsləyir. “Bir şey ağlınıza batmırsa inanmayın”, – deyərək qazax xalqını realistiyyətə səsləyirdi.

İnsanın savadlanmasında müəllimlərin rolu böyükdür. Pedaqoq insan həyatının mühəndisidir. Abay deyir – “Tələbəsi olmayan, bildiyini çatdırma bilməyən pedaqoq şanssızdır”. “Gücün çatan qədər insana yaxşılıq etmək vəzifəndir” – deyən insanlara səslənən Abay ən vacib vəzifəmizin bir-birimizə köməklik etmək olduğunu vurğulayır [4, s.24]. İnsan dünyaya göz açıdıqdan sonra təlim və

tərbiyə alır. Həyatı boyunca öyrəndiklərini öz təcrübəsində toplayır. Doğrudan da, insanın təhsil alması həyatında mühüm amildir.

Nəticə / Conclusion

Abay “Nəsihətlər” əsərində kamil insan olmağın həm dini, həm də dünyəvi elmlə bağlı şərtlərini açıqlamışdır. Cəmiyyətdə hörmət görmənin qaynağı kimi elmi, çalışmağı və səbr etməyi göstərmişdir. Tənbəlliyi insan üçün ən təhlükəli xəstəlik adlandırmışdır. Bu nəsihətlər cəmiyyətdə bugünkü gündə də aktualdır. Yetişən gəncliyə verdiyi mesajlarla Abay kamil bir nəslin formalaşmasını istəmişdir. Abayın dediyi kimi, savadlı və bilikli uşaqlar böyütmək sağlam bir gələcəyə işarədir. Nursultan Nazarbayev 1995-ci ildə Abay Kunanbayevin anadan olmasının 150 illiyi münasibətilə keçirilən tədbirdəki çıxışında demişdir: “Abay atasının oğlu yox, insan oğlu olmağı arzulamışdı. O, arzusuna çatdı, tədbirin ən əsas mövqeyinə, arzuladığı məqama çataraq dünyanın ən tanınmış, sözü güclü, fikri dəyərli, insanlıq şairi, insanlıq biləndəri kimi yüksəlməkdədir”. Həmin il Abay Kunanbayevin 150 illik yubileyi UNESCO-nun dəstəyi ilə dünya miqyasında qeyd edilmişdir.

Abay sadəcə qazax mədəniyyəti üçün deyil, eyni zamanda dünya mədəniyyəti üçün dəyərli şəxsiyyətdir. 2020-ci il Abayın 175 illik yubileyidir. Abay Kunanbayevin doğum gününün təntənəli şəkildə qeyd edilməsi ona olan ehtiram və hörmətin göstəricisidir.

Ədəbiyyat / References

1. Elman Quliyev. “Türk xalqları ədəbiyyatı”. Bakı, 2011.
2. Ekrem Ayan. “Bir devrin aynası Abay Kunanbay ve kara sözler”. Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara–2017.
3. Emin Özdemir. “20.Yüzyılın başlarında Kazakistan’da fikir hareketleri” Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara–2007.
4. Kulmurat Ömiraliyev. Abay Aforizmi. Almaata: Akademi Yayınları, 1993.
5. Serge A. Zenkovskiy Rusya’da Pantürkizm ve milliyetçilik. Çev.İ.Kantemir. İstanbul, 1978.

Актуальность произведения Абая Кунанбаева “Наставление” для современного общества

Рамила Сулейманова

Гянджинский государственный университет. Азербайджан.

E-mail: ramile_suleymanova@list.ru

Резюме. Для развития общества необходимо приобретение новизны, инноваций и передача их следующим поколениям. Наиболее важным примером для подрастающего поколения является мнение интеллигенции в обществе. Идеи, мнения, выражающиеся в произведениях великих поэтов и писателей, выводят молодежь в истинный путь, помогают им в жизненных ситуациях. Один из ярких примеров о влиянии литературы на общество является творчество известного казахского поэта и мыслителя Абая Кунанбаева. Во всех произведениях Абая Кунанбаева особое место занимают мысли, идеи о воспитании молодого поколения в здравом духе. “Наставление” Абая Кунанбаева обогащено поучительными мыслями, наставлениями, воспитательными афоризмами для молодежи и для всех поколений. Он всегда верил в яркое будущее своего народа. И подчеркивал особую важность знаний и грамотности для светлого будущего. Он в первую очередь был поэтом воспевающим любовь и дружбу. Он советовал людям дружить, любить и уважать друг друга.

Ключевые слова: общество, актуальность, исследование, наставления, идеи

Abay Kunanbayevın “Əqliyyə” (“Qara sözlər”) əsəri günümüzün aktual əsərlərindən biri kimi

Afiqə Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Sumqayıt Dövlət Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: afiqe75@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-2771-6853>

Annotasiya. XIX əsr qazax ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Abay həm lirik şeirləri, həm də nəsr əsərlər ilə xalqın maariflənməsində xeyli işlər görmüşdür. Onun yaradıcılığının qayəsini xalqın maariflənməsi, elmə, təhsiləmaraq təşkil edir.

A.Kunanbayev “Əqliyyə” (“Qara sözlər”) əsərində xalqı üçün vacib olan problemlərə öz münasibətini əxlaqi-mənəvi dəyərlər kontekstində bildirməyə çalışmışdır. XIX əsrdə yazılmasına baxmayaraq, bu günümüzlə səsleşən,öz aktuallığını itirməyən əsərdir.

Açar sözlər: elm, təhsil, ədalət, lovğalıq, ağıl, tənbellik, dostluq

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.023>

Məqaləyə istinad: Əliyeva A. (2020). *Abay Kunanbayevın “Əqliyyə” (“Qara sözlər”) əsəri günümüzün aktual əsərlərindən biri kimi*. “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”, № 2, səh. 142-145

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 12.09.2020; qəbul edilib – 22.09.2020

Actual problems of today in Abay Kunanbayev's work “Agliyya” (“Black words”)

Afiga Aliyeva

Doctor of Philosophy in Philology
Sumgait State University. Azerbaijan.

E-mail: afiqe75@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-2771-6853>

Abstract. The outstanding representative of Kazakh literature of the XIX century Abay Kunanbeyov's both lyric poems and prose have a great role in the enlightenment of people. The main aim of his activity is enlightening of people and creates interest to science and education. A.Kunanbeyov tried to clear up the most important problem of his people in accordance with moral and mental values in “Agliyya” (“Black words”).

Although the work was written in XIX century, it does not lose its relevance.

Keywords: science, education, justice, swagger, intellect, laryness, friendship

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.023>

To cite this article: Aliyeva A. (2020) *Actual problems of today in Abay Kunanbayev's work “Agliyya” (“Black words”)*. “Comparative Literature Studies”, Issue II, pp. 142-145

Article history: received – 12.09.2020; accepted – 22.09.2020

Giriş / Introduction

XIX əsrdə bəzi xalqların ictimai-siyasi həyatında maarifçilik bir hərəkata çevrildi. Bu hərəkatın öncülləri daha çox yaradıcı insanlar idilər. Belə şəxslər həm bədii əsərlərində, həm elmi fəaliyyətlərində, həm də ictimai-siyasi həyatda maarifçilik ideyalarını təbliğ etmək, xalqı üçün bir sıra faydalı işlər görməklə öz vətəndaşlıq borclarını ləyaqətlə yerinə yetirirdilər. Belə ədiblərdən biri də qazax xalqının oğlu Abay Kunanbayevdir.

Şair lirik şeirlərindən birində yazır:

*Nadan qəlbi daş olar,
Mənasız söz boş olar.
Çalış, oxu və öyrən,
Öyrənib öyrət də sən.
Biliklə yaşar insan,
Biliklə axar zaman.
Bilikdir qəlbə çıraq.... [1, s.28]*

Əsas hissə / Main Part

“Abay Kunanbayevin yaşadığı mühit nadanlıq və cəhalətin hökm sürdüyü ən qatı feodal-patriarxal mühit idi. Ona görə də demokratik ideyalar carçısı olan şair yeganə çarə kimi oxumağa, təhsilə üstünlük vermiş, bunun təbliğini ön plana çəkmişdir” [4, s.390].

1890-1898-ci illərdə yazdığı “Əqliyyə” (“Qara sözlər”) əsərində Abay xalqı üçün vacib olan problemlərə öz münasibətini əxlaqi-mənəvi dəyərlər kontekstində bildirməyə çalışmışdır. 45 nəsr parçasından ibarət olan əsər sanki şairin etirafı, özü ilə söhbətidir. Əsər zamanın tələbi ilə qələmə alınmış və Abayın narahatlığı, nigaranlığı, ürək ağrısı ilə yazılmış bir bədii nümunədir. Şair xalqının gələcəyi ilə bağlı çox narahatdır. Əgər insanlar maarifə, elmə üstünlük verməsə, həyatını cəmiyyətin inkişafına uyğun qurmasa, gələcəkdə onu böyük fəlakətlər gözləyir. “...Şair ürəkəğrısı ilə dərk edirdi ki, mənsub olduğu xalq əsrin tələblərindən geri qalır. Zaman qabağa getdikcə onunla xalq arasındakı məsafə böyüyür, gerilik daha da dərinləşir. Ona görə də şair xalq üçün faydalı iş görməyin lazım gəldiyini hiss və dərk edirdi” [2, s.80].

“Əqliyyə” (“Qara sözlər”) bu günümüzə səsleşən, öz aktuallığını itirməyən bir əsərdir. Bu günün oxucusu da əsəri oxuyub özü üçün nəticələr çıxara bilər.

Elmə böyük dəyər verən ədib oxucusuna müraciətlə yazır: “Ey qəlbimin təsəllisi, uşaqlar! İnsanın sifətləri və həyatı haqqında yazdıqlarımın hamısını sizə yadigar qoyuram. Bu sətirlərə etinasız qalmadan oxusanız, mənə məhəbbətiniz yaranar. Həqiqətə can atmaq və onu dərk etmə yüksək şüurdan doğur, insanın şüuru isə onun insanlığı, ağılı və elmlərə marağı ilə müəyyənləşir. Əgər uşaqlar öz istəkləri ilə elm öyrənməyə can atırlarsa, ümid etmək olar ki, onlar elmə yiyələnib xeyiri şərdən, şübhəni həqiqətdən, əsl saxtadan ayırd edə biləcəklər, Allahı, özlərini və dünyanı dərk edəcəklər”. (bax: otuz səkkizinci söz) [1, s.214]. Və ya: “Elmə var-dövlət, şöhrət və hörmət naminə gedən şəxs heç vaxt onun mahiyyətini dərk edə bilməz. Bundan başqa, qazanc güdən şəxs insanlığını itirir. Əksinə, var-dövlət də, şan-şöhrət də, hörmət də gərgin əməyin nəticəsi kimi gələndə insan güclü olur” (bax: otuz səkkizinci söz) [1, s.215].

Elmin dəyəri haqqında şair şeirlərinin birində yazır:

*Bil ki, taleyinin sənsən ağası,
Ətalət- bəladır, zəhmət-səadət.
Dərk edilməyibə elmin mənası,
Şirin nitqlər də boş şeydir, əlbət [1, s.76].*

“Abay əsl maarifçi kimi xalqı ayılmağa, gəncliyi elmə, maarifə çağırmış, xalqın iqtisadi və mədəni geriliyini ona göstərmişdir” [3, s.318].

“Əqliyyə”nin on yeddinci sözündə Güc, Ağıl, Ürək hansının insana daha çox lazım olması barədə mübahisə edirlər. Hər biri özünü öyür, insana daha çox onun gərəkli olduğunu söyləyir. Güc deyir ki, insan gərgin əməksiz heç nə əldə edə bilməz. Yollarını azanda gücdən düşməyə qoymuram. Elm öyrənəndə mən onlara yardımçı oluram. Əsas mənəm. Ağıl deyir ki, həm bu dünyada, həm o dünyada nəyin halal, nəyin haram olduğunu mən müəyyənləşdirirəm. İnsanlar mənim əmrimlə hərəkət edirlər. Ürək isə deyir ki, mən həyatın şahıyam. Mən ədalət, vicdan, minnətdarlıq, mərhəmətəm. Güc və Ağıl mənsiz nədir? Mübahisəyə Elmi dəvət edir və onun fikrini soruşurlar. Elm söyləyir ki, hər biriniz özünüza görə haqlısınız. “Ağıl, sən çoxcəhətli və çoxüzlüsən. Güc, sən qüdrətli və sərtsən. Birləşin, qoy başda Ürək dayansın. Bu baş tutsa və siz bir insanda cəmləşsəniz, hər şey yaxşı olar. Dünyanın mövcudluğunun mənası insan həyatının hərtərəfli olması və saflığındadır...” (bax: on yeddinci söz) [1, s.186]

Əlbəttə, elmi insan dəyərli məsləhət verə bilər və onun məsləhətləri hər kəsə düzgün yolla getməkdə yardımçıdır.

İnsanın var-dövlət hərisi olub ancaq pul qazanmaqla məşğul olmasının əbəs olduğunu deyən Abay dördüncü sözdə yazır: “...İnsanlar bir-birini təqib edir, bir-birinin yanında lovğalanır, var-dövlət toplayır, ömrünün son dəqiqələrində isə topladıqlarının hamısını birçə günə dəyişməyə hazır olurlar. Niyə onların gözü belə gec açılır?” [1, s.172]

Lovğalığa da müəllifin münasibəti yaxşı deyil. Lovğalığın yaxşı əlamət olmadığını, onu insana yaraşdırmadığını deyir ədib. “Lovğalığın nə vicdanı, nə də yüksək amalları olmur. Onlarda nə pəhləvanın qətiyyəti, nə igidin rəşadətini, nə də insanpərvərlikdən əlamət tapa bilməzsən” [1, s.203].

Abay bəzi insanlarda olan cahillik, tənbelliklərlə də barışa bilmirdi. Bu xüsusiyyətlər insanı alçaldır. Cahillik biliksizlikdən yaranır. Biliksiz dünyada heç nə əldə etmək olmaz. Tənbellik yaradıcılığın düşmənidir. Yaramazlıq, insana pislik etmək istəyi insanlığı itirməyə və yırtıcı heyvana çevrilməyə gətirib çıxarır. Xalqını sevən şəxs bu xüsusiyyətləri özündən uzaqlaşdırmalı və yaxşı insan kimi cəmiyyətə fayda verməlidir. Bu fikirlər bu gün də öz aktuallığını saxlayır və hər zaman insanların bu öyüd-nəsihətə ehtiyacı var.

Dostluq haqqında şair yazır: “Əgər sən kiməsə xoş münasibətin onda da həmin duyğuları oyadırsa, sizin qarşılıqlı hörmət və məhəbbətə əsaslanan dostluğunuz daha böyük bağlılığa çevrilirsə, onda bu dostluğu əsl hesab etmək olar. Belə dostluq çox adamı birləşdirsə, bu çox gözəldir” (bax: otuz səkkizinci söz) [1, s.228].

Abay nəsihətlərində dil öyrənmək, öz dilinə hörmətlə yanaşmaq məsələlərinə də toxunur. İyirmi beşinci sözdə oxuyuruq: “Uşaqları oxutmaq yaxşıdır, öz xalqına xidmət etmək üçün ana dilini öyrənməlidirlər... Özgə dilini də öyrənmək gərəkliyə. Dilini öyrəndiyin xalqın mədəniyyətini də öyrənirsən...” [1, s.193]

İnsan həyatda təcrübə qazandıqca, sınaqlardan keçdikcə kamilləşir, müdrikləşir. Dəyərli məsləhətlər, hikmətli sözlər insana hər zaman gərəkliyə. “İnsan ətrafındakıları dinləyə-dinləyə, onların nə etdiklərini görə-görə ağillanır, çox şey öyrənir. İnsan aqillərin sözlərini yadda saxlaya-saxlaya ağillanır” (bax: on səkkizinci söz) [1, s.187].

Bu sözlər elə ədibin öz əsərinə də aiddir. “Qara sözlər”i oxuyan hər kəs bu nəsihətlərə əməl etsə, həyatda qarşılaşdığı problemlərdən çıxış yollarını tapa bilər.

“Qara sözlər”də dünya maarifçilik hərəkəti üçün səciyyəvi olan bir cəhət – cəmiyyət həyatının etik dəyərlərlə bağlanması üstünlük təşkil edir. Maarifçilik hərəkəti nümayəndələrinin yaradıcılığında əxlaq və etika məsələsi önəmli yer tuturdu” [2, s.77].

Nəticə / Conclusion

XIX əsrin ikinci yarısında Abayın həm lirik şeirləri, həm satiraları, həm də “Qara sözlər” əsəri qazax ədəbiyyatının zirvəsini təşkil etmiş və bu əsərlər bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Yaradıcı insan üçün bundan önəmli heç nə ola bilməz.

Ədəbiyyat / References

1. Abay. Bakı: Mütərcim, 2017.
2. Ağayeva F. Abay: şəxsiyyəti və ədəbi irsi. Bakı: Elm, 2010.
3. Xəlilov P. Türk xalqları və şərq slavyanların ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1994.
4. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Актуальные проблемы современности в творчестве Абая Кунанбаева “Разум” (“Черные слова”)

Афига Алиева

Доктор философии по филологии

Сумгайытский государственный университет. Азербайджан.

E-mail: afiqe75@mail.ru

Резюме. Великий представитель казахской литературы XIX века Абай, много сделал для просвещения людей своими лирическими стихами и прозаическими произведениями. Суть его работы – просвещение людей, интерес к науке и образованию.

Писатель в произведении “Разум” (“Черные слова”) выразил свое отношение к проблемам в контексте моральных ценностей, которые важны для людей.

Этот трактат, хотя и написан в XIX веке, резонирует с сегодняшним днем, не теряет своей актуальности.

Ключевые слова: наука, образование, справедливость, высокомерие, интеллект, лень, дружба

Abay Kunanbayevin yaradıcılığında təlim-tərbiyə məsələləri

Nazilə Abdullazadə

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

E-mail: nazile.s.m.d@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6514-3243>

Annotasiya. Məqalədə özbək əsilli Azərbaycan alimi Xalid Səid Xocayevin “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” əsərinin yeni nəşrinin araşdırılması əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. X.S.Xocayevin əsərinin əsas qayəsini yeni əlifba yolundakı böyük mədəni və inqilabi hərəkət, bu hərəkətin ilk dövrünün bir sıra çətinlikləri təşkil edir. Əlifba məsələsinin XIX əsrin ortalarından başlayaraq uzun bir zaman kəsiyini əhatə etməsi və XX əsrin əvvəllərində bu problemin genişlənərək mədəni hərəkət səviyyəsinə qalxması müstəsna haldır. Əsrlərdir kiçik bir qığılıcım şəklində başlayan bu problem başladığı nöqtədə qalmamış və geniş sürətdə yayılaraq xalqımızın vətənpərvər ziyalıları tərəfindən işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: qazax ədəbiyyatı, poeziya, Abay Kunanbayev, elm və maarif, realizm

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.024>

Məqaləyə istinad: Abdullazadə N. (2020). *Abay Kunanbayevin yaradıcılığında təlim-tərbiyə məsələləri*. “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”, № 2, səh. 146-150

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 19.07.2020; qəbul edilib – 26.07.2020

Educational issues in the works of Abay Kunanbayev

Nazila Abdullazade

Doctor of Philosophy in Pedagogy

Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan.

E-mail: nazile.s.m.d@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6514-3243>

Abstract. Kazakhs had their own unique services in the formation of Turkic literature as many Turkic peoples, which had millennia history. Kazakhs also based to the tradition of Turkic inheritance and created national poetic and epic examples of oral literary traditions like another Turkic tribes. Bukar Jirau Kalmakan oglu, Deveat Babatay oglu, Shortaybay Kanayoglu, Shal Kuleke oglu, Muhamet Otemish oglu, Suinibay Aron oglu and other poets had created poetic examples of Kazakh poetry in XVIII-XIX centuries. Abay Kunanbayev was one of the well-known representatives of this colorful poetry on the subject and genre of the XIX century.

A.Kunanbayev was a realistic poet in order his creative method. His nation's wish and lust, joy and grief, crisis had reflected with the realist notes in his poems. One of the leading topics in the lyrics was the promotion of science, education, upbringing and familiarity of Kazakhs with Eastern and Western culture, separated from the feudal-patriarchal environment. Thoughts, which he put forward in his works, today organizes the ideological and idea direction of struggle for independence and self-sufficiency of the Kazakhs nation.

Keywords: Kazakh literature, poetry, Abay Kunanbayev, science and Education, realism

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.024>

To cite this article: Abdullazade N. (2020) *Educational issues in the works of Abay Kunanbayev*. "Comparative Literature Studies", Issue II, pp. 146-150

Article history: received – 19.07.2020; accepted – 26.07.2020

Giriş / Introduction

Dünya ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan türk xalqları ədəbiyyatı insan hiss və duyğularının ifadəsini mifik düşüncə və çağdaş təfəkkürün sintezində özünüdərkə bağlayan, qloballaşmanın yer üzünü bürüdüüyü bir zamanda dünyada türkün rolunu və onun verdiyi töhfələri əbədiləşdirən, nəsillərdən nəsillərə ötürən bir ədəbiyyatdır. Yer üzünün bütün iqlim qurşaqlarında qədim dövrlərdən məskunlaşan türklərin ədəbiyyatının arealı da zəngin və genişdir; uyğur, qırğız, tuvin, xoton, barabin, qaraim, noqay, xakas, şor, Xorasan türkü, salor, qazax, yakut, saxa, tatar, Osmanlı türkü, çulım, azərbaycanlının qayalarda yonduğu bir cızıq, kağız parçasına atdığı bir imza bütövlükdə bir soyun, bir ulusun, bir törənin, yüzillər boyu avropalıların qüdrəti, gücü qarşısında baş əymək məcburiyyətində qalan türkün ədəbiyyatı kimi bəşər mədəniyyəti xəzinəsində özünə yer almışdır.

Əsas hissə / Main Part

Qədim türk yurdu xalqlarından biri də qazaxlar olmuşlar. Bir çox türkdilli xalqlar kimi, onların da məşəqqətli taleyi olmuşdur. Qazax tayfaları XVI yüzildə "kamil bir el halına düşsələr" [1, s.140] də, monqol, daha sonra rusların işğalları onları talan etmiş, iztirablı həyat sürmüş, xanlıqlara parçalanmışlar. Qazax dilinin və ədəbiyyatının formalaşması da bu dövrdən başlamışdır [1, s.141]. Tədqiqatçılar qazax yazılı ədəbiyyatını məzmun və ideya istiqamətinə görə müxtəlif cür təsnif etmişlər; milli oyanış çağı ədəbiyyatı, dindar dövr ədəbiyyatı, ertek (nağıl, hekayə) dövrü, aytış-tartış (atışma) dövrü və s. kəşməkeşli bir yol keçmiş bu ədəbiyyatın tanınmış nümayəndələrindən biri də Abay Kunanbayevdir.

Şərq klassik şeirinin təsirilə yaradıcılığa başlayan Abay Kunanbayev bir müddət şeirə, poeziyaya ikrahla baxıldığından şeirlərini başqa adla yazıb. 40 yaşında ilk dəfə öz adıyla "Yaz" şeirini çap etdirib və bundan sonra qazax xalqının sevimli şairinə çevrilib. Qazaxların milli-mənəvi tərəqqisi, inkişafı, dirçəlişi yolunda Abay Kunanbayev odlu-alovlu misraları ilə eyni zamanda milli ədəbiyyatın formalaşmasına xidmət göstərmişdir. Türk xalqları ədəbiyyatının çağdaş araşdırmaçısı, prof. Elman Quliyev onun yaradıcılığını təhlil edərək yazır: "Abay Kunanbayev XIX əsr qazax yazılı ədəbiyyatının inkişafında, tənqidi realizm prinsipləri daxilində ədəbiyyatın yeni məzmun, yeni forma qazanmasında müstəsna xidmətləri olan sənətkardır" [6]. O, qazax poeziyasını yeni formalarla – məsnəvi, müsəddəs, müsəlləslə zənginləşdirmiş, ona yeni ictimai məzmun gətirmişdir. Yaradıcılığı zülm və cəhalətə qarşı mübarizə ilə köklənən şair feodal-qəbilə adətlərinə, islam dini ehkamlarına, rüşvətxor çar məmurlarına, zülmkar, mənsəbpərəst və yaltaq feodallara, qəbilə çəkişmələrinə qarşı çıxmış, kəskin satiralarında onları tənqid etmişdir. XIX əsr qazax poeziyasının ən gözəl nümunələrini də Kunanbayevin məhəbbət və təbiət mövzusunda yazdığı şeirlər təşkil edir.

A.Kunanbayevin yaradıcılığı Qazaxıstanın Rusiya tərəfindən işğalı dövrünə təsadüf edir. İşğalın nəticələri siyasi-iqtisadi sahədə olduğu kimi, maarif sahəsində də özünü göstərir; köhnə məktəb və mədrəsələr nüfuzunu itirir, rusların qazax ellərinə köçürülməsi ilə rus məktəbləri açılır, yerli əhali bu məktəblərdə təhsil almağa cəlb edilirdi. Yerli əhali uşaqlarını rus məktəblərinə verməyə ehtiyat etdiyindən, bu məktəblər rus-müsəlman məktəbləri ilə əvəz edilir. Bu məktəblərdə tədris rus və Avropa pedaqogikasının nailiyyətləri əsasında aparılır, ana dili müstəqil fənn kimi öyrədilirdi. Lakin çar hökuməti yerli xalqın öz dilində ədəbiyyatını və mədəniyyətini öyrənməsindən ehtiyat edirdi. Belə bir dövrdə qazax xalqının Çokan Valixanov, İbray Altınşarın, Abay Kunanbayev kimi maarifçi-pedaqoqları əsərlərində gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə bağlı maraqlı fikirlər irəli sürür, qazax

uşaqlarının təhsilə cəlb olunmasının zəruriliyini əsaslandırırıdılar. Qazax ədəbiyyatının banisi sayılan Abay Kunanbayev bədii yaradıcılığı boyu maarifçilik ideyalarını təbliğ etmiş, istər lirik, istərsə də epik əsərlərində elm öyrənməyin faydasından bəhs etmişdir.

Şərq və Qərb ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olan Abay Kunanbayevin poeziyasında realizm ilk növbədə maarifçi şeirlərində özünü göstərir. Qərb fəlsəfəsi və rus yazıçılarının əsərləri ilə yaxından tanış olan şair xalqını digər xalqlarla məhəbbət və dostluğa çağırır.

Xalqının nicatını, qazax cəmiyyətinin inkişafını, qazaxların da digər xalqlar kimi xoşbəxt günlər yaşaya biləcəyinin səbəbini o yalnız və yalnız elmdə, maarifdə görürdü. Mükəmməl təhsil almasa və müəllimlik etməsə də, şair millətlərə fayda və xeyir gətirəcək məfhumun təhsil olduğunu gözəl bilir, təhsillənməyi ümdə şərtlərdən sayırdı. O, nadanlığı, cəhaləti tənqid edir, xalqını qabaqcıl millətlərlə ayaqlaşmağa, biliklərə, dünyəvi elmlərə yiyələnməyə çağırırdı. Öz uşaqlarını məktəbə göndərən qazaxları alqışlayır, millətin gələcəyini uşaqlarda, uşaqların müstəqilliyini, azad fikirliliyini isə təhsildə görürdü:

*Ən böyük sevincimiz uşaqlardır, uşaqlar,
Bildim ki, oxumaqla olacaqlar bəxtiyar.
Göndərdim mədrəsəyə, tapsınlar orda şöhrət,
Qazansın el içində onlar biliklə hörmət.*

A.Kunanbayev gənclərin tərbiyəsində mütaliyəyə xüsusi fikir verir, çox kitab oxumağın insana bəxş etdiyi üstünlüklərin başqa heç bir yolla qazanıla bilməyəcəyini nəsihət edirdi. Pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmayıb, pedaqogikaya dair xüsusi əsər yazmayan şair təhsil və tərbiyə ilə bağlı şeirləri ilə xalqının maariflənməsində böyük rol oynamışdır. O təkcə öyrənməyi deyil, öyrəndiklərini başqalarına da öyrətməyi vacib sayırdı. Rus imperiyasının türkləri xristian mədəniyyətinə bağlamaq üçün sürətlə həyata keçirdiyi ruslaşdırma siyasətinə qarşı şair elmlə silahlanmağı üstün tutur, bu yolda müəllimin rolunu xüsusi qiymətləndirirdi. Müəllimsiz elm öyrənmək, savad almaq, şairə görə, qeyri-mümkündür. Müəllimi olmayan şagirdi o, barsız ağaca, sonsuz dul qadına bənzədirdi:

*Nadan qəlbi daş olar
Mənasız söz boş olar.
Çalış, oxu və öyrən,
Öyrənib öyrət də sən.
Biliklə yaşar insan,
Biliklə axar zaman,
Bilikdir qəlbə çıraq.
Tələbəsiz müəllim
Sonsuz bir duldur ancaq.*

A.Kunanbayev yaxşı bilirdi ki, qazax cəmiyyətini, qazax xalqını nadanlıqdan qurtara biləcək yeganə qüvvə onun elmi, maarifi ola bilər. Həqiqətin, xeyirxahlığın, düzlüyün, sədaqətin elm sayəsində qazanıldığını, fitrətən saf doğulan insanın təhsil sayəsində yüksək mənəviyyətə, zövqə, iti təfəkkürə, düşüncəyə sahiblənəcəyini Kunanbayev uzaqgörənliklə duyur və ona qarşı təzyiqlərdən çəkinmədən özünü qazax həmvətənlərinə tutub onları mübarizəyə çağırırdı:

*Ey mənim qazaxlarım, məzlum, zavallı xalqım,
Həqiqət hardadır bəs, nə üçün gülməyirsən.
Onu tapa bilməyir, dərk edə bilməyirsən...
Hakim ola bilməyirsən nə üçün öz malına,
Həyəcanlı yatırsan, durursan həyəcanlı...*

A.Kunanbayevin şeir və poemalarında didaktik görüşlər əsas yer tutur; o daim tövsiyələr, öyüd-nəsihətlər verir, insanları yaxşı işlər görməyə, böyükklərdən nümunə götürməyə, əməyi sevməyə, təvazökar olmağa səsləyir. Nizami poeziyasından bəhrələnən şair “İsgəndər” və “Maqsud” poemalarında dünya malına hərislik, mənəm-mənəmlik, təkəbbürlük, nəfs, tamah kimi mənfi xüsusiyyətləri pisləyir, insanları müdriklərdən nümunə götürməyə, zəhmətə qatlaşmağa, təvazökar olmağa səsləyir, haqq yolunun qapısını onlara nişan verir. Pulun, sərvətin insana ağıl, kamal deyil, nadanlıq gətirdiyi, cəmiyyətin təməlində var-dövlət deyil, insan idrakının dayandığı Kunanbayevin didaktik görüşlərinin əsasını təşkil edir.

*Sevər – özünü öysün o kəs ki, heç nə qanmaz,
Pul ilə heç bir zaman mərifət almaq olmaz.
Öz qədri-qiymətindən nə lazım danışasan?
Varsa münəvvərliyin, işıq zülmətdə qalmaz!*

Gəncliyin sağlam ruhda böyüməsi, həyatda gözüaçıq, özgüvən, əməksevər olması, dostun yaxşısını seçmək, onun nəsihətlərində irəli sürdüyü əsas fikirlərdir:

- Zəhmət çəkmədən sərvət axtarmaq ayıbdır.
- Yalnız ağıl, elm, iradə, vicdan insanı yüksəldir. Başqa cür yüksəlməyin mümkün olduğunu yalnız axmaq adam düşünə bilər.
- Şöhrət, yüksək bir qayadır. İlan bu qayaya sürünərək qalxır, şahin isə qanad çalmaqqla.
- Pis dost kölgə kimidir: günəşli havada qaç- qaça bilməzsən, tutqun havada axtar-tapa bilməzsən.
- Atanın oğlu olduğuna görə yox, insan oğlu olduğuna görə fəxr elə.
- Başqaları üçün yaşamaq istəyirsənsə, onda həyatda gözüaçıq ol, öz qüvvənə arxalan, zəhməti sev.
- Boşuna keçən gənclik fəlakətdir.
- Düşüncəsi, ürəyi, iradəsi bir olan-istədiyi zirvəni fəth edlən hər zaman.
- İnsanın ləyaqəti məqsədə çatıb-çatmadığı ilə yox, bu məqsədə hansı yolla getməsi ilə müəyyən edilir.

Nəticə / Conclusion

Abay Kunanbayev türk şeirinin ruhunu, xarakterini, türkün birliyini türkün varlığı boyunca yaşadacaq yaradıcılığı ilə qazax milli ədəbiyyatının banilərindən və pedaqoji fikir tarixinin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olaraq bu gün “ortaq türk keçmişindən” “ortaq türk gələcəyinə” boylanır.

Ədəbiyyat / References

1. Altaylı S., Hüseynova N. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
2. Aslan V. Türk xalqları ədəbiyyatı üzrə mühazirələr. Dərs vəsaiti. Bakı: Renessans–A, 2019.
3. Aydın Abi A. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi, I c. Bakı: Təknur, 2010.
4. Əsgərli S. Türk dünyasında ədəbiyyat, ədəbiyyat(ımız)da Türk dünyası. //Ədəbiyyat, 24 iyun 2011.
5. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2008.
6. Quliyev E. Abay Kunanbayevin həyatı və yaradıcılığı. www.anl.az.xalqcebhisi>iyul/

Образовательные проблемы в творчестве Абая Кунанбаева

Назила Абдуллазаде

Доктор философии по педагогике

Азербайджанского государственного педагогического университета. Азербайджан.

E-mail: nazile.s.m.d@mail.ru

Резюме. Казахи, как и многие другие тюркские народы, имели особые заслуги при создании и формировании тысячелетней тюркской литературы. Как и другие тюркские племена приняли тюркское наследие, при этом создали национальные поэтические и эпические примеры устных литературных традиций. Букар Жирау Калмакан оглы, Давлат Бабатай оглы, Шортайбай Канайоглу, Шал Кулеке оглы, Мухамет Отемиш оглы, Сонибай Арон оглы и другие поэты создавали образцы казахской поэзии в XVIII-XIX веках.

Одним из известных представителей этой красочной поэзии XIX века по тематике и жанру был Абай Кунанбаев.

А.Кунанбаев по основе творческого метода был реалистичным поэтом. В его стихах отражаются нужды и желания, счастье и горе, борьба самого народа в реалистических картинах. В его лирике одной из ведущих тем было продвижение науки, образования, отделение от феодально-патриархальной среды путем знакомства казахов с восточной и западной культурой.

Идеи высказанные в его трудах, по нынешний день формируют идеологическое направление борьбы казахов за национальную идентичность, независимость и личный интерес.

Ключевые слова: казахская литература, поэзия, Абай Кунанбаев, наука и образование, реализм

Abay Kunanbayev yaradıcılığında milli dəyərlərə bağlılıq problemləri

Ülkər Baxsiyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan

E-mail: ulker.baxsiyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-5994-2356>

Annotasiya. Məqalədə Abay Kunanbayev yaradıcılığındakı təhsil və tərbiyə məsələləri təhlil obyektinə çevrilmişdir. Təhlil prosesində A.Kunanabayevin şeir, poema və nəsr nümunələrindən istifadə edilmişdir. Məqalədə Abay Kunanbayev yaradıcılığındakı təhsil və tərbiyə problemlərinin təhlili ədəbiyyatşünaslığın nəzəri-estetik prinsipləri və milli dəyərlər kontekstinə uyğun aparılmışdır. Məqalədə təhsil və tərbiyə məsələlərinin təhlili zamanı A.Kunanbayev yaradıcılığının milli-mental dəyərləri, əxlaq normaları və humanizm prinsipləri üzə çıxarılmışdır.

Açar sözlər: A.Kunanbayev, təhsil, tərbiyə, şeir, xalq

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.025>

Məqaləyə istinad: Baxsiyeva Ü. (2020). *Abay Kunanbayev yaradıcılığında milli dəyərlərə bağlılıq problemləri*. "Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq", № 2, səh. 151-154

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 26.09.2020; qəbul edilib – 04.10.2020

The issues on connection with national values in the works of Abay Kunanbayev

Ulkar Bakhsiyeva

Doctor of Philosophy in Philology

Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: ulker.baxsiyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-5994-2356>

Abstract. In the article education and upbringing issues in Abay Kunanbayev's creativity has become an object of analysis. A.Kunanabayev's poetry and prose were used in the analysis. In the article education and upbringing problems in Abay Kunanbayev's creativity was analyzed in the context of theoretical and aesthetic principles of literary criticism and national values. While analyzing education and upbringing issues in the article the national-mental values, moral norms and principles of humanism of A.Kunanbayev's activity were revealed.

Keywords: A.Kunanbayev, education, upbringing, poetry, nation

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.026>

To cite this article: Bakhsiyeva U. (2020) *The issues on connection with national values in the works of Abay Kunanbayev*. "Comparative Literature Studies", Issue II, pp. 151-154

Article history: received – 26.09.2020; accepted – 04.10.2020

Giriş / Introduction

A.Kunanbayevin istər lirik, istərsə də nəsr yaradıcılığında təhsil və tərbiyə problemləri çox önəmli yer tutur. O, XIX əsr qazax ədəbiyyatının ilk realist şairi kimi, o, qazax yazılı ədəbiyyatında şeirə mövzu, dil, üslub, vəzn yenilikləri gətirmişdir. Şairin şeir yaradıcılığında xalq şeiri ənənələrini, maarifçi ideyaların, realist təsvir üsullarının zənginliyini, milliliyin təbliğini, cəhalətə, geriliyə qarşı mübarizəni bir arada görmək mümkündür. Milliliklə müasirliyin sintezi Abay Kunanbayev yaradıcılığında novatorluğun əsas göstəricisidir. Onun XIX əsr qazax ədəbiyyatındakı maarifçi rolunu Azərbaycan ədəbiyyatında M.F.Axundov, M.P.Vaqif, Q.Zakir, C.Məmmədquluzadə və s. kimi görkəmli ədiblərimizlə müqayisə etmək olar. A.Şaiqin görkəmli dramaturqumuz M.F.Axundzadə haqqında dediyi: “Gənc Mirzə şiddətli zəkası ilə dan ulduzu kimi parlamış, özündən sonra yetişən gənc şair və ədiblərə uzun müddət rəhbər və mürşid olmaqla bərabər, yenə də tarixi ədəbiyyatımızda hamıdan yüksək bir mövqe tutaraq, hamısının fəvqündə qalmış və şəxsiyyəti-əbədiyyətini, şöhrəti qələmiyyəsini mühafizə edə bilmişdir” [5, s.23]. Onun bu fikirləri Abayın Qazax ədəbiyyatındakı mövqeyi ilə üst-üstə düşür. Yuxarıda adlarını sadaladığımız görkəmli Azərbaycan ədibləri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xalqın maariflənməsində, cəhalətdən oyanmasında hansı rol oynamışlarsa, A.Kunanbayev də qazax xalqının çirkab feodalizm qalıqlarından qurtulmasında, elm, maarif yoluna qədəm qoymasında eyni missiyanı daşımışdır.

Əsas hissə / Main Part

Bir vətənpərvər ziyalı kimi Abayı yaşadığı dövrün mühiti çox narahat etmişdir. XIX əsrdə Qazaxıstanda davam edən feodal-patriarxal münasibətləri xalqı uçuruma aparırdı. Belə bir mühitdə ən böyük faciə isə gənclərin elmə, savada olan biganəliyi idi. A.Kunanbayev qazax xalqının gələcəyi olan gənclərin nadanlığının, cahilliyinin əsas səbəbini təhsilsizlikdə, maariflənməməkdə görürdü. Bu səbəbdən də A.Kunanbayev yaradıcılığında mühüm, önəmli yer tutan təhsillə bağlı şeirlərində gənclərə vaxtında elmlə məşğul olmağı tövsiyə etmişdir. Elmi xoşbəxt və parlaq gələcəyə aparan ən böyük yol hesab etmişdir.

*Elmi olan kəsləri xoşbəxt gördüm həyatda,
Gəncliyimdə bu fikri yelə verdim həyatda.
Böyüyəndə bu fürsət əlimdən uçdu quştək,
Dalınca cumdumsa da, qaldım bu meydanda tək.
Mənim nadanlığıma səbəb kimdir, deyin kim?!
Oxusaydım, qəmlərə tutulmazdı ürəyim [1, s.56].*

Onlar ilə indi də ətrafımız doludur,” bu misralarda şair ürək ağrısı ilə xalqının qəflət yuxusunda olmasına, sivilizasiya, mədəniyyətdən uzaq olmasına işarə edir.

A.Kunanbayev feodal-patriarxal mühitin çirkablı zəncirlərindən qurtulmaq üçün, yetişməkdə olan yeni nəsli düzgün tərbiyələndirməyin nə qədər vacib olduğunu hər zaman demişdir. Şair insanları ədalətli olmağa, hər işə vicdanla yanaşmağa, paxıllıqdan uzaq olmağa çağırmışdır.

*Heyrəntyam cahanda geniş qəlbli insanın,
Günəşin, həqiqətin, ədalətin, vicdanın!
Ay insanlar, insançün ömrəyləyin cahanda,
Cahanda ən bilikli insanlara inanın! [1, s.155]*

A.Kunanbayevin “İsgəndər” poeması tərbiyəvi motivi ilə seçilir. Şairin “İsgəndər” poemasında tarixilik normalarından çox, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin təbliğinin olması faktoru vardır. Poemada A.Kunanbayevin İsgəndər obrazını yaratmaqda xüsusi məqsədi olmuşdur. O, İsgəndərin təmsalında insanlara özündənrazı olmamağı, var-dövlət, hakimiyyət hərisliyindən, mənəm-mənəmlik xarakte-

rindən, müharibələr etməkdən uzaq olmağı tövsiyyə edir. İnsan nəfsinə hakim olmalıdır. Nəfs, tamah hissi insanı hər pis addımı atmağa sövq edir. İnsan bu dünyada vicdanla, halal zəhməti ilə, kiməsə zərər vurmadan, humanistcəsinə yaşamalır. Açıqlıq, var-dövlət hərisliyinin sonu yoxdur. Əsərdə tərəzinin gözündə kəllə sümüyünün qızıldan ağır gəlməsi səhnəsi, əsərin əsas ideyasının oxucuya çatdırılması üçün simvolik səciyyə daşıyır.

*Alim əyildi, yerdən bir ovuc torpaq aldı,
Tökdi göz çanağına, gözlərin yeri doldu.
Elə bil yüngülləşib sümük qalxdı havaya.
Bu sirrə, bu hikmətə İsgəndər heyran oldu.
Onu apardı fikir, onu apardı xəyal.
Böyük Aristotelə verdi belə bir sual.
“Söylə, bu möcüzədə hansı hikmət gizlədir? [1, s.147]*

A.Kunanbayevin “Qara sözlər” əsəri əxlaqi-didaktik məzmunla malikdir, nəsihətnamə xarakteri daşıyır. Onun bu əsəri yazmaqda məqsədi qazax xalqının bütün geriliklərini, çatışmayan cəhətlərini açıqlayıb onların gözünü açmaqdır. Əsər 45 kiçik mətndən ibarətdir. Əsərin ikinci və üçüncü sözlərində lovğalanmaq, insanlara yuxarıdan-aşağı baxıb özünü hamıdan üstün saymaq kimi mənfi xüsusiyyətlər tənqid olunur. A.Kunanbayev insanları tənbellikdən, qorxaqlıqdan, nadanlıqdan, yaldan, kiməsə böhtan atmaqdan, məzluma zülm etməkdən uzaq olmağa çağırır. O, insanları ağılla yaşamağa çağırır. On beşinci sözdə deyildiyi kimi: “Ağıllı ilə axmaq arasında mən bir əsas fərq görürəm. Ağıllı adam insanlara fayda verməyə çalışır, onun qulaqları məsləhətə həmişə açıqdır, yaddaşı isə xoş kədər xəzinəsidir. O, dünyada daima qərribə, qeyri-adi şeylər axtarır və bu axtarış günləri onun üçün həyatının ən gözəl anları olur. O, keçmişinə görə heç vaxt təəssüflənmir. Axmaq isə həyatda öz yerini heç cür tapa bilmir. Gözünə görünən hər şeyə uyur, başını boş, mənasız məşğuliyyətlərlə qarışdırır. Gənclik əbədi deyil, lakin axmaq bu barədə düşünmür. Əyləncələrə uyduğundan, gözü doymur, bir də başını qaldırır görür ki, zaman qəddini əyib. Beləliklə də ömrün ən yaxşı illəri it oynatmaqla keçir, qocalıq isə acı təəssüflə dolur” [2, s.346].

Əsərdə diqqətçəkən məqamlardan biri də, şairin uşaqlara ilk növbədə ana dilinin öyrədilməsini təbliğ etməsi fikridir. İyirmi beşinci sözdə dedi ki: “Uşaqları oxutmaq yaxşıdır, lakin öz xalqına xidmət edə bilməsi üçün onlar ana dilini öyrənməlidir” [4, s.49]. A.Kunanbayev uşaqların çox dil öyrənməsinin tərəfdarı olmuşdur. Lakin ilk növbədə hər bir uşaq ana dilini mükəmməl bilməlidir. Onun fikrincə, öz gənlin dilini və mədəniyyətini bilmək insanı həmin xalqın səviyyəsinə qaldırır. “Qara sözlər”in iyirmi doqquzuncu sözündə alim böyüyə, valideynə hörmət etmək ideyasını təbliğ edir. Valideyninə biganə yanaşmış, var-dövləti üstün tutan övladları ən şərəfsiz məxluq hesab edərək deyir: “Valideynlərini dünya malına dəyişən adam Allah təalanın özü qarşısında cinayət etmiş olur” [3, s.159].

Nəticə / Conclusion

A.Kunanbayevin ən böyük arzusu qazax xalqının da Avropa, Rusiya kimi mədəni inkişaf səviyyəsinə çatması idi. A.Kunanbayev bu müqəddəs amalı uğrunda bütün ömrü boyu fədakarcasına fəaliyyət göstərmişdir. Bu səbəbdən də, Abay Kunanbayev yaradıcılığında nadanlığın, cəhalətin aradan qalxması üçün təhsil və tərbiyə problemlərinin daha çox qabardılmasına, əxlaqi dəyərlərin təbliğinə, milli-mənəvi dəyərlərin aşılmasına önəm verilmişdir. A.Kunanbayev yaradıcılığı ilə öz zamanında maarifçilik zirvəsini fəth edə bilmişdir. Onun səpdiyi toxumlar Qazax ədəbiyyatı tarixində neçə-neçə sonrakı nəsillərin yetişməsinə səbəb olmuşdur. A.Kunanbayev xalqını düşünən vətənpərvər ziyalı kimi, vətəninin problemlərini və bu problemlərdən qurtuluş yollarını hər zaman ürək-ağrısı ilə demişdir. A.Kunanbayev şair, nasir kimi, nəinki, Qazaxıstanda bütün türk dünyasında sevilmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Abay. Tərtib edən: Fatima Dursunova. Bakı: Mütərcim, 2017.
2. Elman Quliyev. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
3. Elman Quliyev. Türk halkları edebiyatı. Lambert Academic Publishing, 2019.
4. Ekrem Ayan. Bir devrin aynası Abay Kunanbay ve “Kara sözler”. Ankara, 2017.
5. Firuzə Ağayeva. Abay: şəxsiyyəti və ədəbi irsi. Bakı: Elm, 2010.

Вопросы связи с национальными ценностями в творчестве Абая Кунанбаева

Улькер Бахшиева

Доктор философии по филологии

Азербайджанский государственный педагогический университет. Азербайджан.

E-mail: ulker.baxsiyeva@mail.ru

Резюме. Статья в творчестве Абая Кунанбаева стали объектом анализа вопросы образования и воспитания. В анализе использованы, стихотворения и проза на примере творчества А.Кунанбаева. В статье в творчестве Абая Кунанбаева проблемы образования и воспитания были вовлечены в анализ теоретические и эстетические основы литературоведения и в контексте национальных ценностей. В ходе анализа проблем образования и воспитания в статье раскрыты национально-психические ценности, этика и принципы гуманизма творчества А.Кунанбаева.

Ключевые слова: А.Кунанбаев, образование, воспитание, поэзия, народ

İÇİNDƏKİLƏR / № 2, 2020

İsa Həbibbəyli. Böyük Qazax mütəfəkkiri Abay və Azərbaycan	6
Mirzə İbrahimov. Xalqın böyük sənətkarı	15
Anar. “Ağacın quruyub qocalar kimi, göylərə yalvarır budaqlarıyla	18
Muxtar Auezov. Abay Kunanbayev – böyük sənətkar	22

TƏNQİD VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Məmməd Əliyev. Abayın tarixi-bədii obrazı	35
Pənəh Xəlilov. Abay – Ədəbiyyatın dan ulduzu	43
Yaşar Qasımbəyli. Abay Kunanbayevin poetik taleyi və irsi	48
Nizami Məmmədov (Tağısoy). Abayın bədii-fəlsəfi yaradıcılığında üç mənbənin rolu	56
Elman Quliyev. Abay Kunanbayevin nəsr-i ictimai-siyasi dəyərlər kontekstində	61
Salidə Şərifova. Abay Kunanbayevin “Qara sözlər” əsərinin janr xüsusiyyətləri, problematikası və bədii dili	68
Fatima Dursunova. “Abay yolu” epik romanı: poetika və problematika	74
Eşqanə Babayeva. Abay Kunanbayevin şeir yaradıcılığı	81
Könül Əliyeva. Abay Kunanbayevin yaradıcılığında sözün hikməti	88
Şəbnəm Məmmədova. Abayın satirya yaradıcılığı	93

MÜQAYISƏLİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Göyərçin Mustafayeva. Abay Kunanbayevin həyatı və ədəbi irsi dünya tədqiqatçılarının əsərlərində	98
Makbule Muharrem Sabziyeva. Türkiyədə Abay tədqiqatları	105
Turan Teymurov. Abay Kunanbayev Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında	110

FOLKLOR

Xuraman Hümmətova. Abay Kunanbayevin poemalarında nağıl süjetləri	115
Fəridə Hicran Vəliyeva. Abay romanında folklor ənənələri	122

TƏRCÜMƏ İŞİ

Firuzə Ağayeva. Abayın poemaları Azərbaycan dilində	127
Pərvanə Məmmədova. Əliağa Kürçaylı Abay lirikasının Azərbaycan dilinə tərcüməçisi kimi .	133

MAARİFÇİLİK

Ramilə Süleymanova. Müasir cəmiyyətdə Abay Kunanbayevin “Nəsihətlər” əsərinin aktuallığı	138
Afiqə Aliyeva. Abay Kunanbayevin “Əqliyyə” (“Qara sözlər”) əsəri günümüzün aktual əsərlərindən biri kimi	142
Nazilə Abdullazadə. Abay Kunanbayevin yaradıcılığında təlim-tərbiyə məsələləri	146
Ülkər Baxşiyeva. Abay Kunanbayev yaradıcılığında milli dəyərlərə bağlılıq problemləri	151

CONTENTS / № 2, 2020

Isa Habibbayli. Great Kazakh thinker Abai and Azerbaijan	6
Mirza Ibrahimov. People's great poet	15
Anar. "The trees wither like old men, begging the heavens with their branches"	18
Mukhtar Auezov. Abai Kunanbaev – a great creator	22

CRITICISM AND LITERATURE STUDIES

Mammad Aliyev. Historical and artistic image of Abai	35
Panah Khalilov. Abay – the star of literature	43
Yashar Gasimbeyli. Poetic fate and heritage of Abai Kunanbayev	48
Nizami Mammadov (Taghisoy). The role of the three sources in the creative work of Abay ...	56
Elman Guliyev. Abay Kunanbayev's prose in the context of socio-political values	61
Salida Sharifova. Genre features, problematics and artistic language of the work "The Book of Words" by Abay Kunanbayev	68
Fatima Dursunova. The epic novel "The Path of Abai": poetics and problems	74
Eshgane Babayeva. Poetry of Abay Kunanbayev	81
Konul Aliyeva. Wisdom of word in Abay Kunanbayev's creativity	88
Shabnam Mammadova. Satirical work of Abay	93

COMPARATIVE LITERATURE STUDIES

Goyarchin Mustafayeva. Life and literary heritage of Abay Kunanbayev in the works by the world researchers	98
Makbule Muharrem Sabziyeva. Abay researches in Turkey	105
Turan Teymurov. Abay Kunanbayev in the Azerbaijani literature studies	110

FOLKLORE

Khuraman Hummatova. Fairy tale topics in Abay Kunanbayev's poems	115
Farida Hijran Valiyeva. Folklore traditions in the novel "Abay" by Mukhtar Auezov	122

TRANSLATION

Firuza Aghayeva. Abay's poems in the Azerbaijani language	127
Parvana Mammadova. Aliagha Kurchayli as a translator of Abay's lyrics into Azerbaijani	133

ENLIGHTENMENT

Ramila Suleymanova. Actuality of the work "Admonitions" by Abay Kunanbayev in modern society	138
Afiga Aliyeva. Actual problems of today in AbayKunanbayev's work "Mind" ("Black words")	142
Nazila Abdullazade. Educational issues in the works of Abay Kunanbayev	146
Ulkar Bakhsiyeva. The issues on connection with national values in the works of Abay Kunanbayev	151

ОГЛАВЛЕНИЕ / № 2, 2020

Иса Габиббейли. Великий казахский мыслитель Абай и Азербайджан	6
Мирза Ибрагимов. Великий мастер народа	15
Анар. “Деревья вянут, как старики, ветвями молящие небеса”	18
Мухтар Ауэзов. Абай Кунанбаев – великий творец	22

КРИТИКА И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Мамед Алиев. Историко-художественный образ Абая	35
Панах Халилов. Абай – звезда литературы	43
Яшар Гасымбейли. Поэтическая судьба и наследие Абая Кунанбаева	48
Низами Мамедов (Тагисой). Роль трёх источников в творчестве Абая	56
Эльман Гулиев. Проза Абая Кунанбаева в контексте общественно-политических ценностей	61
Салида Шарифова. Жанровые особенности, проблематика и художественный язык произведения Абая Кунанбаева “Книга слов”	68
Фатима Дурсунова. Роман-эпопея “Путь Абая”: поэтика и проблематика	74
Эшгане Бабаева. Поэзия Абая Кунанбаева	81
Конул Алиева. Мудрость слова в творчестве Абая Кунанбаева	88
Шабнам Мамедова. Сатирическое творчество Абая	93

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Гоярчин Мустафаева. Жизнь и литературное наследие Абая Кунанбаева в работах мировых исследователей	98
Макбуле Мухаррем Сабзиева. Исследования Абая в Турции	105
Туран Теймуров. Абай Кунанбаев в азербайджанском литературоведении	110

ФОЛЬКЛОР

Хураман Гумматова. Сказочные сюжеты в поэмах Абая Кунанбаева	115
Фарида Хиджран Валиева. Фольклорные традиции в романе “Абай” Мухтара Ауэзова	122

ПЕРЕВОД

Фируза Агаева. Поэмы Абая на азербайджанском языке	127
Парвана Мамедова. Алиага Кюрчайлы как переводчик лирики Абая на азербайджанский язык	133

ПРОСВЕЩЕНИЕ

Рамила Сулейманова. Актуальность произведения Абая Кунанбаева “Наставление” для современного общества	138
Афига Алиева. Актуальные проблемы современности в творчестве Абая Кунанбаева “Разум” (“Черные слова”)	142
Назила Абдуллазаде. Образовательные проблемы в творчестве Абая Кунанбаева	146
Улькер Бахшиева. Вопросы связи с национальными ценностями в творчестве Абая Кунанбаева	151

Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:

Professor Nadir Məmmədli

Nəşriyyat redaktoru: fil.ü.f.d. **Töhfə Talibova**

Publishing editor: PhD in philology **Tohfa Talibova**

Редактор издательства: др.филос. по филологии **Тохфа Талыбова**

Texniki redaktor: **Rəşid Kərimli**

Make up editor: **Rashid Karimli**

Технический редактор: **Рашид Керимли**

Website onlayn dəstək: **INFORMA MMC**

www.informa.az

www.clsjournal.literature.az

comp.lit@lit.science.az

Çapa imzalanıb: 12.05.2020. Formatı: 70x100 1/16

Approved to the print: 12.05.2020. Format: 70x100 1/16

Подписано к печати: 12.05.2020. Формат: 70x100 1/16

Tirajı 300 nüsxə. Həcmi: 10 ç.v.

Edition 300 copy. Size: 10 p.p.

Тираж 300 экземпляров. Том: 10 п.л.

=====

Jurnal “*Elm və təhsil nəşriyyat-1*” MMC-də
hazır elektron variantdan çap olunmuşdur.

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.